

๙๕๙-๓
ป ๒๓๖ ก
ร ๓

การยกเลิกระบบไพร่ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
(พ.ศ. ๒๔๑๑ - ๒๔๕๓)

ปริญญานิพนธ์

ของ

ปิยะฉัตร ปิตะวารณ

สำนักหอสมุดกลาง มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ
สุขุมวิท ๒๓ พระโขนง กรุงเทพฯ ๑๑ โทร ๓๙๒๑๕๗๕ ๓๙๑๕๐๕๘

เสนอต่อมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร
เพื่อเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาค้นคว้าหลักสูตร

ปริญญากิตติมศักดิ์มหาบัณฑิต

กุมภาพันธ์ ๒๕๒๕

ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

๘๒๘๖๘

๒๒ ก.ค. ๒๕๒๕

การยกเลิกระบบไพร่ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
(พ.ศ. 2411 – 2453)

บทคัดย่อ
ของ
ปิยะฉัตร ปิตะวรรณ

เสนอต่อมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ
เพื่อเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตร
ปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต
กุมภาพันธ์ 2523

ปริญญานิพนธ์ฉบับนี้กล่าวถึงการยกเลิกระบบไพร่ตั้งแต่เริ่มต้นจนถึงสิ้นยุค โดยเน้นถึงความจำเป็นและวิธีการในการเลิกระบบไพร่ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า มีขั้นตอนมาอย่างไร โดยใช้วิธีการทางประวัติศาสตร์ในการศึกษาคนควาจาก เอกสารชั้นต้น เอกสารชั้นสอง และการสัมภาษณ์บุคคลสูงอายุ

ผลของการวิจัยพบว่า การยกเลิกระบบไพร่นั้นมีสาเหตุสืบเนื่องมาจาก ความไม่มีประสิทธิภาพในการควบคุมกำลังคนซึ่งเป็นรากฐานทั้งอำนาจทางการเมืองและทางเศรษฐกิจของชนชั้นปกครอง การฉ้อราษฎร์บังหลวงของมูลนาย ทำให้พระมหากษัตริย์สูญเสียเงินค่าราชการและอำนาจในการควบคุมคนลงไป เมื่อเผชิญกับปัญหาใหม่คือ การคุกคามจากมหาอำนาจตะวันตกทั้งทางการเมืองและทางเศรษฐกิจ ปัญหาในการควบคุมกำลังคนก่อให้เกิดความไม่มั่นคงต่อเอกราชและอธิปไตยของชาติ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นความจำเป็นที่จะต้องจัดระบบควบคุมคนเสียใหม่โดยให้ประชาชนทุกคนมีทะเบียนสำมะโนครัวสังกัดกับแขวงท้องที่ที่ตนอาศัยอยู่ อันเป็นการยกเลิกการสังกัดมูลนายในระบบเดิมเสีย นอกจากนี้การเกณฑ์แรงงาน รัฐต้องจ่ายเงินตอบแทนเป็นค่าจ้าง และได้ใช้ระบบการเกณฑ์ทหารขึ้น เพื่อเป็นการดึงอำนาจในการควบคุมคนสู่สถาบันพระมหากษัตริย์ และเพื่อเหตุผลในการป้องกันประเทศ อาจกล่าวได้ว่าปฏิริยาของมูลนายผู้เสียประโยชน์จากการเลิกระบบไพร่ไม่ปรากฏรุนแรงนัก ซึ่งอาจจะเป็นเพราะวิธีการและนโยบายในการดำเนินงานที่เหมาะสม ภายหลังการยกเลิกระบบไพร่แล้วประชาชนมีอิสระในการเลือกถิ่นที่อยู่และประกอบอาชีพมากกว่าเดิม

THE ABOLITION OF THE PHRAI SYSTEM IN THE REIGN
OF KING RAMA V (B.E. 2411-2453)

AN ABSTRACT

BY

PIYACHAT PEETAWAN

Presented in partial fulfillment of the requirements
for the Master of Education degree
at Srinakharinwirot University

February 1980

This thesis was aimed to analyze both the causes and the processes of the abolition of the phrai system of King Rama V. It also emphasized the problems and the results arising thereupon.

The study gained from primary sources, secondary sources, and interviews revealed that:- (The phrai were all the commoners required to be registered under a noble or a prince. Their services were considered to belong to their nai, the nobles or the princes who governed them. Each noble and each prince consequently possessed a certain amount of manpower within the state. Some princes might be powerful enough to become the main threats to the king.) The essential factors affecting the abolition of the phrai system were:

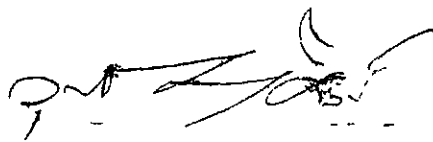
1. The weaknesses and the inabilities within some former rulers of the state in controlling the distribution of manpower. (A king who could not possess manpower would no longer possess political power and economic power and would eventually suggest major disaster)
2. The broad-scale corruption among the patrons or nai which led to the reduction of the national income and the political and economic instability of the throne.
3. The western power, the new crucial problem, interfering in the nation's political and economic affairs.

To solve the mentioned problems, to strengthen the throne and the national security, reorganizing the system to the complete control of the distribution of manpower was deemed desirable. King Rama V, hence, declared the conscription law and the abolition of the phrai system. The decree meant that all the people drafted to serve the

government would get some pay In addition, they were registered in family records under a local administration office, and they could select their own employments and their places of stay wherever they wanted.

It could be mentioned that the severe loss of phrai stirred up moderate reactions and rages among the former nai. King Rama V, nevertheless, was successful in introducing new process to control the nation's manpower.

คณะกรรมการที่ปรึกษาประจำวันสัปดาห์พิจารณาปัญหานี้นั้นแล้ว
เห็นสมควรรับเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต
ของมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒได้

ประธาน

กรรมการ

ประกาศคุณูปการ

ผู้เขียนขอกราบขอบพระคุณ ผู้ช่วยศาสตราจารย์วุฒิชัย มูลศิลป์ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ณรงค์ พวงพิศ ซึ่งได้กรุณารับเป็นประธานและกรรมการควบคุมการวิจัยครั้งนี้ นอกจากนี้ยังได้ให้คำแนะนำ ตรวจสอบ ตั้งแต่เริ่มต้นจนสำเร็จลุล่วงลงด้วยดี

ผู้เขียนรู้สึกสำนึกในพระคุณของศาสตราจารย์จร สุธพานิช ผู้ล่วงลับไปแล้ว ผู้เป็นปรมาจารย์ชี้แนวทางในการศึกษาประวัติศาสตร์ และเป็นผู้สนับสนุนให้ผู้เรียนมีแรงบันดาลใจในการเขียนปริญานิพนธ์เรื่องนี้

ผู้เขียนขอขอบคุณเป็นอย่างสูงต่อ คุณสรวิศ พิทยะเสถียร Dr. Kennon Brezcal คุณสุชาดา เลชะไวฑูรย์ ที่กรุณาเอื้อเฟื้อเอกสาร นอกจากนี้ ขอขอบคุณสำหรับความเอื้อเฟื้อของบรรดาเจ้าหน้าที่ประจำแหล่งคนควาทั้งหลายที่ให้ความสะดวกในการคนควาเอกสาร

ท้ายที่สุดปริญานิพนธ์ฉบับนี้อาจไม่สำเร็จลงไปได้เลย หากไม่ได้รับความสนับสนุน เข้าใจ เห็นใจ และช่วยเหลือของ น.พ.วีรชัย ปิตะวรรณ ผู้ซึ่งต้องการเห็นความสำเร็จของปริญานิพนธ์ฉบับนี้มากที่สุด

ปิยะฉัตร ปิตะวรรณ

แด่

ความรักของแม่ผู้ประเสริฐ

สารบัญ

บทที่	หน้า
บทนำ	
1 ความเป็นมาของระบบไฟ	1
ประเภทของไฟในสังคมไทย	9
การแบ่งประเภทของไฟในสมัยอยุธยา	9
ไฟหลวง	11
ไฟสม	19
ระเบียบปฏิบัติในระบบไฟ	22
การแบ่งลูกหมู่ไฟ	22
การสัก	24
ไฟกับพระมหากษัตริย์	30
ไฟกับขุนนาง	32
2 บทบาทของไฟในสังคมไทย	38
บทบาทของไฟในค่านิยมธุรกิจ	38
บทบาทของไฟในค่านิยมการเมือง	48
บทบาทของไฟในค่านิยมสังคม	55
3 การยกเลิกระบบไฟและอุปสรรค	60
เหตุผลและความจำเป็นในการยกเลิกระบบไฟ	60
ปัญหาอันเกิดจากความไม่มีประสิทธิภาพในการควบคุมคนของระบบไฟ	61
ปัญหาเงินค่าราชการหรือเงินช่วยเหลือ	69
ปัญหาการพิพาทของขุนนางเพราะช่วงชิงผลประโยชน์ในการควบคุมไฟ	74

ปัญหาการคุกคามของมหาอำนาจ	78
ปัญหาสภาพการเมืองภายในที่ไม่มั่นคง	85
ปัญหาความเสื่อมของระบบไพร่ในแง่เศรษฐกิจ	89
การปฏิรูปพื้นฐานการบริหารราชการ	92
การแก้ปัญหาในระบบไพร่ระยะแรก (พ.ศ. 2411-2436)	97
การแก้ไขปรับปรุงระเบียบบริหารในกรมพระสุรัสวดี	98
การแก้ปัญหาไพร่หนีจากระบบ	104
การแก้ปัญหาอราชนิกุลวังหลวงของมูลนาย	108
ความเปลี่ยนแปลงค่านไพร่ส่วย	113
ปฏิกริยาจากมูลนายต่อความเปลี่ยนแปลงในระบบไพร่ระยะแรก	116
4 ความเปลี่ยนแปลงในระบบไพร่ภายหลัง ร.ศ. 112	119
การแก้ปัญหาของรัฐบาลไทยต่อการคุกคามของมหาอำนาจ	119
การจัดทหารเพื่อป้องกันการคุกคามของมหาอำนาจ	122
การวางรูปแบบการปกครองคนแบบใหม่	127
การจัดปกครองท้องที่ และการทำสัมโนครวั	127
การเปลี่ยนการควบคุมคน	132
5 ผลของการเลิกระบบไพร่	143
คานการปกครอง	143
คานการ เมือง	144
คานเศรษฐกิจ	146
คานสังคม	151
6 บทสรุป	153
บรรณานุกรม	157
ภาคผนวก	168

บทนำ

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้มีการเปลี่ยนแปลงอย่างมากในสังคมไทย การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวเป็นการวางรากฐานของสังคมไทยยุคใหม่ในทุกด้าน เช่น ด้านสังคม เศรษฐกิจ การเมือง การปกครอง ตลอดจนการต่างประเทศ แต่การเปลี่ยนแปลงทางสังคมครั้งยิ่งใหญ่ อันเป็นพื้นฐานสำคัญของสังคมกลับไม่เป็นที่รู้จักกันแพร่หลายเท่าที่ควร นั่นคือ การยกเลิกระบบไพร่ ทั้งนี้เพราะการยกเลิกระบบไพร่มิได้มีประกาศออกมาเป็นพระราชบัญญัติอย่างชัดเจน เช่นการยกเลิกระบบทำส การยกเลิกระบบไพร่ เป็นการวิเคราะหความเป็นไพร่ อย่างมีขั้นตอน จนกระทั่งไพร่หมดสิ้นไปจากสังคมไทยในที่สุด ด้วยเหตุนี้น การยกเลิกระบบไพร่จึงไม่เป็นที่รู้จักกันแพร่หลายในบรรดาคนไทยส่วนใหญ่ ทั้ง ๆ ที่ระบบนี้ได้มีบทบาทควบคุมชีวิต แรงงาน และทรัพย์สินของราษฎรไทยในอดีตเป็นเวลานานหลายร้อยปี

ไพร่ หรือ เลข* คือราษฎรที่เป็นชายฉกรรจ์ โดยถือเอาความสูงของร่างกายเป็นเกณฑ์ คือสูงเสมอไหล่ 2 ศอกครึ่ง เอาขึ้นบัญชีไว้ รอให้รัฐหรือมูลนายเกณฑ์เอาแรงงาน เอาทรัพย์สิน โดยไม่ไ้ค่าจ้างแรงงาน นอกจากนี้ไพร่ยังต้องนำอาหารมารับประทานเอง ในการเกณฑ์แรงงาน บางครั้งไพร่ต้องนำเอาพาหนะ เช่น วัว ควาย ช้าง มา เกวียน และเครื่องมือเครื่องใช้ของตนมาทำงานนั้น ๆ ด้วย สิ่งที

*คำว่าไพร่ หรือเลข นั้นมีความหมายเช่นเดียวกันในเอกสารทางราชการสมัยรัชกาลที่ 5 ใช้สองคำนี้ปะปนกัน บางคราวจะเขียนรวมเป็น เลขไพร่หลวง เลขไพร่สม เลขไพร่หลวงส่วย นอกจากบางคำจะใช้ตายตัว ได้แก่ การสักเลข เลขกงเมือง เลขวัด

พอจะมองเห็นว่ารัฐหรือขุนนายได้ให้ตอบแทนแก่ไพร่ คือสิทธิที่จะได้รับการคุ้มครองตามกฎหมาย เช่นรัฐรับค้ำคินก็ให้เฉพาะไพร่ที่สังกัดขุนนายเท่านั้น ไพร่ที่ไม่มีขุนนายให้เขาเป็นไพร่หลวง¹ ในแง่นี้ไพร่ที่ไม่มีขุนนาย อาจถูกรังแกจากใครก็ได้ โดยไม่มีสิทธิฟ้องร้องขอความยุติธรรม และอาจจะถูกใครจับส่งมาเป็นไพร่หลวงก็ได้ เพราะมีกฎหมายระบุถึงรางวัลตอบแทนแก่ผู้ที่ยกยอต่อสองนำจับไพร่ที่ไม่มีขุนนาย² ฉะนั้นอาจสรุปได้ว่าระบบไพร่ก็ระบบการเกณฑ์แรงงานและทรัพย์สินจากราษฎรที่ได้รับการคุ้มครองตามกฎหมายเป็นการตอบแทน

ระบบไพร่จะมีอยู่ในสังคมไทยเป็นครั้งแรกเมื่อใดไม่ปรากฏ จากหลักฐานทางประวัติศาสตร์นับตั้งแต่สมัยสุโขทัย ก็มีระบบไพร่อยู่ในสังคมไทยแล้ว แม้จะไม่ปรากฏหลักฐานชัดเจนว่า มีการจัดระบบควบคุมอย่างไร แต่การมีไพร่ มีการกลบปากคน (ข้าพระ หรือเลขวัด) ให้บักวัด มีการชิงไพร่ และมีการแบ่งคนออกเป็นระดับต่าง ๆ ในสังคม เช่น เจ้า ขุน พระหมื่น เกรบ³ และไพร่ฟ้า ข้าไท⁴ สิ่งเหล่านี้ก็พอจะอนุมานได้ว่า มีระบบขุนนายควบคุมไพร่อยู่แล้วในสังคมสุโขทัย

ระบบไพร่เป็นความจำเป็นของสังคมไทยยุคแรกตั้ง การควบคุมคนเป็นหมู่เหล่า มีขุนนายปกครอง ก่อให้เกิดความเจริญแก่สังคมในยุคก่อสร้างตัวเป็นปึกแผ่น โบราณสถานต่าง ๆ แสดงให้เห็นความรุ่งเรืองของอาณาจักร และควาามีประสิทธิภาพของระบบนี้ในยุคนั้นได้เป็นอย่างดี ก่อการจ้างแรงงานจะมีบทบาทในสังคมไทย งานโยธาของรัฐทุกชนิด เช่นการก่อสร้างปราสาทราชวัง โบสถ์ กำแพง คลองคูต่าง ๆ ส่วนใหญ่

¹ กฎหมายตราสามดวง เล่ม 2 หน้า 32

² ก.

³ จารึกสุโขทัย หลักที่ 3 หน้า 22

⁴ ก. หลักที่ 1 หน้า 1 - 2

คือผลจากการเกณฑ์แรงงานและสิ่งของจากไพร่ นอกจากนี้ไพร่ยังเป็นพื้นฐานของการผลิตส่วนใหญ่ของรัฐอีกด้วย

ระบบไพร่ได้มีการเปลี่ยนแปลงเรื่อยมานับตั้งแต่สมัยสุโขทัย อยุธยา ตลอดมา จนถึงรัตนโกสินทร์ตอนต้น การเปลี่ยนแปลงเป็นไปจากรูป การควบคุมไพร่ให้เป็นระเบียบ รัดกุมยิ่งขึ้น จะเห็นได้จากกฎหมายที่ออกใช้ในแต่ละสมัย จะ เป็นไปเพื่อป้องกันปัญหาไพร่สูงๆ ทั้งสิ้น จะเห็นได้ว่าไพร่เป็นกำลังส่วนสำคัญของสังคม เป็นฐานแห่งอำนาจ โครงสร้างของสังคมไทยมีระบบไพร่เป็นพื้นฐานตลอดมา จนถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ฐานแห่งอำนาจของสังคมไทยได้เปลี่ยนไป

ลักษณะเฉพาะของระบบไพร่ทำให้มีจุดบกพร่องอยู่ในตัวเอง กฎหมายที่ออกมา แต่ละรัชกาลแสดงให้เห็นถึงความไม่มีประสิทธิภาพในการควบคุมคนของระบบนี้ เมื่อกาลเวลาผ่านไป ข้อพิพาทในเรื่องนี้ คือ เพื่อลัทธิจักรวรรดินิยมของมหาอำนาจตะวันตกเริ่มคุกคาม ไทย สังคมไทยที่มีรากฐานอำนาจอยู่ที่ไพร่ ก็อ่อนแออย่างรวดเร็ว ไพร่เป็นจำนวนมากต่างอ้างเอาอำนาจของกษัตริย์ต่างชาติเป็นเครื่องชักชวนไม่ยอมอยู่ใต้อำนาจของกฎหมายไทยอีกต่อไป¹ ก่อให้เกิดปัญหาทางการเมืองและการปกครองอย่างยิ่ง เพื่อเป็นการรักษาอำนาจและอธิปไตยของรัฐไว้ การยกเลิกระบบไพร่จึงเป็นสิ่งที่จำเป็น

ภายหลังที่ระบบไพร่ได้สิ้นสุดลงก่อให้เกิดผลกับสังคมไทยหลายด้าน นอกจากในด้านการเป็องระหว่างประเทศดังกล่าวยังมีด้าน การเมืองภายในการยกเลิกระบบไพร่เป็นการดึงอำนาจจากขุนนางชั้นผู้ใหญ่ กลับสู่สถาบันพระมหากษัตริย์อีกด้วย เพราะกลุ่มขุนนาง เป็นกลุ่มที่ไม่ได้ประโยชน์และอำนาจมาก เพราะมีไพร่ในสังกัดมากเชื่อกันว่ามีความสัมพันธ์กับระหว่างจำนวนไพร่ในสังกัดกับจำนวนศักดินาที่ถือครองในการชิงราชสมบัติหลายครั้งในสมัยอยุธยา เป็นการกระทำของขุนนางชั้นผู้ใหญ่และพวกพ้อง การยกเลิกระบบไพร่จึงเป็นการวิกริธ

¹ กองกฎหมายเทศ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ๘.15/10 เรื่องขุนวิเศษเจ้า
ขุนศึกดาเถลิงถวัลย์ราชสมบัติเมืองหนองหารไปเขาสว่างแดน กรมหลวงดำรงราชานุภาพกราบบังคมทูล
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ร.ที่ 2787 วันที่ 9 มี.ค. 114

อานาจขุนนางอย่างไม่เคยมีมาก่อน ผลดีในด้านเศรษฐกิจ เค็มแรงงานในระบบไพร่ เป็นแรงงานที่เกิดจากการบังคับเอา ชาวสิ่งจูงใจในการทำงานเพราะไม่มีค่าจ้าง ซ้ำยังต้องเอาอาหารมารับประทานเองตลอดเวลาที่เข้าเคื่อนรับราชการ ต้องทนทำงานให้แก่รัฐและมุลนายตั้งแต่วางกายสูงเสมอไหล่ 2 ศอกครึ่งจนกระทั่งมีอายุ 70 ปี เป็นภาระที่ผูกพันไปยังลูกหลานต่อไปไม่มีวันจบสิ้น การทำงานจึงมีลักษณะการว่างงานที่แฝงเร้นอยู่เป็นอันมาก ระบบไพร่จึงเป็นเครื่องถ่วงความเจริญทางเศรษฐกิจสมัยใหม่ ภายหลังการยกเลิกระบบไพร่แล้วราษฎรก็มีภาระเพียงเสียเงินค่าราชการให้แก่รัฐ ในอัตราที่เป็นธรรมแล้วกลายเป็นแรงงานอิสระ มีเวลาว่างมากพอที่จะสร้างผลผลิตเพิ่มขึ้นเป็นจำนวนมาก และสำหรับราษฎรที่ถูกเกณฑ์เป็นทหาร ก็มีภาระเพียงเข้าฝึกประจำการชั่วระยะเวลาหนึ่งแล้วปลดออกมาเป็นทหารกองหนุน ไม่ต้องเสียค่าราชการอีกตลอดชีวิต ซึ่งเป็นผลดีต่อระบบเศรษฐกิจ เพราะมีแรงงานซึ่งหลุดพ้นจากระบบไพร่เป็นจำนวนมากมหาศาล ทำให้รายได้ของรัฐทั้งทางตรงและทางอ้อมเพิ่มขึ้นอีกด้วย

ในด้านสังคม ระบบไพร่เป็นระบบที่มีมาแต่โบราณ การเกณฑ์แรงงานสิ่งของจากราษฎร โดยที่รัฐหรือมุลนายไม่ต้องเสียค่าเลี้ยงดู หรือค่าจ้าง นับว่าไม่เป็นธรรมอย่างยิ่ง ระบบนี้ทำให้เกิดความเคียดแค้นแก่ไพร่โดยทั่วไป มีการหลบหนีอย่างมากมาย ระบบนี้ก่อให้เกิดการฉ้อราษฎร์บังหลวง และการทำนาบนหลังไพร่อยู่ทั่วไป เมื่อยกเลิกระบบไพร่แล้ว นอกจากจะก่อให้เกิดความเป็นธรรมในสังคมมากกว่าเดิมแล้ว สภาพสังคมยังมีความมั่นคงเป็นระเบียบและมีระบบงานที่ดีกว่าเดิมเป็นอันมาก ทำให้รัฐมีความเข้มแข็งเพราะมีกองทัพประจำการติดอาวุธสมัยใหม่อย่างไม่เคยมีมาก่อน ทำให้สถาบันทหารได้รับการยกย่องเชิดชู จนได้กลายเป็นกลุ่มพลังที่สำคัญของสังคมไทยตลอดมาจนทุกวันนี้

เนื่องจากในปัจจุบันนี้การศึกษาค้นคว้าประวัติศาสตร์ด้านสังคมยังไม่เป็นที่แพร่หลายนัก งานค้นคว้าเกี่ยวกับเรื่องเหล่านี้ยังมีน้อย เช่น

จิตร ภูมิศักดิ์ ได้เขียน โฉมหน้าศักดินาไทย อันเป็นการวิเคราะห์สภาพสังคมสุโขทัยจากศิลาจารึก ตามการตีความทางประวัติศาสตร์แนวมาร์กซิสต์

ขจร สุขพานิช ได้เขียน ฐานันดรไพร่ ได้เสนอว่า การยกเลิกระบบไพร่ คือ การเกณฑ์ทหาร

ชัย เรื่องศิลป์ ได้เขียน ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. 2352 - 2453 อ่านสังคม อันเป็นการค้นคว้าอย่างกว้างขวาง และกล่าวถึงประวัติศาสตร์สังคมไทยอย่างละเอียด

ม.ร.ว.อศิน รพีพัฒน์ ได้เขียน สังคมไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2325-2416 เป็นการศึกษาสภาพสังคมไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นเชิงกฎหมาย

ฯลฯ

ผู้เขียนเห็นว่า แม้ระบบไพร่จะยกเลิกไปแล้ว แต่ระบบนี้ยังคงมีอิทธิพลต่อความรู้สึกนึกคิดของคนในสังคมไทยอยู่มาก การศึกษาถึงระบบนี้จึงเป็นสิ่งที่น่าสนใจ โดยจะศึกษาถึงระบบไพร่ในสังคมไทยอย่างกว้าง ๆ และเน้นเฉพาะการยกเลิกระบบไพร่เป็นสำคัญ

ความมุ่งหมายในการศึกษาครั้งนี้ เพื่อศึกษา

1. ประวัติความเป็นมาของระบบไพร่ ตั้งแต่สมัยสุโขทัยจนถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก่อนมีการยกเลิกระบบนี้
2. ระเบียบปฏิบัติในระบบไพร่ที่เป็นมูลเหตุและปัญหนำไปสู่การยกเลิกระบบไพร่
3. วิธีการและขั้นตอนในการดำเนินงานยกเลิกระบบไพร่
4. ผลในการยกเลิกระบบไพร่

ความสำคัญในการศึกษาค้นคว้า

ผลของการศึกษาค้นคว้าทำให้ได้รับความรู้เกี่ยวกับ

1. ประวัติความเป็นมาของระบบไฟในสมัยต่าง ๆ
2. สถานภาพของไฟในสังคมไทย
3. ทำให้ทราบถึงปัญหา และวิธีดำเนินงานในการยกเลิกระบบไฟ
4. เพื่อใช้ประกอบการศึกษาวิชาประวัติศาสตร์ต่อไป

ขอบเขตของการศึกษาค้นคว้า

1. ระบบไฟในสมัยสุโขทัย อโยธยา และรัตนโกสินทร์ตอนต้นโดยสังเขป
2. ระเบียบปฏิบัติในระบบไฟโดยสังเขป
3. มูลเหตุและปัญหาที่นำไปสู่การยกเลิกระบบไฟโดยละเอียด
4. วิธีการและขั้นตอนดำเนินงานในการยกเลิกระบบไฟโดยละเอียด
5. ผลการยกเลิกระบบไฟโดยสังเขป

ข้อสมมติฐานในการศึกษาค้นคว้า

1. การยกเลิกระบบไฟในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีสาเหตุสืบเนื่องมาจากการคุกคามของมหาอำนาจตะวันตกและความไม่มีประสิทธิภาพในการควบคุมคนของระบบไฟเป็นสำคัญ
2. วิธีการยกเลิกระบบไฟของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว นับได้ว่าเป็นการวิคราะห์อำนาจของชนชั้นขุนนาง เพื่อดึงอำนาจกลับคืนสู่สถาบันพระมหากษัตริย์
3. การยกเลิกระบบไฟเป็นการเปลี่ยนแปลงในรูปแบบเท่านั้น แต่ในเนื้อหาหลักแล้วมีการเปลี่ยนแปลงน้อยมาก

/ วิธีการในการดำเนินการศึกษาค้นคว้า

การศึกษาค้นคว้าในเรื่องนี้จะใช้วิธีการทางประวัติศาสตร์ (Historical Approach) และเสนอรายงานแบบพรรณนาวิเคราะห์ (Analytical Description) ข้อมูลที่ใช้ในการศึกษาค้นคว้าจะใช้ข้อมูลที่เป็นเอกสารชั้นต้น (Primary Sources) เป็นหลัก และใช้ข้อมูลที่เป็นเอกสารชั้นสอง (Secondary Sources) ประกอบ

แหล่งศึกษาค้นคว้าที่สำคัญ

1. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ
2. หอสมุดแห่งชาติ
3. สถาบันไทยคดีศึกษา
4. / แหล่งอื่น ๆ ที่จำเป็น เช่น หอสมุดมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร หอสมุดกลางจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ฯลฯ

เอกสารที่ใช้ในการศึกษาค้นคว้า

1. เอกสารที่เป็นหลักฐานชั้นต้น

1.1 เอกสารชั้นต้นที่ยังไม่ได้ตีพิมพ์

เอกสารโต้ตอบระหว่างกระทรวงสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

รายงานการประชุมเสนาบดีสภาและเทศาภิบาล

สารบาณสมุคพิเศษกระทรวงกลาโหมและกระทรวงมหาดไทย

สารตราและร่างตราที่มีไปยังหัวเมืองต่างๆ

ใบบอกหัวเมืองต่างๆ

เอกสารตัวเขียนสมุดไทยคำ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 1-5

1.2 เอกสารชั้นต้นที่ตีพิมพ์แล้ว

ประชุมศิลาจารึกสุโขทัย

กฎหมายตราสามดวง

ราชกิจจานุเบกษา

ประชุมกฎหมายประจำศก

จดหมายเหตุศาลฎีกา

ฯลฯ

2. เอกสารที่เป็นหลักฐานชั้นรอง

พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาและรัตนโกสินทร์

สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพและพระยาราชเสนา

เทศาภิบาล

จักรกฤษณ์ นรินทิดุงการ สมเด็จพระบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรง
ราชานุภาพ กับกระทรวงมหาดไทย

ไพฑูรย์ มิกุล การปฏิรูปการปกครองมณฑลอีสานในรัชกาลพระบาท
สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว การวิเคราะห์สังคมเชียงใหม่
รัตนโกสินทร์ตอนต้นตามต้นฉบับใบลานภาคเหนือ

ขจร สุขพานิช ฐานันดรไพร

ชัย เรืองศิลป์ ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. 2352 - 2453

ด้านสังคม

กิตติ คั่นไทย คลองกับระบบเศรษฐกิจไทย (2367 - 2453)

ฯลฯ

สรุป

บรรณานุกรม

บทคัดย่อ

สถานการณ์ของไพร่ในสังคมไทย

1. ความเป็นมาของระบบไพร่

ไพร่ คือ ราษฎรในความหมายปัจจุบันนั่นเอง ไพร่ คือ การรับใช้ราชการของพระมหากษัตริย์ ซึ่งเฉพาะไพร่ที่เป็นชายเสียเป็นส่วนมาก เมื่อไพร่ที่เป็นชายมีความสูงเสมอไหล่ 2 ศอกครึ่ง จะถูกมุลนายเอาชื่อเข้าบัญชีไว้เพื่อเกณฑ์ใช้ราชการต่าง ๆ ดังนั้นระบบไพร่ คือ ระบบการเกณฑ์แรงงาน และทรัพย์สินจากราษฎร โดยรัฐให้ความคุ้มครองตามกฎหมายเป็นเครื่องตอบแทน การเกิดของระบบไพร่นี้จะเริ่มขึ้นเมื่อใดไม่ปรากฏ แต่ในสังคมสุโขทัยไค้ระบบไพร่เกิดขึ้นแล้ว

การเกิดของระบบไพร่นี้ว่าเป็นความจำเป็นของสังคมในยุคแรกเริ่มที่ชนชาติไทยเข้ามาตั้งถิ่นฐานทั่วไปในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ซึ่งในขณะนั้นมีอาณาจักรใหญ่ที่เจริญรุ่งเรืองอยู่แล้วหลาย อาณาจักรเช่นทวารวดีและลพบุรี เป็นต้น การอพยพมาตั้งถิ่นฐานของคนไทยยุคแรกจึงจำเป็นที่จะต้องอยู่รวมกันเป็นกลุ่มก้อน มีมุลนายรับผิดชอบปกครองเป็นหมู่เหล่า มีตำนานเก่า ๆ หลายแห่งกล่าวถึงการอพยพครอบครัวส่งบุตรชายของตระกูลมาสร้างบ้านแปลงเมือง ซึ่งมีลักษณะการปกครองแบบพ่อครัว (Patrilocal Family) โดยยังมีเกาการควบคุมคนเช่นนี้ จากการเรียกประมุขว่า พ่อขุน ในสมัยสุโขทัย การควบคุมกำลังคนในชั้นต้นคงเป็นไปอย่างง่าย ๆ ไม่ซับซ้อน โดยลูกบ้านขึ้นตรงต่อหัวหน้าในกลุ่มชน เพื่อป้องกันภัยคุกคามของชาติที่เป็นศัตรู ตลอดจนให้พ้นจากอำนาจของมุลนายคนกลุ่มอื่นอีกด้วย

นอกเหนือไปจากเหตุผลทางการเมืองและการป้องกันตนเองแล้ว ในด้านเศรษฐกิจ

* ไพร่ คือ ประมุขวงศ์าวการภาคที่ 61

¹ จิตร ภูมิศักดิ์ โฉมหน้าศักดินาไทย โดยสมสมัย ศรีสุพรรณ (นามแฝง)

การเกิดของระบบไพร่ก็เป็นความจำเป็นทางเศรษฐกิจอีกด้วย นั่นคือเมื่ออพยพมาตั้งถิ่นฐานครั้งแรก ย่อมมีการจับจองที่ทำกินและแบ่งปันที่ดินทำการผลิตซึ่งเป็นปัจจัยการผลิตที่สำคัญ ในชุมชนโบราณแถบอินโดจีนนี้ประเพณีการแบ่งปันที่ดินทำกินคล้ายกัน โดยประมุขหรือหัวหน้าหมู่บ้านจะเป็นผู้แบ่งปันที่ดินให้แก่ครัวเรือนต่าง ๆ ซึ่ง ร. แลงกัทท์ ให้ความเห็นว่าเป็นลักษณะของศักดินาในสมัยอยุธยา¹ ในสังคมของชนเผ่าไทยแถบลุ่มน้ำที่ปรากฏการแบ่งสิทธิถือครองที่ดินบริเวณดินแดนชั้นในขึ้นตรงต่อเมืองหลวงให้แก่ไพร่ เรียกว่าการแบ่งที่ดินระบบปันนา โดยยึดถือเอาจำนวนผลผลิตข้าวที่ปลูกได้เป็นเกณฑ์ ในสมัยสุโขทัย มีแนวความคิดที่ว่าที่ดินทั้งหมดในพระราชอาณาเขตเป็นของพระมหากษัตริย์² แสดงถึงการผูกขาดการเป็นเจ้าของที่ดินซึ่งเป็นปัจจัยการผลิตของสังคมไว้กับประมุข พระมหากษัตริย์น่าจะมียุทธวิธีอันชอบธรรมที่จะยกที่ดินให้แก่บุคคลใดก็ได้ เช่นปรากฏในการแบ่งปันที่ดินระบบปันนาของแถบลุ่มน้ำไทยดังกล่าวแล้ว ในสังคมสุโขทัยน่าจะมีการแบ่งปันที่ดินทำกินเช่นกัน การไถ่ครอบครองที่ดินของประชาชนย่อมหมายถึงหน้าที่ที่จะต้องส่งผลผลิตส่วนหนึ่งคืนแก่พระมหากษัตริย์ ในรูปส่วยภาษีอากร ตลอดจนเป็นแรงงานเมื่อมีการเกณฑ์ เพื่อเป็นการตอบแทนที่พระมหากษัตริย์ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าให้ประชาชนอาศัยทำกินในที่ดินของพระองค์ สิ่งเหล่านี้หมายถึงความสัมพันธ์ทางการผลิตในระบบไพร่ได้เกิดขึ้นแล้ว ไพร่ หรือสามัญชน ต้องมีหน้าที่เสียส่วยภาษีอากร และแรงงานให้แก่พระมหากษัตริย์ โดยพระมหากษัตริย์ให้ความคุ้มครองจากรุกรานของศัตรู หรือจากขุนนางคนอื่นเป็นการตอบแทน

¹ ร. แลงกัทท์ ประวัติศาสตร์กฎหมายไทย (กฎหมายที่ดิน) หน้า 6 - 11

* การควบคุมทางการเกษตรแบบปันนา คือการแบ่งสิทธิถือครองที่ดินบริเวณดินแดนชั้นในขึ้นตรงต่อเมืองหลวง โดยกำหนดว่า ไพร่คนหนึ่งมีนาห้าหมื่น (ชาวปลูกห้าถึง) ไพร่ห้าคนแบ่งเป็นหัวนาหนึ่ง หัวนาแบ่งเป็นหมวดนาหนึ่ง มีนายหมวดรับผิดชอบปกครอง ดูพงศาวดารโยนก ของพระยาประกาศกิจกรจักษ์ หน้า 233

² พงศาวดารไทย ไตรภูมิพระร่วง หน้า 114 - 115

นับตั้งแต่ชนเผ่าไทยได้อพยพมาตั้งถิ่นฐานในแถบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาในระยะแรก คงต้องเผชิญกับอำนาจของชนพื้นเมืองเดิมหลายชนชาติ มีการต่อสู้ซึ่งกันและกัน ตลอดจนชิงผู้คนมาเป็นทาสเชลยหลายครั้ง จนสามารถรวบรวมกำลังผู้คนขับไล่ชนพื้นเมืองเดิมได้สำเร็จ และสถาปนาเป็นรัฐสุโขทัยขึ้น ความสัมพันธ์ในระบบไพร่ที่ผูกครองมีต่อผู้ปกครองมีอยู่ทั่วไปทุกรัฐในเวลานั้น เช่น รัฐสุโขทัย รัฐเชียงใหม่ของพญามังราย รัฐพะเยาของพญางำเมือง รัฐอุทกของขุนสามชน รัฐอุทอง รัฐอู่จาน ตลอดจนรัฐเล็กรัฐน้อยอื่น ๆ ซึ่งเจ้าผู้ครองรัฐเหล่านั้นก็จะทำหน้าที่ปกครองและเก็บส่วยจากไพร่ในเขตแดนของตน รัฐใดมีอำนาจก็จะมีกลุ่มคนพากันมาสวามิภักดิ์ ดังปรากฏในศิลาจารึกว่า "คนใดซึ่งข้ามมาหาพาเมืองมาสู่ ช่วยเหลือ เพื่อกันนั้น มีช้าง มีม้า มีนาง มีเงิน มีทอง ให้แก่กัน ช่วยกันทวงเป็นบ้านเป็นเมือง" ลักษณะเช่นนี้เป็นการขยายตัวของชุมชนสุโขทัยออกไป นอกจากนี้ยังมีการขยายอาณาเขตโดยใช้สงครามเพื่อแย่งชิงทรัพยากรและผู้คนอีกด้วย ไพร่ในรัฐต่าง ๆ เหล่านี้จึงจำเป็นต้องมีผู้นำที่เข้มแข็งเพื่อให้เป็นหลักประกันความปลอดภัยให้แก่ตนและครอบครัว แม้ว่าจะถูกกำหนดอัตราการเสียส่วย ภาษีอากร หรือการเกณฑ์แรงงานอย่างหนักหน่วง* ไพร่ก็ต้องยอมเพื่อแลกกับสวัสดิภาพของชีวิตตน

ในสมัยสุโขทัยเชื่อว่าได้มีการแบ่งปันที่บกกันแล้วตามศักดิ์ของแต่ละคน มีกฎหมายที่กล่าวถึงการปรับโทษตามศักดิ์² ซึ่งหมายถึงศักดินาที่แต่ละคนมี ดังเช่นหลักในการปรับโทษในสมัยอยุธยาที่มีกฎหมายกรมศักดิ์ นั้นเอง การแบ่งกรรมสิทธิ์ในที่ดินนั้นมิได้หมายความว่า

¹ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ พินิจโลก จวริกสุโขทัย หน้า 59

* มังรายศาสตร์ ของประเสริฐ ณ นคร หน้า 2 - 3 กล่าวถึงการเกณฑ์แรงงานไพร่ในรัฐของพญามังราย ว่าไพร่ต้องทำงานตนเอง 10 วัน แล้วไปทำงานเกณฑ์ของเจ้าอีก 10 วัน สลับกันไป ส่วนในไตรภูมิพระร่วง หน้า 117 กล่าวถึงการเก็บภาษีข้าว 1/10 และการเก็บส่วนใด ๆ ไม่ควรเก็บเกินกว่าธรรมเนียมโบราณที่เคยเก็บกันมา

² ก. หน้า 51

ประชาชนหรือไพร่สามารถเป็นเจ้าของที่ดินหัวพระราชาอาณาจักร การแบ่งที่ดินทำกินในระบบ
พันนาถัก หรือการแบ่งที่ดินในสมัยอยุธยาถัก ไพร่สามารถจับจองซื้อขายได้ในบริเวณเมืองหลวง
เท่านั้น นอกเมืองหลวงออกไปไพร่จะไม่มีสิทธิเป็นเจ้าของที่ดินเลย¹ ลักษณะเช่นนี้เป็นการ
ผูกขาดการเป็นเจ้าของที่ดินของพระมหากษัตริย์ เนื่องจากในสมัยแรกยังมีคนน้อย ที่ดินยัง
รกร้างว่างเปล่าอยู่มาก เพื่อเป็นการส่งเสริมให้ผู้นาหลงแรงสร้างผลผลิตเพื่อพระมหากษัตริย์
จะได้เก็บเอาผลประโยชน์จากแรงงานไพร่ จึงโปรดเกล้าฯ ให้ลดหย่อนค่าภาษีอากรให้แก่
ผู้นาสร้างไร่นา โดยยกเว้นค่าอากรคานา ค่าสวนให้ 1 ปี² หรือ 3 ปี บาง³

แม้ว่าไพร่จะสามารถซื้อ ขาย เช่า หรือจำนำ ที่ดินที่ได้รับแบ่งเป็นกรรมสิทธิ์ของตนได้
และเป็นกรรมสิทธิ์ที่สามารถตกทอดไปยังบุตรหลาน แต่กรรมสิทธิ์ดังกล่าวนั้นก็อยู่ตราที่ไต่ทำ
ประโยชน์ให้แก่ผลผลิต หากทิ้งร้างไป 9 – 10 ปี กฎหมายจะระบุให้แขวงจัดคนที่ไม่มีที่อยู่
เข้าทำกินเพื่อเก็บเอาผลประโยชน์ส่งพระมหากษัตริย์ต่อไป⁴ แสดงว่ากรรมสิทธิ์ในที่ดินเป็น
เพียงสิทธิที่จะสร้างผลผลิตเพื่อส่งเป็นผลประโยชน์แก่พระมหากษัตริย์เท่านั้น พระมหากษัตริย์
อาจจะริบที่ดินคืนเมื่อใดก็ได้ สิทธิในที่ดินจึงมีไว้เพื่ออภัยแก่ประชาชนด้วยกัน จะใช้สิทธินี้
มาอ้างกับพระมหากษัตริย์ไม่ได้

นอกจากพระมหากษัตริย์จะผูกขาดการเป็นเจ้าของที่ดินแล้ว ยังทรงผูกขาดการเป็น
เจ้าของแรงงานชีวิตและทรัพย์สิน ในพระราชาอาณาจักรอีกด้วย ในการปกครองอาณาจักร
ให้มีหลักธรรมเพื่อเป็นแนวทางป้องกันมิให้พระมหากษัตริย์ทรงใช้อำนาจตามอำเภอใจ แต่
มิได้หมายความว่าพระมหากษัตริย์จะต้องปฏิบัติตามหลักธรรมนั้นก็ตาม ไม่ หลักธรรมที่ปรากฏ
ในราชันคดีเป็นเพียงคุณสมบัติที่พระมหากษัตริย์ที่ดีควรจะมีเท่านั้น ดังนั้นในการปกครอง-

¹ กฎหมายตราสามดวง เล่มที่ 3 หน้า 117

² ก.

³ ประเสริฐ ณ นคร ผู้รวบรวม มังรายศาสตร์ หน้า 6

⁴ กฎหมายตราสามดวง เล่มที่ 3 หน้า 115

พระราชอาณาจักร พระมหากษัตริย์ทรงมีพระราชอำนาจอย่างสมบูรณ์ แต่หลักธรรมในการปกครอง
เป็นสิ่งที่ช่วยรักษาให้พระราชอำนาจยืนยาวต่อไป

ในชั้นต้นการควบคุมกำลังคนยังคงเป็นแบบง่าย ๆ คือทุกคนขึ้นตรงต่อประมุขหรือหัวหน้า
เมื่อสังคมขยายตัวมากขึ้น จำเป็นที่ต้องมีผู้นำช่วยหัวหน้าชุมชนปกครองคนแทน การ
ควบคุมคนจึงมีลักษณะที่ซับซ้อนยิ่งขึ้น แม้ในสมัยสุโขทัยไม่ปรากฏหลักฐานว่ามีการควบคุมกำลังคน
อย่างไร แต่การมีไพร่ มีมุลนาย มีการกล่บนาคน (ข้าพระหรือเลขาวิศ) มีการชิงไพร่ และ
ปรับไหมตามศักดิ์ของคน ก็พอจะอนุมานได้ว่ามีระบบมุลนายควบคุมไพร่อยู่แล้ว ในสังคมล้านนาไทย
เช่น เชียงใหม่ มีการควบคุมไพร่แบบกองทัพ มุลนายจะมีไพร่ในควบคุมของตนตามตำแหน่ง
โดยแบ่งออกเป็น ไพร่ นายสิบ นายห่าสิบ นายร้อย เจ้าพัน เจ้าหมื่น เจ้าแสน พระยา¹
แม้ในสมัยอยุธยา ปรากฏร่องรอยการควบคุมไพร่ในกฎหมายระยะแรก ๆ ของการตั้งเป็นอาณาจักร
ว่า มีคำว่า หัวหมื่น หัวสิบ ร้อยแขวง หรือหัวปาก บาง ซึ่งตำแหน่งเหล่านี้เป็นคำเรียกเจ้าหมู่
ที่ควบคุมไพร่ บางคราวจะพบคำว่า นายร้อย ปลัดร้อย และหมื่นแขวง ซึ่งหมายถึงจำนวนไพร่
ในควบคุมของตำแหน่งนั้น ซึ่งเดิมหมู่หนึ่งคงมีราว 10 คน หลาย ๆ หมู่รวมกันเป็นแขวง
ซึ่งอาจจะมียศราว 100 คน หรือแขวงขนาดใหญ่อาจมีคนราว 10,000 คน ดังนี้

การควบคุมไพร่ได้พัฒนาจากการควบคุมกำลังคนอย่างง่าย ๆ ในตอนต้นสมัยอยุธยา
มาเป็นการควบคุมเป็นระบบที่ซับซ้อนมากยิ่งขึ้นในสมัยอยุธยาตอนกลาง คือนอกจากจะมีมุลนาย
รับผิดชอบไพร่ในสังกัดของตนแล้ว ได้เกิดกรมซึ่งเป็นหน่วยงานที่สูงขึ้นไป ควบคุมไพร่อีกทอดหนึ่ง
จึงเข้าใจว่าการควบคุมไพร่ในรูปกรมนี้ได้รับอิทธิพลจากเขมร กรมจะเป็นหน่วยงานที่ทำหน้าที่
ควบคุมกำลังคน ควบคุมผลประโยชน์ เช่น เก็บเงินส่วย บางกรมก็ทำหน้าที่บริหารราชการ
ควบคุมกันไปเลย ดังนั้นกรมจึงอาจแบ่งได้เป็น 2 ประเภท² คือ

กรมชั่วคราว คือกรมที่เกิดจากการตั้งเจ้านายหรือขุนนางเป็นผู้ควบคุม กรมประเภทนี้

¹ ประเสริฐ ณ นคร ผู้รวบรวม มังรายศาสตร์ หน้า 2

² กองจกหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 สม.2.56/83 คำอธิบาย
สมเด็จพระนเรศวรมหาราชานุภาพ ม.ป.ป.

จะมีหน้าที่ควบคุมกำลังคน ควบคุมผลประโยชน์ เมื่อเจ้ากรรมถึงแก่กรรม ใครในกรมประเภทนั้น จะถูกโอนเป็นไพร่หลวง หรือพระมหากษัตริย์จะแต่งตั้งเจ้ากรรมคนใหม่ควบคุมแทน

กรมตำรวจ คือกรมที่ทำหน้าที่บริหารราชการ ใต้แก่กรรมที่มีรายชื่อปรากฏอยู่ใน พระไอยการตำแหน่งนาพลเรือน และนาทหารหัวเมือง ซึ่งจะเป็นกรมที่ทำหน้าที่ทั้งงาน บริหารราชการและควบคุมกำลังคน ควบคุมผลประโยชน์พร้อมกันไป

นอกจากนี้พลเมืองทั้งหมดในพระราชอาณาจักรจะถูกแบ่งออกเป็น 2 ฝ่าย คือฝ่ายทหาร และฝ่ายพลเรือน เมื่อพิจารณาจากงานที่รับผิดชอบแล้ว ระหว่างคน 2 ประเภทนี้มีความ แตกต่างอะไรมาบ้าง เพราะเมื่อเกิดศึกสงครามทั้งสองฝ่ายต้องออกรบหาเหมือนกัน ในยาม สงบทั้งสองฝ่ายก็เป็นหน่วยการผลิตเช่นเดียวกัน ดังนั้นการแบ่งคนออกเป็นสองฝ่าย โดยให้ ฝ่ายทหารขึ้นตรงต่อสมุหพระกลาโหม และฝ่ายพลเรือนขึ้นตรงต่อสมุหนายก จึงเป็นการแบ่ง อำนาจบังคับบัญชาคนเท่านั้น สิ่งที่เห็นได้ชัดเกี่ยวกับเหตุผลของการแบ่งเช่นนี้คือ ต่อมาใน สมัยอยุธยาตอนปลาย ในรัชกาลสมเด็จพระเพทราชาไคร้เริ่มให้สมุหพระกลาโหมและสมุหนายก ปกครองคนตามท้องที่ โดยให้สมุหพระกลาโหมปกครองหัวเมืองฝ่ายใต้ และสมุหนายก ปกครองหัวเมืองฝ่ายเหนือและฝ่ายตะวันออก ทั้งนี้เนื่องมาจากพวกข้าราชการที่เกลียดชัง สมเด็จพระเพทราชาพากันชักชวนเจ้าเมืองนครราชสีมา และเจ้าเมืองนครศรีธรรมราช ให้แข็งเมือง ทำให้พระองค์ต้องเสียเวลาปราบยาวนาน เพื่อเป็นการป้องกันมิให้เกิด เหตุการณ์เช่นนี้อีก จึงทรงแบ่งเขตรับผิดชอบเสีย¹ ภายหลังในสมัยสมเด็จพระบรมโกศ เจ้าพระยาอัครมหาเสนา เสนาบดีกลาโหมมีความผิด (จะผิดอย่างไรไม่ปรากฏ) จึงโปรด ให้อย่าหัวเมืองฝ่ายใต้ของกลาโหมรวมทั้งเมืองชายทะเลมาให้เจ้าพระยาวิชานุกุบริรักษ์ เป็น ผู้ปกครอง ดังนั้นในสมัยอยุธยาตอนปลายลงมาถึงธนบุรี ทางสมุหพระกลาโหมไม่มีหัวเมืองใน ปกครอง เมื่อถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกโปรดให้ยกหัวเมืองฝ่ายใต้ให้ ท่านองคมนตรีสมเด็จพระกลาโหมปกครองตามเดิม ส่วนหัวเมืองชายทะเลให้เสนาบดีกรมพระคลังปกครอง²

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ส.บ. 2.56/83 คำอธิบาย สมเด็จพระนเรศวรมหาราชานุภาพ ม.ป.ป.

กล่าวอธิบายข้างต้นสมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพได้ทรงอธิบายไว้และได้รับความเชื่อถือกันมาตลอด แต่ในหลักฐานที่ปรากฏจากกฎหมายตราสามดวง ลักษณะอาญาหลวง พ.ศ. 1976 ตรงกับสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่ทอง ได้กล่าวถึงการเกณฑ์คนไปทำงานว่า "มหาดไทยตั้งศิกระลาโหมเกณฑ์เอาชาวไพร่ไปทำการแห่งใด ๆ ..." ¹ และกฎหมายลักษณะเดียวกันนี้เดียวกัน ได้กล่าวถึงบทลงโทษผู้ที่ไม่ส่งผู้ของคดีตามทองคำที่ตราพระราชสีห์ พระคชสีห์และตราบัวแก้ว ² ทำให้เห็นว่าเชื่อได้ว่า ในสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่ทองได้มีการแบ่งเขตปกครองระหว่างมหาดไทย กลาโหม และกรมท่าแล้ว ในสมัยสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม ระบุศักราช 1544 ตรงกับ พ.ศ. 2165 ได้มีการแบ่งหัวเมืองที่ตำแหน่งทั้งสามรับผิดชอบ ³ ทำให้เกิดความสับสนในว่าการแบ่งเขตปกครองกันระหว่างตำแหน่งต่าง ๆ นั้นเริ่มขึ้นเมื่อใดแน่ อีกประการหนึ่งกฎหมายตราสามดวงนั้นในเรื่องศักราชทำให้เกิดความสับสนอย่างมาก ราชพระนามพระมหาจักรีบรมราชูปถัมภ์ไม่ตรงกับพระราชพงศาวดาร ในชั้นนี้จึงเสนอหลักฐานไว้ให้พิจารณากันเท่านั้น

นอกจากการปกครองของไทยได้แบ่งส่วนบริหารย่อยออกเป็นกรมต่าง ๆ แล้ว กรมยังได้แบ่งออกเป็นกรมฝ่ายชายและกรมฝ่ายขวา แมวาลาลูแบร์จะกล่าวว่า "ชาวสยามนับถือว่าแบ่งชาวที่ศักดิ์ศรีกว่าแบ่งชาย" ⁴ แต่การแบ่งเป็นกรมฝ่ายขวาและฝ่ายซ้ายก็ไม่พบว่ามีหน้าที่ที่สำคัญแตกต่างกันอย่างไร การแบ่งเช่นนี้คงเป็นไปเพื่อการสร้างดุลยภาพอำนาจมากกว่าอย่างอื่น นอกจากนั้นเมื่อพิจารณาถึงการแบ่งหัวเมืองต่าง ๆ ออกเป็นฝ่ายซ้ายและฝ่ายขวา โดยให้ฝ่ายหัวเมืองเหนือมีประจำเสนาภูมเป็นผู้รับผิดชอบคานถือนุชิตพลซึ่งเป็นฝ่ายขวา ส่วนหัวเมืองคานถะวันออกเฉียงเหนือมีประจำจุฬาเทพถือนุชิตพล ⁵ ซึ่งเป็นฝ่ายซ้าย หัวเมือง-

¹ กฎหมายตราสามดวง เล่มที่ 4 หน้า 64

² ก. หน้า 26 - 27

³ ก. เล่มที่ 1 หน้า 174 - 177

⁴ เดอ ลา ลูแบร์ จดหมายเหตุลาลูแบร์ฉบับสมบูรณ์ เล่มที่ 1 แปลโดย
สันต์ ท. โกมลบุตร หน้า 249

⁵ กฎหมายตราสามดวง เล่ม 5 หน้า 176

ชั้นในนั้นขึ้นตรงกับประแสงจุฬาเทพเช่นกัน¹ จะเห็นได้ว่าการแบ่งเป็นฝ่ายชายหรือฝ่ายช้วนั้น ยังไม่สามารถคิดลงไปได้ว่าเป็นไปเพื่อเหตุผลอย่างไร มีเหตุผลที่มาเชื่อถือได้ประการหนึ่ง คือ การแบ่งเช่นนี้เพื่อประโยชน์ในการควบคุมกำลังคนและป้องกันมิให้การบังคับบัญชากำลังคน ตกอยู่กับขุนนางตำแหน่งใดมากเกินไป ในกรณีที่ไพร่กรมฝ่ายชายมีความเดือดร้อนจากการ กศิของเจ้าพระยาจะขยายไปประจำในกรมฝ่ายขวาทางราชการขึ้นก่อนหน้า แต่มีข้อห้ามมิให้ ไพร่ย้ายจากหน่วยงานหนึ่งไปประจำอยู่หน่วยงานเบา² เช่นเดียวกับไพร่หัวเมืองก็มีข้อห้ามมิให้ ไพร่หัวเมืองขึ้นในไปสังกัดเป็นไพร่หัวเมืองชั้นนอก เนื่องจากหัวเมืองชั้นในไพร่ต้องเสียส่วยและ ภาษีอากร ส่วนหัวเมืองชั้นนอกการท่วมาหากินไม่เจริญทางราชการจึงอนุญาตให้ไพร่หัวเมือง ชั้นนอกเสียเพียงส่วยเท่านั้น เมื่อเป็นเช่นนี้ทางราชการจึงต้องมีข้อห้ามมิให้ไพร่โยกย้ายไป ทางเมือง เพื่อป้องกันการสูญเสียผลประโยชน์ แต่ข้อปฏิบัติเช่นนี้ได้ถูกละเลยไปมากในสมัย รัตนโกสินทร์ตอนต้น จึงปรากฏว่าไพร่และมูลนายมิได้อยู่ในท้องที่เดียวกัน เช่นมูลนายอยู่ใน กรุงเทพฯ แต่ต้องควบคุมเก็บเงินค่าราชการไพร่ที่อยู่ชานา สมุทรปราการ นนทบุรี เขาใจว่า ทางราชการคงยินยอมให้ไพร่ย้ายได้แต่ในระหว่างหัวเมืองชั้นในกับหัวเมืองชั้นใน หรือในระหว่าง หัวเมืองชั้นนอกด้วยกัน ตามที่ไพร่สังกัด

¹ ภาควิชาประวัติศาสตร์ เล่ม 5 หน้า 176

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 สมุติเทศ เล่มที่ 7 หน้า 61 - 62 เจ้าพระยาบดินทรศักดิ์ราชกุลเล่าว่า ถวายพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า เจ้าอยู่หัว ร. ที่ 2795 เล่ม 9 วัน 6 - 10 คำ ปีวอกชดก 1246 (ตรงกับวันที่ 12 ธันวาคม พ.ศ. 2427)

2. ประเภทของไฟในสังคมไทย

ในสมัยสุโขทัย ไฟหรือประชาชนไม่ปรากฏว่ามีการแบ่งประเภทเช่นในสมัยอยุธยา ราษฎรทุกคนเป็นไพร่ฟ้าเทากันหมด มีราษฎรพวกหนึ่งเรียกว่าชาพระ ซึ่งเกิดจากการก่อกบฏในไพร่พลของพระเจ้ากรุงศรีอยุธยา ซึ่งขณะนั้นพระเจ้ากรุงศรีอยุธยาได้เป็นสืบทอดจากพระเจ้ากรุงสุโขทัย เมื่อเกิดกบฏก็ไปเป็นชาพระสืบต่อไปไม่มีสิ้นสุด และไม่สามารถได้ตัวให้พ้นจากการเป็นชาพระได้ ในสมัยสุโขทัยมีผู้นิยมถวายคนเป็นชาพระเป็นอันมาก

ในสมัยอยุธยา ได้มีการแบ่งไฟออกเป็นประเภทต่าง ๆ ดังนี้

1. ไฟหัวงาน นา 25
2. ไฟมีครีว นา 20
3. ไฟรวบ นา 15
4. ไฟเลว นา 10¹

เนื่องจากระบบไฟได้มีการเปลี่ยนแปลงไปมากในระยะหลัง จนในสมัยรัตนโกสินทร์ การเรียกชื่อไฟประเภทต่าง ๆ จึงไม่เป็นที่เข้าใจได้แน่นอน ศาสตราจารย์ ขจร สุขพานิช ได้ให้ความจำกัดความของไฟประเภทต่าง ๆ ดังนี้

"ไฟหัวงาน หมายถึง พวกหัวหมูทำหน้าที่บังคับบัญชาลูกหมอบผิดชอบต่อ

รัฐบาล นา 25

- ไฟเลว คือลูกหมอบอายุ 12 ปีลงมา นา 10
- ไฟรวบ คือลูกหมอบอายุ 13 - 17 ปี นา 15
- ไฟมีครีว คือลูกหมอบที่มีครีวแล้ว นา 20"²

¹ กฎหมายตราสามดวง เล่มที่ 1 หน้า 277

² ขจร สุขพานิช ฐานันดรไฟ หน้า 17

ส่วน จิตร ภูมิศักดิ์ ได้ให้คำจำกัดความไว้ว่า

"ไพร่หัวงาน คือพวกไพร่ที่เป็นหัวงานในการรับใช้ราชการและงานของ

พวกเจ้าขุนมูลนาย

ไพร่มีครัว คือพวกไพร่ที่มีครัวอพยพในควบคุม

ไพร่ราบ คือพวกไพร่ชั้นต่ำ เป็นคนรับใช้คนอื่น มีฐานะต่ำกว่าทาสตรงที่มีอิสรภาพ ต่ำกว่ายาจก (ทนจน) ต่ำกว่ากึ่งมือแรงงานเลี้ยง และต่ำกว่านิวก (ขอทาน) ตรงที่ไม่ต้องขอทานเขากิน"¹

ในคำอธิบายดังกล่าวเป็นการตีความหมายตามตัวหนังสือ ในกฎหมายตราสามดวง ได้ให้ความกระจ่างเกี่ยวกับความหมายของไพร่ประเภทต่าง ๆ ไว้แล้ว การแบ่งประเภทของไพร่ในสมัยอยุธยาเป็นการแบ่งตามฐานะทางเศรษฐกิจมากกว่าอย่างอื่น ดังนั้นคำจำกัดความของไพร่ประเภทต่าง ๆ จึงควรจะเป็นดังนี้

ไพร่หัวงาน หมายถึงไพร่ที่ทำหน้าที่ควบคุมงาน เป็นไพร่ระดับหัวหน้า ทำหน้าที่คุมไพร่ประเภทอื่น ๆ ทำงานตามบัญชามอบหมาย

ไพร่มีครัว ในพระราชกำหนดให้มาถวายการให้นายบ่อนตรองเงินให้นักพนันยืมเล่นโดยดูตามฐานานุรูป ทำให้ได้รับความรู้เกี่ยวกับไพร่ประเภทนี้ว่า

"ไพร่มีครัว มีคนสองสามคน มีโคกระบือคูนึงสองคูนึง มีเข้าสี่เกียนห้าเกียน มีนา 20 ไร่ 30 ไร่ ให้ตรองแต่ 2 ชั่ง ลงมา ไพร่มีครัวมีมีเถากน 4, 6, 7, 8, 9 คน ให้รองชั่งหนึ่ง มีคน 2 - 3 คน ให้รองสิบสองตำลึงสองบาท ถ้ามีแต่โคกระบือ 40 - 50 ตัว ให้รองสองชั่ง ..."²

ดังนั้นไพร่มีครัวจึงน่าจะหมายถึง ไพร่ที่มีฐานะทางเศรษฐกิจค่อนข้างดี มีทาส มีที่ดิน อาจจะไม่ได้แรงงานหรือแต่งงานแล้วถือว่าเป็นไพร่มีครัว

ไพร่ราบ ในกฎหมายฉบับเดียวกันได้ให้ความรู้เกี่ยวกับไพร่ชนิดนี้ว่า

¹ จิตร ภูมิศักดิ์ โฉมหน้าศักดินาไทย โดย สมสมัย ศรีสุพรรณรณ หน้า 163 - 164

² กฎหมายตราสามดวง เล่มที่ 5 หน้า 288

"ถ้าไพร่ราบคนผู้ตัวเมีย มีบุตร 1, 2, 3 คน ให้รอง 12 คำลึง 2 บาท ถ้าตัวกับเมียในรอง 10 คำลึง ถ้าแลตัวผู้เดียวในรอง 5 คำลึง"¹ ไพร่ราบ มิได้กล่าวถึงการมีทรัพย์สิน เช่น โค กระบือ หรือทาส เชื่อว่าไพร่ราบคงเป็นไพร่ที่ยากจน อาจมีที่ทำกิน หรือทรัพย์สินอื่นบ้างก็เพียงเล็กน้อย และไม่มีทาส

ไพร่เลว ผู้เขียนขอสันนิษฐานว่า คงเป็นไพร่ระดับต่ำสุด เมื่อพิจารณาจากตำแหน่ง "เลว" ในกรมต่าง ๆ เทาที่ปรากฏในกฎหมายตราสามดวง "เลว" จะเป็นตำแหน่งพื้ศักดิ์ต่ำที่สุดในกรมนั้น ไพร่เลวคงเป็นไพร่ที่ยากจนมาก อาจเป็นไพร่ที่เพิ่งได้ตัวพ้นจากการเป็นทาสก็เป็นได้

การแบ่งประเภทของไพร่ตามฐานะทางเศรษฐกิจย่อมไม่แน่นอน ฐานะทางเศรษฐกิจของไพร่ย่อมมีการเปลี่ยนแปลงได้ ดังนั้นจึงมีการแบ่งประเภทของไพร่ตามสังกัด ซึ่งอาจแบ่งได้เป็น 2 ประเภท คือ

1. ไพร่หลวง
2. ไพร่สม

ไพร่หลวง หมายถึง ไพร่ที่พระราชทานแก่กรมกองต่าง ๆ ซึ่งเปรียบเสมือนหน่วยงานบริหารของรัฐ ไพร่หลวงนี้เป็นไพร่ของพระมหากษัตริย์โดยตรง หน้าที่ของไพร่หลวงจึงแตกต่างกันไปตามตำแหน่งของกรมกองนั้น เนื่องจากกรมกองที่ทำหน้าที่เป็นหน่วยงานบริหารมีจำนวนน้อยกว่าไพร่หลวง ไม่งานใดไพร่ทำไ้หมดทุกคน จึงได้เกิดกรมที่ทำหน้าที่เพียงเก็บผลประโยชน์ ได้แก่ เงินการราชการ ส่วย ส่งรัฐแต่เพียงอย่างเดียว ดังนั้น ไพร่หลวงจึงอยู่ในกรม 2 ประเภท คือ ประเภทหนึ่ง ไพร่ต้องมารับราชการตามที่ต้องการกำหนดให้ หากมาไม่ไ้ต้องไปขอเามาแทนหรือส่งเงินแทนการมารับราชการ อีกประเภทหนึ่ง ไพร่ต้องเสียเงินแต่ไม่ตองมารับราชการ

ไพร่ประเภทที่ตองมารับราชการตามที่ทางการกำหนดให้หลายหมู่ ได้แก่ ไพร่หลวง

¹ กฎหมายตราสามดวง เล่มที่ 5 หน้า 286

จ่ายเดือนกรมต่าง ๆ ไพรหลวงเหล่านี้ต้องรับราชการปีละ 6 เดือน¹ อาจจะเข้าประจำการ 6 เดือน แล้วปลด หรือสลับเป็นเข้าเดือนนอกเดือน^{*} ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก โปรดเกล้าให้เปลี่ยนเป็นอยู่เวรรับราชการปีละ 4 เดือน คือเข้าเดือน ออก 2 เดือน² ในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยได้ลดเวลารับราชการของไพร่หลวงลงไปอีกจาก 4 เดือน เป็น 3 เดือน คือเข้าเดือน ออกสามเดือน³ และหลักเกณฑ์ยังคงปฏิบัติกันสืบต่อมาจนถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว นอกจากไพร่หลวงจ่ายเดือนกรมต่าง ๆ แล้ว ไพรหลวงที่องเข้ามารับราชการตามกฎหมายทางคนใดแก่

ไพร่คงเมือง เป็นไพร่หลวงที่มีไว้ใช้ราชการในเมืองนั้น ๆ ห้ามโยกย้ายอยู่เมืองอื่น เกณฑ์เอาไปขายสังกัดไปยังหมู่ไพร่หลวงในเมืองเดียวกันได้⁴ หน้าที่ของไพร่คงเมืองคือเป็นไพร่สำหรับให้เจ้าเมืองและกรมการใช้สอย ในหัวเมืองชั้นนอกส่วนมากไพร่สมของเจ้าเมืองกรมการจะไม่มี ยกเว้นเมืองใหญ่ที่เคยเป็นราชธานี เช่นเมืองนครศรีธรรมราช มีไพร่สม

¹ เอด ลาลูแบร์ จดหมายเหตุลาลูแบร์ฉบับสมบูรณ์ เล่มที่ 1 แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร หน้า 346

^{*} จากเอกสารในรัชกาลที่ 5 บางกรมที่ต้องการแรงงานคน เช่น กรมฉีพ่าย กรมล้อมพระราชวัง ฯลฯ ไพรจะถูกเกณฑ์ 3 เดือน แล้วปลด ในหมู่ชาพระจะเกณฑ์ปีละ 4 ผลัด ผลัดละ 3 เดือน

² กฎหมายตราสามดวง เล่มที่ 5 หน้า 239

³ รศท. เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ บรรวบรวม "กฎศักดิ์ กฎหมายศักดิ์" จศ. 1172" ประชุมกฎหมายประจำศก เล่มที่ 4 หน้า 7

⁴ _____ "กฎว่าด้วยไพร่สมกำลังแลเลขหัวเมือง ปีมะเมีย จุลศักราช 1172" ประชุมกฎหมายประจำศก เล่มที่ 4 หน้า 30

ของเจ้าเมืองกรมการมากเป็นไพร่คงเมือง¹ เมืองอื่น ๆ จะมีไพร่คงเมืองและไพร่ส่วยเป็นพัน
ในหัวเมืองชั้นนอก ไพร่คงเมืองจึงต้องทำงานหนัก เพราะนอกจากจะทำงานบ้านเรือนของ
มูลนาย ต้องทำงานเกณฑ์ของหลวงเป็นครั้งคราว ต้องส่งส่วยทุกปี และจะต้องประกอบอาชีพ
เลี้ยงตนเองและครอบครัวอีกด้วย หากต้องเกณฑ์ไปราชการไกล ๆ เช่นไปสร้างถนน
ไปทางทาง ไปซ่อมแซมสิ่งก่อสร้างต่าง ๆ ไพร่จะไม่มีเวลาประกอบอาชีพเลี้ยงตนเองเลย
ต้องมีเรื่องร้องทุกข์อยู่เสมอ ๆ ตัวอย่างเช่นหนังสือร้องทุกข์ของไพร่เมืองลพบุรีว่า เริ่มรับ
ราชการที่เมืองลพบุรี เจ้าเมืองใช้ราชการปีละ 4 - 5 เดือน ปีไหนพระมหากษัตริย์เสด็จ
ลพบุรีก็เกณฑ์แรงงานเพิ่มอีก 1 เดือน กันมาหนักมากแล้ว ต่อมาถูกเกณฑ์แรงงาน 3 เดือน
ตามหน้าที่ และ ถูกเกณฑ์เพิ่มอีก 3 เดือน เป็น 6 เดือน และยังเกณฑ์เอาเงิน 9,000 ทอน
แปด 4,000 ทน ไม่เสาะแพ 72 ทน หวาย 6,000 เส้น ไพร่ทนไม่ไหวจึงเข้าขอขึ้นร้องทุกข์²

ในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย มีการลดหนี้ของไพร่เป็นอันมาก
ทั้งไพร่หลวงและไพร่สม ไพร่เหล่านี้ไปอยู่ตามเมืองต่าง ๆ มีเจ้ากรมขุนนางชั้นผู้ใหญ่ส่งคน
ออกไปเกลี้ยกล่อมเอาไพร่เหล่านี้เป็นไพร่สมของตน เกิดปัญหาซึ่งไพร่มาถวาย พระบาทสมเด็จพระ
พุทธเลิศหล้านภาลัย ไปรบกวนเอาไปออกประกาศชักชวนไพร่ให้กลับมายังหมู่กรมเดิมของตน
โดยทางการจะไม่เอาโทษ หรือหากไพร่จะ ขอยุ้กับมูลนายคนไหนคนใด ก็ให้เป็นไปตามความ
สมัครใจของไพร่ มีการสละเลขเข้าหมู่กรมครั้งใหญ่ ไพร่ที่อยู่ตามหัวเมืองให้สละเป็นเลขคงเมือง

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 สมุชีพพิเศษ เล่มที่ 20
หน้า 159 - 161 พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึง
สมเด็จพระบวรรมมหาศรีสุริยวงศ์ ร. ที่ 8/42 วัน 4 + 5 ปีมโรง ยังเป็นเอกสาร 1241

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 สมุชีพพิเศษ เล่มที่ 7
หน้า 37 - 39 หนังสือกราบทูลเกล้าฯ ถวาย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ร. ที่ 2758 วัน 6 + 1 ค่ำ ปีมแมเบญจศก 1245 (ตรงกับวันที่ 21 ธันวาคม
พ.ศ. 2426)

โพลัดเปลี่ยนย้ายมุลนายไถภายในเมืองนั้น ห้ามย้ายข้ามเมือง¹

การเก็บเงินการราชการหรือเงินส่วยของเลขประเภทจะไม่เท่ากัน ขึ้นอยู่กับสภาพ
เศรษฐกิจของแต่ละเมือง

ไพร่กองคาน เป็นไพร่ที่ทำหน้าที่ลาดตระเวนดูแลคาน ซึ่งตั้งอยู่เขตแดนของเมือง
ทำหน้าที่ตรวจตราจับกุมผู้กระทำความผิด ทั้งการเก็บภาษีคานในหัวเมืองชั้นใน ไพร่กองคานจะเป็น
ไพร่สม ส่วนไพร่กองคานในหัวเมืองชั้นนอกจะเป็นไพร่หลวง²

ไพร่ชาวต่างประเทศ ไคแกชวามอญ เขมร ญวน ลาว แซกที่ไคมาจากการกวาด
ก่อนเป็นเชลย หรืออพยพเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภาร ไพร่ประเภทนี้เรียกว่าไพร่หลวงอาสา
หรือไพร่สวามิภักดิ์ เช่น ไพร่หลวงลาวอาสา อาสาจาม อาสาญวน หรือไพร่เขมร
สวามิภักดิ์ ไพร่เหล่านี้ทางการไคให้มุลนายซึ่งเป็นคนเชื้อชาติเดียวกันคุมกันเอง อัตราเก็บ
เงินการราชการส่งพระคลังจะเก็บในอัตราต่างกันไป ไพร่กองมอญที่อยู่ในเมืองหลวงไคแก่
กองทั้งทองขาว - ขาว กองคาบสองมือ และอยู่แถบกาญจนบุรี ไพร่โยค ทองผาภูมิ
ทหารกะแกน ฯลฯ มอญเหล่านี้ต้องส่งส่วยทองคำ ส่วนไพร่ลาวจะอยู่มากแถวเมืองสระบุรี
ราชบุรี พันธ์สนิม เช่น กองลาวทรงคำ ลาวพวน ลาวกระเบื้อง ลาวพุงขาว นอกจากนี้
ชาวป่าบางพวก เช่น ขา ละว้า ขมุ กูลา กองสุ (คนป่าเผ่าหนึ่ง) ฯลฯ หากทางการไค
จะให้เจ้าเมืองตั้งกองออกเกลี้ยกล่อมให้อยู่เป็นหมู่เหล่า มีมุลนายปกครองเก็บเงินการราชการ
ส่งหลวง

เลขวักหรือข้าพระ เป็นไพร่หลวงประเภทหนึ่งที่เกิดจากการอุทิศกิลบนาไว้แก่พระอาราม

¹ รศท. เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ รวบรวม "กฎาควยไพร่สมกำลัง
แลเลขหัวเมือง ปีมะเมีย จุลศักราช 1172" ประชุมกฎหมายประจำศก เล่มที่ 4 หน้า 30

² กองจกหมายเหตุ กรมกิลยการ เอกสารรัชกาลที่ 5 สมุคพิณ เล่มที่ 31
หน้า 377 จกหมาย ร. 3 ที่ 2639(ก) เล่ม 8 เจ้าพระยาพลเทพถึงกรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์
วันที่ 6 + 3 ปีกุนนพศก 1249 (ตรงกับวันที่ 3 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2430)

ตามแต่พระภิกษุจะชอบ สภาของเลววิเศษจะตกต่ำกว่าไพร่ประเภทอื่น ๆ ห้ามการโอน
ซื้อขายในหมู่หนึ่งผู้ใด จึงมีสภาพคล้ายกันกับทาส ไพร่หมุ่ชาพระนี้ใคร่บอกไว้ในคองเสีย
ภาชีอากร เพราะผลประโยชน์ที่ได้จากแรงงานไพร่เหล่านั้นตกเป็นของวัด การปกครองไพร่
ประเภทนี้เจ้ากรม ปลัดกรม และสมุหนุชี่ควบคุมเช่นเดียวกับไพร่ประเภทอื่น ๆ แต่
เจ้าหมุ่ก็กล่าวมีหน้าที่เพียงควบคุมบัญชี นาสักและเก็บผลประโยชน์ส่งทางวัดเท่านั้น ส่วนการ
ใช้งานในวัดเป็นหน้าที่ของพระ ในสมัยรัชกาลที่ 5 การทำงานของไพร่ประเภทนี้แบ่งเป็น
ผลัด ปีละ 4 ผลัด โดยคนหนึ่งทำงานปีละ 3 เดือน เช่นเดียวกับไพร่ประเภทอื่น หากไม่มา
ทำงานต้องจ่ายเงินปีละ 6 บาท นอกจากนี้ยังถูกเกณฑ์ไปซ่อมสร้างสถานที่ทางศาสนาเป็น
ครั้งคราว¹

ชาพระเป็นหมู่พิเศษ ที่เรียกกันว่าหมุ่ของหมุ่ คือเมื่อมีลูกหลานหันหน้าไปสักไว้ใน
หมุ่กรมอื่นเป็นอันขาด แม้ว่าจะมีการแต่งงานกับไพร่หมุ่อื่น ลูกหมุ่ที่เกิดมาจะไม่อยู่ในกฎการ
แบ่งลูกหมุ่ทั่ว ๆ ไป แต่จะตกเป็นของหมุ่ชาพระทั้งสิ้น หมุ่ที่ถือว่าเป็นหมุ่ของหมุ่ใดแก่
ไพร่กรมล้อมพระราชวัง ไพร่หมุ่รักษาพระองค์ ชาพระ ไพร่หมุ่ฝ่าย หมุ่โซลน และไพร่หมุ่
ที่งานหนักทั้งหลาย² ในกรณีที่ไพร่ในหมุ่ของหมุ่แต่งงานกัน จะเกิดปัญหาในการแบ่งลูกหมุ่
เพราะทั้งสองฝ่ายมีกฎหมายลูกหมุ่ไปอยู่หมุ่กรมอื่น เมื่อเป็นดังนี้ของทูลเกล้าฯ ขอพระราชวินิจฉัย
เป็นราย ๆ ไป เช่น กรณีนายชุม เป็นไพร่หลวงกรมล้อมพระราชวัง มีลูกคือนายออน
เป็นไพร่หลวงกรมล้อมพระราชวัง นายออนไปแต่งงานกับนางภา ซึ่งเป็นหมุ่เลววิเศษราชบุรณะ
มีลูกคือนายสี เกิดปัญหาในการแบ่งลูกหมุ่ว่านายสีควรเป็นไพร่ของกรมใด พระบาทสมเด็จพระ

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 สมุคพิเศษ เล่มที่ 2
หน้า 24 - 26 ฎีกานายแก้ว ถึงเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ศรีราชวัง ม.ป.ป.

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 สมุคพิเศษ เล่มที่ 31
หน้า 56 เจ้าพระยามหินทรศักดิ์ศรีราชวัง กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ร. ที่ 4636 วัน 2 + 9 ปีรศสัปตศก 1247 (ตรงกับวันที่ 7 กันยายน พ.ศ. 1247)
13

พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดเกล้าฯ อัญเชิญนายสี่เป็นเลขวัดตามหมแม่

ไพร่หลวงประเภทที่ใบทองบารักราชการ โดยทางการอนุโลมให้เสียเงินแทน นอกจากไพร่หลวงกรมต่าง ๆ ก็กล่าวข้างต้นแล้ว ไพร่หลวงส่วยก็จัดเข้าในประเภทนี้ด้วย ซึ่งไพร่ส่วยนี้เขาใจว่ามาแต่โบราณแล้ว เพราะไพร่ที่อยู่ทางไกลมารับใช้งานเกณฑ์ของรัฐ ไม่สะดวก ทางการอนุโลมให้ส่งสิ่งของแทนการไ้รงาน สิ่งของที่เป็นของส่วยก็ส่งของที่บ้านเมืองนั้น และเป็นสิ่งที่มีราคา ทางเมืองหลวงต้องการ เช่นใบตอง ๆ ผ่าง กฤษณา งาช้าง ฝาน ทองคำ น้ำรัก กินประสีว ถ่าน ฯลฯ เมื่อระบบการไ้เงินได้พัฒนามากขึ้น ในกรณีที่ไม่สามารถหาสิ่งของได้ครบ ทางราชการก็ยินยอมให้ส่งเป็นเงินแทน การเก็บส่วยเป็นการถ่ายเททรัพยากรจากท้องถิ่นชนบทสู่เมืองหลวงอย่างสำคัญยิ่ง การเก็บส่วยนำความมั่งคั่งมาสู่ชนชั้นปกครองทุกระดับ ในขณะที่เดียวกันที่ไพร่ส่วยในหัวเมืองต่าง ๆ ยากจนลง เพราะไม่มีการคืนเงินกลับไปสู่ไพร่ในรูปของพัฒนาหรือสาธารณูปโภคต่าง ๆ ชีวิตไพร่จึงยากจนลงทุกที ในขณะที่ทองพระคลังมั่งคั่งเพราะมีส่วยเป็นสินค้าส่งไปจำหน่ายต่างประเทศ นั้นแสดงถึงว่า ผลผลิตส่วนเกินของไพร่ในรูปส่วย ไม่เพียงแต่ค่าจุนชนชั้นปกครองให้ใช้ชีวิตอยู่ได้โดยไม่ต้องทำการผลิต แต่ยังมีเหลืออีกเป็นจำนวนมากพอที่จะส่งไปขายเป็นมูลค่ามหาศาล การค้าในสมัยอยุธยาตอนปลายไ้ยืนยันความจริงในข้อนี้ไ้เป็นอย่างดี

ไพร่ส่วยนี้แบ่งไ้เป็น 3 ประเภท ไ้แก่ ส่วยใน ส่วยเวรและส่วยกองนอก²

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 สมุดพิไชย เล่มที่ 31 หน้า 56 คำกราบบังคมทูลของเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง ทูลเกล้าฯ ถวายต่อ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ร. ที่ 4636 วัน 2 + 9 ปีกาศัปตทก ทศกราช 1247 (ตรงกับวันที่ 7 กันยายน พ.ศ. 1247)

² ดูบันทึกเรื่องสัมพันธ์ไมตรีระหว่างไทยกับนานาประเทศในทศวรรษที่ 17 เล่ม 1 - 2

² หอสมุดวชิรญาณ เอกสารรัชกาลที่ 5 หมูกฎหมายชื่อพระราชบัญญัติเรื่องเลขไพร่หลวง เลขที่ 55 - 38

ส่วยในเข้าใจว่าจะเก็บในหัวเมืองชั้นใน ส่วนส่วยเวรนั้นมียู่ในหัวเมืองชั้นนอกเป็นส่วนมาก โดยหลักเปลี่ยนกันเก็บเป็นคราว ๆ จะเห็นได้ว่าไพร่ส่วยในหมู่เดียวกัน เช่น ไพร่ส่วยเวร ก็มีไคเก็บเงินส่วยตลอดปีทุกคน บางปีหากเป็นเวรของเสียส่วยจึงมีการเก็บ บางปียกเว้น ส่วนส่วยกองนอกนั้น ไคแก่ ไพร่หลวงที่อยู่ตามเมืองบางเมือง ไคแก่ กองช้าง กองมา กองโค กองไร่ กองนา ไพร่กองนอกนี้จะขึ้นตรงต่อพระบรมมหาราชวังหรือกรมพระราชวังบวรฯ โดยตรง จะไม่ขึ้นกับเมืองที่ตนอยู่ ไพร่เหล่านี้มีหน้าที่รับเกณฑ์ ช่าง มา ไค กระบือ เมื่อมีราชการ เป็นครั้งคราว เช่น บิสังกรรม หรือรับส่งสิ่งของ ข้าราชการที่ไปหัวเมือง โดยปกติเจ้าขุนนายกองเก็บเงินการราชการส่งพระบรมมหาราชวัง หรือกรมพระราชวังบวรฯ กรมใดกรมหนึ่ง

นอกจากนี้ส่วยบางชนิด บางท้องที่อาจจะขึ้นกับบุคคลก็ได้ ดังปรากฏในทำเนียบของขุนนางเมืองนครศรีธรรมราช ทั้งนี้แล้วแต่พระมหากษัตริย์จะพระราชทานให้เป็นผลประโยชน์ในตำแหน่งนั้น ๆ นอกจากนี้ยังมีส่วยชนิดหนึ่ง เรียกว่าส่วยน้ำใจ ซึ่งทางหัวเมืองจะส่งมาถวายเจ้านายบางพระองค์ หรือขุนนางที่มีอำนาจบางคน ในโอกาสที่สำคัญ เช่น วันเกิด หรือในวันพิธีมงคลต่าง ๆ ส่วยน้ำใจไคแก่ ผาโหม งาช้าง ทองคำ ฯลฯ ซึ่งก็คงเรียไคเอาจากไพร่กันเอง

จะเห็นได้ว่าไพร่หลวงหัวเมือง ไม่ควรจะเป็นไพร่ประเภทที่ต้องรับภาระหนักโดยเฉพาะไพร่หลวงของหัวเมืองที่อยู่ใกล้เคียงกับเมืองหลวงหรืออยู่ไม่ห่างไกลจนเกินไป นอกจากจะเก็บส่วยหรือเงินการราชการ หรือเกณฑ์แรงงานอื่นเป็นงานในหน้าที่ไพร่แล้ว ยังมีการเกณฑ์แรงงานเป็นครั้งคราวที่เรียกว่าระคนอีก บางคราวการเกณฑ์แรงงานพิเศษนั้นกินเวลาเป็นเดือน ๆ ต้องจากที่อยู่ไปไกล เช่น ไปทางรับเสด็จ ไปสร้างพลับพลา หรือบ้านพักรับรองขุนนางที่จะมาจากเมืองหลวง ไปชมพระราชวัง ในสมัยอยุธยาที่มีการลอมปากับช้างจับเสือก็มักจะเป็นภาระของไพร่หัวเมืองเหล่านี้ นอกจากนี้ยังมีการเกณฑ์ทรัพย์สินเป็นครั้งคราว

¹ รศท. เสถียร ลายลักษณ์ และคณะอื่น ๆ ผู้รวบรวม "ประกาศเรื่องคนกองนอก วัน 6 + 7 ปีเถาะสัปตศก" ประชุมกฎหมายประจำศก เล่มที่ 5 หน้า 143

เช่น เกณฑ์ขาวในงานเมรุเจ้านาย เกณฑ์วัก เกณฑ์ไม้พื้น เกณฑ์กลากคักไม้ ฯลฯ ก็ตกเป็นภาระของไพร่หัวเมืองเหล่านั้นอีก นอกจากนั้นยังต้องทำงานในบ้านเรือนของเจ้าเมือง กรมการ อันเป็นเจ้ามูลนายของคน เช่น เกณฑ์ไปสร้างบ้าน พายเรือ หรือทำงานอื่น ๆ ตามแต่มูลนายจะชี้ เบื่อเป็นเช่นนั้นไพร่จึงมีเวลาประกอบอาชีพเลี้ยงตนเองและครอบครัว ในหนึ่งนอຍมาก ผู้เขียนเข้าใจว่า แมว่าผู้หนึ่งจะต้องมีรายชื่อนี้ใช้ในการแบ่งลูกหม แลผู้หนึ่งคงไม่คงไปรับใช้ราชการหรืองานเกษมอื่น ๆ เหมือนผู้ชาย แต่มีหลักฐานที่กล่าวว่า เจ้าเมืองนนทบุรีใช้งานไพร่สมของนคราครา เกณฑ์เอาชาวเปลือกปีละ 100 ถึง ไพร่ที่เป็นตัวท่นาใหม่ลนาย 8 ไร่ ส่วนเมียของท่นาใหม่ลนาย 6 ไร่ เลิกงานเอาไว้ใช้งานในบ้านเรือน ส่วนบุตรธิดาของไพร่เจ้าเมืองท่นาใช้งานในบ้านท่นา ไพร่ท่นาไม่ไหวจึงขอเปลี่ยนนาย¹ หลักฐานนี้แสดงว่าผู้หนึ่งต้องทำงานให้นายท่นา แต่คงไม่เป็นเช่นนั้นทุกคน โดยทั่วไปแล้วหากผู้หนึ่งเป็นไพร่ คงปรากฏหลักฐานร้องเรียนหรือหลบหนีมากกว่านี้ การใช้ผู้หนึ่งเป็นไพร่ คงมีในบางกรมเท่านั้น ผู้หนึ่งจึงต้องรับผิดชอบในงานบ้านเรือนและประกอบอาชีพ ในขณะที่ผู้ชายถูกเกณฑ์ จึงเป็นธรรมดาที่ไพร่ต้องยากจนลง เพราะมีเวลาเป็นอิสระในการประกอบอาชีพน้อย บางท่งที่ไพร่ยากจนมากเมื่อถึงเวลาเก็บส่วยไม่มีเงินจะเสียของเอา หมอขาวที่ซื้อหุงต้มอาหารมาเสียแทนเงินส่วย²

ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นต้นมา การส่งส่วยมีแนวโน้มจะส่งเป็นเงินมากขึ้น ทั้งนี้สืบเนื่องมาจากการขยายตัวทางเศรษฐกิจภายหลังสนธิสัญญาเบาริง และมีการใช้เงินตราเป็นสื่อกลางในการแลกเปลี่ยนมากขึ้น ไพร่จึงยินยอมเสียเงินส่วนหนึ่ง

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 สมุดพิเศษ เล่มที่ 7 หน้า 121 - 132 ร. ที่ 1737 เจ้าพระยาบดินทรศักดิ์ชำระกราบถวายบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ณ วัน 5 + 10 มีวอกจก 1246 (ตรงกับวันที่ 11 กันยายน พ.ศ. 2427)

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 59/12 ใบบอกหลวง-โยธานโยค ถึงพระยาสุริยเดช ขาหล มงหนองคาย ม. ที่ 1246/110 วันที่ 12 กันยายน 110 (พ.ศ. 2434)

แทนการเอาตัวมารับใช้ราชการถึงปีละ 3 เดือน หรือเสียเวลาไปหาของส่วยมาส่งราชการ เพราะไพร่นั้นสามารถใช้เวลาที่ป็นอิสระนั้นมาประกอบอาชีพให้มีรายได้มากขึ้นกว่าเดิม

ไพร่หลวงทุกประเภทมีสิทธิพิเศษประการหนึ่ง คือกฎหมายยอมให้ไพร่หลวงที่อายุมากสามารถปลดประจำการก่อนอายุ 70 ปีได้ หากมีบุตรสืบทอดราชการแล้ว 3 คน สามารถปลดประจำการออกจากการเป็นไพร่ได้ ซึ่งกฎหมายนี้เข้าใจว่าจะเริ่มตั้งขึ้นในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย¹

ไพร่สม เป็นไพร่ที่พระมหากษัตริย์พระราชทานให้แก่เจ้านายและขุนนางที่มีตำแหน่งทำราชการ เพื่อเป็นผลประโยชน์เนื่องจากในสมัยก่อนนั้นยังไม่มีเงินเดือน การควบคุมไพร่ของเจ้านายหมายถึงประโยชน์ เช่น ส่วนลดจากการเก็บเงินการราชการ ของกษัตริย์ แรงงานจากไพร่ ฯลฯ โดยปกติหาเมื่อราชการที่จะต้องใช้คนหรือสิ่งของ ทางราชการก็จะเกณฑ์จากเจ้านายเป็นเจ้าของไพร่ เจ้านายจะมาเกณฑ์เอาไพร่ในสังกัดคนอื่นต่อหนึ่ง เมื่อมีการสงคราม นายตกเกณฑ์ไปสงคราม ไพร่สมก็จะต้องไปกับนายด้วย ในเวลาปกติเจ้านายมีหน้าที่ควบคุมไพร่ต้องเก็บเงินจากไพร่คนละ 6 บาทต่อปี อันที่จริงการเก็บเงินไพร่สมปีละ 6 บาทนี้ ได้เริ่มในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ไพร่สมต้องเสียปีละ 3 บาท หาสปีละ 1.50 บาท เมื่อถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ไพร่สมจึงได้เก็บเงินการราชการเป็นปีละ 6 บาท² ซึ่งน่าจะเป็นเพราะทางราชการต้องการเงินมาจางแรงงานชาวจีนซึ่งมีมาก ราคาถูก และได้ผลงานดีกว่าการเกณฑ์แรงงานจากไพร่

¹ รศท. เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่นๆ ผู้รวบรวม "กฎหมายสี่สี่ (กฎสักเลข) จ.ร. 1172" ประชุมกฎหมายประจำศก เล่มที่ 4 หน้า 11

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 สมุติพิเศษ เล่มที่ 7 หน้า 410 ร.ร. ที่ 1397 คำกราบบังคมทูลเจ้าพระยามหิธรถึงรัชกาลที่ 5 ถวายขอพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มา ณ วันที่ 5 + 7 รัชสมัย 1247 (ตรงกับวันที่ 4 มิถุนายน พ.ศ. 2428)

ไพร่สมนั้นจะตกเป็นของมูลนายตราบเท่าที่ขุนนางผู้เป็นมูลนายยังมีชีวิตอยู่ในตำแหน่งราชการ เมื่อมูลนายถึงแก่กรรมไพร่สมจะถูกโอนมาเป็นไพร่หลวง นอกจากบุตรของขุนนางผู้นั้นจะยื่นคำร้องขอควบคุมไพร่สมสืบต่อไปจากบิดา ซึ่งส่วนมากแล้วพระมหากษัตริย์จะทรงอนุญาต หากไพร่สมได้รับการยกย่องจากมูลนาย และต้องการจะเปลี่ยนมูลนายจะขอเปลี่ยนได้โดยเปลี่ยนจากไพร่สมของขุนนางคนหนึ่งไปเป็นไพร่สมของมูลนายคนใหม่ เช่นกรณีไพร่สมของพระยานนทบุรี ขอเป็นไพร่สมของเจ้าฟ้ามหาวิชรุณทิศา¹ หรือไพร่สมที่ขออนุญาตโอนเป็นไพร่หลวงก็สามารถทำได้²

สมเด็จพระยาচারงราชานุภาพได้ให้ความหมายของไพร่สมว่า

เมื่อไพร่มีอายุได้ 18 ปี ต้องเข้าทะเบียนเป็นไพร่สมให้มูลนายฝึกหัดใช้สอย (จะมีกำหนดกี่ปียังค้นหาหลักฐานไม่พบ เพราะชั้นหลังกลายเป็นอยู่ตลอดอายุของนายไปเสีย ขาพเจ้าจึงสันนิษฐานว่าเพิ่มกำหนด 2 ปี) ครั้นอายุได้ 20 ปี ปลดจากไพร่สมเป็นไพร่หลวง มีหน้าที่รับราชการแผ่นดิน ผู้นั้นจะเอาไปใช้สอยมิได้ อยู่ในเขรับราชการไปจนอายุได้ 60 ปี จึงปลดกายเห่ขุขรา หรือมิฉะนั้นอายุยังไม่ถึง 60 ปี ถ้ามีบุตรส่งเข้ารับราชการ 3 คน ก็ปลดให้บิดาพ้นจากราชการเหมือนกัน³

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 สมุทพิไชย เล่มที่ 7 หน้า 121 - 132 ร. ที่ 1737 เล่ม 6 เจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มา ณ วัน 4 + 10 ปีวอดตก ถักราช 1246 (ตรงกับวันที่ 10 กันยายน พ.ศ. 2427)

² ฎ. หน้า 58 คำกราบบังคมทูลเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง ถวายต่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ร. ที่ 423 มา ณ วัน 7 + 6 ค่ำ ปีวอดตก ถักราช 1246 (ตรงกับวันที่ 3 พฤษภาคม พ.ศ. 2427)

³ สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ ลักษณะการปกครองประเทศสยามแต่โบราณ หน้า 18

มีผู้สังเกตว่าคำอธิบายดังกล่าวไม่ถูกต้อง ไคแก่ นายชัย เรื่องศิลป์ ศาสตราจารย์
ขจร สุขพานิช และ ม.ร.ว. อคิน รพีพัฒน์ เพราะจากประกาศหักไพรสมตาย ขรา
พิการ ระบว่า ไพรสมแต่เดิม ถือเอาความสูงของร่างกายเป็นเกณฑ์ โดยสูงเสมอไหล่
2 ศอกครึ่ง ถือว่าเป็นจกรรจ เอาบวณัญชีไว้ใช้ราชการ การรับราชการก็รับราชการ
ปีละ 1 เดือน จนถึงอายุ 70 ปี จึงปลดขรา การกำหนดอายุ 18 ปีเป็นจกรรจ และ
60 ปี ปลดขรา นั้น ไคเริ่มขึ้นในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว¹
แต่อาจเป็นไปได้ทั้งคำสันนิษฐานของสมเด็จพระยาคำรงฯ ที่ว่า แด่เดิมไพรสมคงต้องขึ้น
ทะเบียนอยู่กับมูลนายก่อนแล้วจึงโอนมาเป็นไพรหลวง

จากการศึกษาเอกสารชั้นต้น มีคำบางคำเกี่ยวกับไพรที่น่าจะนำไปพิจารณา นั่นคือ
คำว่าไพรสมสังกัดพรรค หรือบางแห่งเรียกว่า เลขสังกัดพัน จากประกาศกำหนดศักดิ์เลข
ร.ก. 74 (พ.ศ. 2398) ตรงกับสมัยรัชกาลที่ 4 มีใจความว่า "ถ้าจับตัวเลขสังกัดพัน
มาไคก็จะให้สักไว้เป็นไพรหลวงทั้งสิ้น"² หลักฐานนี้แสดงว่า เลขสังกัดพัน เป็นเลขสม
ไม่ใช่เลขไพรหลวงแน่นอน และจากกฎหมายตราสามดวงไคกล่าวถึงเลขสมสังกัดพันว่า
"อนึ่ง ผู้จะออกไปรักษาเมือง แลรั้งเมืองครองเมืองก็ไค อย่าให้เอาสมสังกัดพันไว้เป็นสม
กำลังเอง"³ แสดงว่าสมสังกัดพัน มีความหมายคนละอย่างกับสมกำลัง

ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ไคทรงอธิบายถึงการใช้
พระราชบัญญัติเกณฑ์ทหารว่า "การเรื่องพระราชบัญญัติเกณฑ์ทหารนี้ เมื่อจะว่าตามทีจริง
เป็นพระราชบัญญัติเลิกไพรหลวงไพรสมสังกัดพรรคมากกว่าเกณฑ์ทหาร..."⁴ จากหลักฐาน

¹ รท. เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ ผู้รวบรวม "ประกาศกำหนดอายุบุคคล
เป็นจกรรจ และปลดขรา ร.ก. 118" ประชุมกฎหมายประจำศก เล่มที่ 17 หน้า 117

² "ประกาศกำหนดศักดิ์เลข" 5 + 7 ปีเถาะสัปตศก ประชุมกฎหมาย
ประจำศก เล่มที่ 5 หน้า 168

³ กฎหมายตราสามดวง เล่มที่ 5 หน้า 39

⁴ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ก. 13.3/7 พระราชหัตถเลขา
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึงพระองค์เจ้ารพีพัฒน์ศักดิ์ ไม่ปรากฏวันที่

ทาง ๆ กันกล่าวจึงน่าจะพิจารณาได้ว่า เกมคำสองคำนี้คงจะมีความหมายแตกต่างกัน แต่เมื่อมาในระยะหลังได้กลายมาเป็นคำ ๆ เดียวกันในความหมายที่ว่าไพร่ที่พระมหากษัตริย์พระราชทานไพร่หลวงประโยชน์ของขุนนาง เมื่อขุนนางผู้นั้นตายจึงให้โอนเป็นไพร่หลวง

ไพร่ที่จัดว่าอยู่ในประเภทเดียวกับไพร่สมอีกประเภทหนึ่งคือ ไพร่ โยมสงฆ์ หรือ บางแห่งเรียกสมสงฆ์¹ โยมสงฆ์ได้แก่ญาติพี่น้องของพระที่บวชเสียเป็นส่วนใหญ่ อาจจะเป็นการมอญคล้ายภริยาในระบบไพร่ลงไปในการที่ไพร่ผู้นั้นมีลูกหลานบวชในพระพุทธศาสนา เพราะ โยมสงฆ์นั้นงานเบากว่าไพร่หลวงพวกข้าพระ ข้าพระนั้นนอกจากจะเสียเงินค่าราชการแล้วยังต้องถูกเกณฑ์² 1 เดือน ส่วนโยมสงฆ์ไม่ต้องถูกเกณฑ์⁴ เป็นแต่เสียเงินค่าราชการปีละ 6 บาท เช่นเดียวกับไพร่สมทั่วไป

3. ระเบียบปฏิบัติในระบบไพร่

3.1 การแบ่งลูกหมู่ไพร่

การปกครองของไทยแต่โบราณมีพื้นฐานอยู่ที่การควบคุมกำลังคน ได้มีกฎหมายที่กำหนดให้ไพร่ทุกคนต้องสังกัดมูลนาย ราษฎรคนใดไม่มีมูลนายสังกัดนอกจากจะมีความผิดแล้วยังจะไม่ได้รับความคุ้มครองตามกฎหมายอีกด้วย² ซึ่งเป็นธรรมดาสำหรับคนในสังคมไทยที่จะรูว่าตนเองจะต้องเข้าสังกัดกรมไหน เพราะปีกฎหมายแบ่งหมู่คนเขาสังกัดกรมกองต่าง ๆ ตั้งแต่คน ๆ นั้นมีอายุได้ 9 ขวบ ซึ่งการแบ่งคนเข้าหมู่ขึ้นนี้จะแบ่งเฉพาะไพร่เท่านั้น ขุนนางไม่ต้องเข้าหมู่ซึ่งแบ่งหมู่ กฎหมายนี้ได้ตราขึ้นในช่วงสมัยอยุธยาตอนปลาย รัชกาลที่ 1093 (ตรงกับ พ.ศ. 2274) มีใจความว่า "มาคราหนึ่ง ลูกหมู่อายุครบแก่ชวบหนึ่งไปจนแปดชวบอย่าเอาบานแพนงแบ่งมันเลย ตั้งแต่เกาชวบขึ้นไป ให้เอาเขาบานแพนง แถเอาเขา

¹ กองกฎหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 สมุคพิพิธ เล่มที่ 2 หน้า 24 - 26 ฎีกา นายแก้วเลข โยมสงฆ์วัดสุทัศน์ ถึง เจ้าพระยาบดินทรศักดิ์ธารัง ม.ป.ป.

² กฎหมายตราสามดวง เล่มที่ 2 หน้า 32

บานพะแนงแล้วฝ่าย ตามโซกเจ้าพูนนที¹ นอกจากนั้นจะมีรายละเอียดว่า การแบ่งลูกพูนนทีคนที่เท่าใดจะเป็นของกรมฝ่ายพ่อ หรือกรมฝ่ายแม่ ในกรณีที่ไพร่ฝ่ายทหารแต่งงานกับไพร่พลเรือนจะแบ่งกันอย่างไร ซึ่งมีรายละเอียดอีกมาก

หากได้พิจารณาถึงการแบ่งปันลูกพูนจากกฎหมายฉบับนี้ อาจจะพอสรุปได้ว่า โดยปกติแล้วถ้ามีลูกเป็นจำนวนพูนพ่อและพูนแม่ จะได้แบ่งลูกฝ่ายละเท่า ๆ กัน ถ้าลูกมีเป็นจำนวนคี่ ฝ่ายพูนของแม่จะได้รับแบ่งลูกมากกว่าพูนของพ่อ 1 คน เสมอ ยกเว้นแต่การแบ่งลูกในพูนทหาร ในกรณีที่พูนทหารมาแต่งงานกับพูนพลเรือน เมื่อมีลูกเป็นจำนวนคี่ พูนทหารจะได้รับการแบ่งลูกมากกว่าพูนพลเรือน 1 คนเสมอไป โดยไม่คำนึงว่าพูนทหารนั้นจะเป็นฝ่ายพ่อหรือแม่ ซึ่งรายละเอียดนี้จะศึกษาได้จากกฎหมายตราสามดวง พระไอยการบานพะแนง² ในกรณีที่ไพร่สมมาแต่งงานกับไพร่หลวง กฎหมายจะระบุให้ไพร่หลวงได้รับการแบ่งลูกแม่มากกว่าเสมอ ได้รับการแบ่งลูกมากกว่าเสมอ

การแบ่งลูกพูนของไพร่ว่าเป็นไพร่ประเภทใด กรมใด ซึ่งเป็นสถานภาพอย่างหนึ่งในสังคมซึ่งคิดค้นมาแต่เกิด ไพร่จะหลีกเลี่ยงไม่ได้ แม้ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว การแบ่งลูกพูนเข้านับก็ยังถือหลักเกณฑ์อยู่

เมื่อไพร่อายุได้ 9 ขวบ ทางเจ้าหมูลนายอันประกอบควย เจ้ากรม หรือเจ้าพูน ปลัดและสมุหนายก ก็จะจดเอาชื่อขึ้นทะเบียนไว้ประจำพูนกรมกองนั้น ๆ เพื่อให้รู้ว่าอยู่พูนใด กรมใด เมื่ออายุสมควรจะสักเป็นจกรรจ มุลนายก็จะนำมาสักแสดงสังกัดไว้ ซึ่งธรรมเนียมเดิมถือว่า จกรรจ คือ ขาสูงเสมอไหล่สองศอกครึ่ง ไท้นำมาสักไว้ตรงพูน แต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชกระแสรับสั่งว่า ร่างกายคนเราไม่เท่ากัน บางคนเติบโตเร็วเกินอายุ เพื่อให้เป็นมาตรฐานที่แน่นอน ป้องกันมิให้ไพร่

¹ กฎหมายตราสามดวง เล่มที่ 2 หน้า 32

² ก. หน้า 1 - 27

หลบหลีก จึงไปรคเกล้าให้ถือเอาอายุ 18 ปี เป็นจกรรจ และ 60 ปี ปลดชรา¹

3.2 การสัก

ภายหลังที่มีการแบ่งลูกหมู่ไพร่กรมต่าง ๆ เข้าบัญชีเรียบร้อยแล้ว เมื่อไพร่มีอายุสมควรจะสักได้ มุขนายกจะเป็นผู้นำไพร่ของตนไปรับการสักจากเจ้าหน้าที่กรมพระสุรัสวดี การสักเลขแต่โบราณ จนถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีธรรมเนียมปฏิบัติกันมาดังนี้²

1. ไพร่เกล้าฯ ในกองข้าหลวงพิเศษ มีข้าราชการชั้นผู้ใหญ่เป็นประธาน พร้อมด้วยเจ้าพนักงานของกรมที่หน้าตักบัญชาหัวเมือง คือ กรมมหาดไทย กลาโหม หรือกรมพระคลัง กรมไศกรมหนึ่ง ตามแต่ท้องที่ของเมืองที่จะไปสักสักก็อยู่ นอกจากนี้ ยังมี ข่างสัก เจ้าพนักงานของกรมพระสุรัสวดี เจ้าพนักงานมหาดเล็ก เจ้าพนักงานกรมพระราชวังบวรรวมในกองสักด้วย กองสักนี้จะไปตั้งตามหัวเมืองที่สำคัญ ๆ เป็นระยะไป ที่ตั้งกองสักเลข เช่น ราชบุรี นครสวรรค์ นครราชสีมา ฯลฯ กองสักจะเคลื่อนไปตั้งตามเมืองต่าง ๆ ที่เหมาะสม จนกว่าจะสักเลขเสร็จจึงเดินทางกลับ ซึ่งในการสักครั้งหนึ่งกว่าจะสำเร็จกินเวลาหลายเดือน การสักวิธีนี้โดยมากจะกระทำครั้งใหญ่เมื่อต้นรัชกาลครั้งหนึ่ง หรือเมื่อมีปัญหาไพร่ขาดแคลนก็จะออกสักเป็นคราว ๆ ไป ภายหลังที่กองสักได้ออกสักแล้ว จะมีกองจับออกจับกุมคนที่หลบหนีการสักอยู่ระยะหนึ่ง

¹ รท. เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ ผู้รวบรวม "ประกาศกำหนดอายุบุคคลที่เป็นจกรรจและปลดชรา ร.ก. 118" ประชุมกฎหมายประจำศก เล่มที่ 17 หน้า 117 - 118

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 1.4/12 เรื่องเลขต่าง ๆ ในมณฑลพิษณุโลก กรมแผนผังราชอาณาจักร กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ 25/2294 วันที่ 21 เมษายน 114 (พ.ศ. 2438)

2. เจ้าหนูจะตองนำไพรมาสักที่หอพระสุรัสวดีในกรุงเทพฯ จะสักทีละมาก
น้อยเท่าใด จะสักเมื่อใดก็ได้¹

เมื่อออกไปตั้งกองสัก ณ หัวเมือง มีการปลูกโรงสักซึ่งมีลักษณะดังนี้

แลโรงสักนั้นให้ทำการางลอม มีประตูเข้าประตูหนึ่ง ออกประตูหนึ่ง ให้หาหลวง
เจ้าเมืองกรมการกำกับรักษาประตู ทราวจรณับตัวให้เข้าสักถนัดถนี่ อนุญาตให้
แปลกปลอมเขาไปสักใด ถ้าเจ้าเมืองกรมการนายหมวดนายกองมูลนายเจ้าของเลข
จะวิวาทเกี่ยวของกันกับเลข ให้ตัดสินให้ถูกตองตามกฎหมายสักเลข สักเสร็จทำ
บัญชีส่งแม่กองทางหนึ่ง เก็บไว้กับเมืองทางหนึ่ง²

ในการสักเช่นนั้น ไพรตองเสียค่าธรรมเนียมเป็นเงิน 1 บาท 1 เฟื้อง
ซึ่งมีรายละเอียดดังนี้

ส่วนแบ่งกองสัก 1 สลึง,	กลาโหมในพระบรมมหาราชวัง	1	เฟื้อง
	ในพระราชวังบวรฯ	1	เฟื้อง
	พระสัสดีในพระบรมมหาราชวัง	1	เฟื้อง
	ในพระราชวังบวรฯ	1	เฟื้อง
	กรมการ	1	เฟื้อง

¹ กองจกหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 1.4/12 เรื่องเลขต่าง ๆ
ในมณฑลพิษณุโลก กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ กราบบถวายบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว ที่ 25/2294 วันที่ 21 เมษายน 114 (พ.ศ. 2438)

² กองจกหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 สมุทโฆษ เล่มที่ 7
หน้า 87 เจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง กราบบถวายบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว ร. ที่ 1323 วันที่ 7 + 6 ค่ำ ปีมะแมศก ศักราช 1246 (ตรงกับวันที่ 3
พฤษภาคม พ.ศ. 2427)

ข้างเขียน 1 เฟือง

ข้างสัก 1 เฟือง

รวมเป็นเงิน 1 บาท 1 เฟือง ห้ามมิให้เรียกเก็บเกินกว่านี้

การสักนั้นมิได้สักทุกคน มีข้อยกเว้นสำหรับบางคนที่ไปสมัครจะสัก ซึ่งได้แก่คนขาย
สมุหนายก ขุนหมื่น บุตรหมื่น และมหาดเล็กตลอดจนญาติมิตรของขุนเหล่านั้น หรือแม่แต่ไพร่
ที่เสียเงิน หากยอมเสียเงินจำนวนหนึ่งก็จะให้หนังสือรับรองว่าขึ้นทะเบียนแล้ว เรียกว่า
ตราภูมิคุ้มสัก ก็จะรอดพ้นจากการสักได้ การขอรับหนังสือ ตราภูมิคุ้มสักนั้น เป็นที่นิยมมาก
เพราะการสักนั้นนอกจากจะเจ็บตัวแล้ว ยังมีรอยสีดำปรากฏที่แขน คนทั่วไปมักเห็นว่าเป็นไพร่
ไม่ใช่ผู้ดี คนส่วนมากต้องการปกปิดความเป็นไพร่ จึงยอมเสียค่าตราภูมิคุ้มสัก ตกประมาณ

คนละ 3 บาท²

การสักเลขเป็นการควบคุมจำนวนไพร่ที่มีช่องทางให้มลายและผู้ที่เกี่ยวข้องกับจรรยาบรรณ
บ้างหลงใหลหลายประการ เช่น การนำไพร่ไปสักในกรมอื่นที่งานเบาแล้วเรียกรองเงินจากไพร่

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 สมุทโฆษ เล่มที่ 7
หน้า 87 เจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง กราบบทวายบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว ร. ที่ 1323 วัน 7 + 6 ค่ำ ปีมะแมศก ศักราช 1246 (ตรงกับวันที่ 3
พฤษภาคม พ.ศ. 2427)

² ก. หน้า 50 - 57 เจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง กราบบทวายบังคมทูลพระบาท
สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ร. ที่ 423 วัน 7 + 6 ค่ำ ปีมะแมศก 1246 (ตรงกับ
วันที่ 3 พฤษภาคม พ.ศ. 2427)

เป็นการตอบแทน¹ หรือปักปันปันจำนวนไพร่ไปนำส่งสัก หรือปลอมสัก² หรือแม้แต่การสัก
ข้างสักก็มีหนทางที่จะหาประโยชน์ เช่น ไพร่คนใดที่มีเงินมาจ่าย เรียกว่าค่าทุเลาสัก
ข้างสักก็จะสักเบา ๆ ไม่ลึกมาก หากไพร่ที่ไม่มีเงินมาจ่ายค่าทุเลาสัก ข้างสักก็จะสักแรง ๆ
โลหิตไหลมาก จนต้องมีประกาศทางราชการเป็นกฎหมาย หรือข้อบังคับต่าง ๆ ห้ามการหา
ผลประโยชน์จากการสักและขอยุทลอลพา

ในสมัยอยุธยาที่มีการสักไพร่ให้คงอยู่ตามหมู่ตามกรมเป็นรูปต่าง ๆ ตามส่วนต่าง ๆ
ของร่างกาย เช่น ทอ ที่แขน ขา เป็นรูปลำตาล รูปดาบ ไพร่แต่ละหมู่จะได้รับการสัก
บริเวณดังกล่าวแตกต่างกันออกไป จึงปรากฏรายละเอียดอยู่ในกฎหมายตราสามดวง
พระไอยการกรมทักคี่ ซึ่งแสดงการปรับโทษที่ใช้ในการละเมิดไพร่หลวง ซึ่งการสักบริเวณ
คอ แขน ขา ของไพร่หลวง จะมีวัตถุประสงค์ที่จะควบคุมคนในกรมกองนั้น ๆ มิให้หลบหนี
มากกว่าอย่างอื่น การสักดังกล่าวคงจะปฏิบัติในช่วงสมัยอยุธยาตอนต้น จากจดหมายเหตุ
ลาลูแบร์ แสดงให้เห็นว่าในสมัยรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์ มีการสักโดยประทับตราเหล็กเผา
ไฟแก่ที่ข้อมือคานนอกแล้วลงหมึกสักทับ³ เขาใจว่าแม้ว่าจะมีการสักที่แขนหรือข้อมือการสัก
ก็คงเป็นรูปต่าง ๆ ยังมีใ้มีการสักเป็นตัวอักษร

ในสมัยธนบุรี ใ้มีการสักเป็นตัวอักษรไว้ที่ข้อมือไพร่ทั้งหลาย จึงไม่ปรากฏว่าสัก

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 สมุดพิเศษ เล่ม 7
หน้า 283 - 284 เจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง กราบถวายบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ร. ที่ 2935 วัน 4 + 1 ค่ำ ปีมะแมชก ทศกราช 1246
(ตรงกับวันที่ 3 ธันวาคม พ.ศ. 2427)

² ก. หน้า 181 - 182 เจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง กราบถวายบังคมทูล
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ร. ที่ 2403 เล่ม 8 วัน 5 + 12 ปีมะแมชก
ทศกราช 1246 (ตรงกับวันที่ 6 พฤศจิกายน พ.ศ. 2427)

³ เคอ ลาลูแบร์ จดหมายเหตุลาลูแบร์ฉบับสมบูรณ์ เล่มที่ 1 แปลโดย
สันต์ ท. โพลบุตร หน้า 349

ข้างชายหรือขวา การสักระนั้นสักระเป็นชื่อเมืองและชื่อมูลนาย ในสมัยนั้นคงเป็นครั้งแรกที่มีการสักระเป็นตัวอักษร และการสักระเป็นตัวอักษรนี้ใช้มาจนถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่ภายหลังที่ทรงมีพระราชโองการเลิกการสักระเนื่องจากเป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้คนหนีจากระบบไพร่ การสักระยังคงมีอยู่ในกรมทหาร โดยเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีเป็นผู้คิดให้ทหารหน้ามีการสักระหมายหมู่เป็นตราจักรที่แขนขวาห่างจากข้อศอก 4 นิ้ว มีตัวเลขบอกเมืองและลำดับที่ของทหาร¹ หมู่ตำรวจก็ใช้การสักระเช่นนี้เหมือนกัน

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาเทวัญวิมลพร ทรงอธิบายเกี่ยวกับการสักระไว้ว่า "วิธีสักระเลขหมายหมู่ตามประเพณีแต่ก่อนมา ราชการก่อนสักระตรงแขนข้างท้องมือ ราชการต่อมาสักระตรงแขนข้างหลังมือ ถึงราชการต่อไปกลับสักระข้างท้องมืออีก ข้าพเจ้าได้เคยเห็นคนแก่คนหนึ่งเป็นไพร่หลวงลอมวัง เคยสักระตั้งแต่รัชกาลที่ 3 รัชกาลที่ 4 รัชกาลที่ 5 ได้เห็นรอยสักระถึงกลาวมานี้"² ซึ่งการสักระนอกจากจะสักระที่แขนแล้ว ไพร่บางหมู่มีการสักระพิเศษออกไป เช่น ไพร่ทหารรักษาพระองค์ และไพร่หลวงลอมพระราชวัง อันเป็นไพร่หมู่ของหลวง มีให้เอาลูกหมูไปสักระอยู่กรมอื่นไม่ว่าจะสมรสกับหมู่ใด ลูกหมูจะสักระไว้ในหมูของหลวงนั้นเท่านั้น ไพร่ทั้งสองหมู่สักระที่รักแร้²

ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาเทวัญวิมลพร เป็นแม่กองสักระเลขหัวเมืองฝ่ายใต้ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาเทวัญวิมลพร ได้กราบบังคมทูลว่า เนื่องจากหัวเมืองฝ่ายใต้เป็นหัวเมืองไกล การเดินทางติดขัดไม่สะดวก จึงขอพระบรมราชานุญาตให้หัวเมืองขึ้นในสังกัดท้าวธรรมเนียมเดิม หัวเมือง

¹ จอมพลเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี ประวัติการของจอมพลและอำมาตย์เอก เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี เล่ม 1 หน้า 55 - 63

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 สมุทพิไชย เล่มที่ 7 หน้า 98
เจ้าพระยาบดินทรเดชาภิบาล กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ร. ที่ 423 วัน 7 + 6 ค่ำ ปีวอกฉศก 1246 (ตรงกับวันที่ 3 พฤษภาคม พ.ศ. 2427)

ชั้นนอกฝ่ายตะวันตกที่เป็นหัวเมืองขึ้นกลาโหมไม่ต้องสัก ให้แจกหนังสือพิมพ์คุมสักแทน และให้มีการทำสามโนครัวเพื่อให้รู้จำนวนคน ซึ่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงอนุมัติตาม¹ การปฏิบัตินี้รวมไปถึงหัวเมืองชั้นนอกฝ่ายมหาดไทยด้วย สรุปได้ว่า ในช่วงต้นรัชกาลที่ 5 ไม่มีการสักเลขในหัวเมืองชั้นนอกทั้งหมดแต่ให้มีการทำสามโนครัวแทน โพรที่ใดสักหมายหมู่ไว้แตกก่อนจะไปอยู่เมืองใดแล้วแต่ความสมัครใจของไพร่ ให้เจ้าเมืองที่ไพร่ย้ายไปอยู่เกณฑ์ราชการได้ โดยเจ้าหมู่เดิมไม่จำเป็นต้องไปเก็บเงินค่าราชการ แต่ในทางปฏิบัติไม่สามารถคุมคนได้ ทำให้เกิดปัญหามากดังโคลงกล่าวไว้ในบทที่ 3 ซึ่งปัญหาที่เกิดขึ้นนี้ทั้งด้านการปกครองและเกราะธุรกิจ

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเข้าพระทัยถึงปัญหาต่าง ๆ ในระบบไพร่เป็นอย่างดี ทรงมีพระราชดำริว่าจะให้เลิกการสักเลขเสียทั้งหมด เพราะทรงเห็นว่า "วิธีแตกก่อนที่จะให้ใครคนเพิ่มก็คือสักเลข ซึ่งปัจจุบันนี้ใช้ไม่ได้ ขึ้นสักเลขคนก็แตกกัน จึงไม่มีความคิดให้ออกสักเลขอีก แม่ว่าเงินตราการการก็ควรจะให้เลิกเสียด้วย แต่การเลิกเงินตราราชการโดยไม่รู้จำนวนคนนั้นทำไม่ได้ เพราะการที่จะทำนุบำรุงอันใดของอาศัยจำนวนคน"²

ในรัชกาลของพระองค์มีความพยายามที่จะทำสามโนครัวอยู่เป็นเวลานาน แม้ใน ร.ศ. 106 เอกสารบางแห่งอ้างว่าเลิกการทำสามโนครัวแล้ว³ ก็เป็นการเพ่งลงมือทำ

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 สมุดพิเศษ เล่มที่ 7 หน้า 78 - 81 ร. ที่ 762 ประกาศแจกหนังสือพิมพ์คุบสักหัวเมืองชั้นนอก วัน 6 + 8
4
ปีวอกฉก ศักราช 1246 (ตรงกับวันที่ 11 กรกฎาคม พ.ศ. 2427)

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 บ. 17/33 เรื่องเงินค่าราชการเลขคาง พระยามาณเพียรบาล (คง) พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึงเจ้าพระยาบวรวิมลราชสมบัติ ที่ 2/701 ลงวันที่ 4 ตุลาคม 115

³ กรมพระยาดำรงราชานุภาพกับพระยามหาอำมาตย์ สถาปนาเมืองแรกสถาปนากระทรวงมหาดไทย พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพพระยารามราชภักดี (ม.ล. สวัสดิ์ อิศรางกูร) 8 พ.ศ. 2519 หน้า (11)

เท่านั้น แต่มาสำเร็จเอาเมื่อมีประกาศพระราชนัดดีที่ทำบุญขึ้นในพระราชอาณาจักร ร.ศ. 126 (พ.ศ. 2453) ตอนปลายรัชกาล

ความสัมพันธ์ระหว่างไพร่กับสถาบันพระมหากษัตริย์

ในทางทฤษฎี พระมหากษัตริย์ทรงเป็นเจ้าของชีวิตทุกชีวิตในพระราชอาณาจักร ราษฎรทุกคนจึงมีหน้าที่ที่จะรับใช้พระมหากษัตริย์ โดยราษฎรจะได้รับความคุ้มครองปกป้องจากพระมหากษัตริย์เป็นการตอบแทน พระมหากษัตริย์ปกครองไพร่โดยผ่านขุนนางซึ่งเป็นขุนนางหรือเจ้านายอีกทอดหนึ่ง ซึ่งการปกครองไพร่นี้ได้ความซับซ้อนมากขึ้นในสมัยต่อมา

ไพร่ได้ถูกแบ่งออกเป็นไพร่หลวงและไพร่สม ไพร่หลวงนั้นเป็นไพร่ของพระมหากษัตริย์ ไพร่สมเป็นไพร่ที่ขึ้นตรงต่อขุนนาง เนื่องจากพระมหากษัตริย์ทรงเห็นว่า เพื่อให้ขุนนางและเจ้านายที่มีตำแหน่งในราชการมีผลประโยชน์ในการควบคุมไพร่บาง เพราะในสมัยนั้นไม่มีเงินเคียน พระองค์จึงไ้มอบไพร่ส่วนหนึ่งให้ขุนนางและเจ้านายควบคุม เมื่อเปรียบเทียบภาระของไพร่หลวงและไพร่สมแล้ว ไพร่หลวงจะมีภาระหนักกว่าไพร่สม ไพร่หลวงแต่ละหมู่มีงานหนักเบาไม่เท่ากัน อัตราเสียเงินการราชการหรือส่วยก็ไม่เท่ากัน ตกประมาณ

1.50 - 24 บาท* และไพร่หลวงบางหมู่ต้องถูกเกณฑ์แรงงานและทรัพย์สินเพิ่มอีก ส่วนไพร่สมจ่ายเงินการราชการเพียงปีละ 6 บาทเท่านั้น และอาจมีการเกณฑ์แรงงานบ้างเล็กน้อย เช่นในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีการเกณฑ์แรงงานไพร่สมมาทำทางวางสายโทรเลข เป็นต้น การเป็นไพร่เป็นสถานภาพทางสังคมอย่างหนึ่งที่คงยอมรับ หากไม่เป็นไพร่หลวงก็ต้องเป็นไพร่สม หรือเป็นทาส อย่างไม่อย่างหนึ่ง ไพร่ที่อยู่หมู่บ้านหนึ่งจึงพยายามโยกย้ายหนีจากสภาวะเช่นนั้น โดยไปเป็นไพร่สม หรือเป็นทาส

การควบคุมกำลังคนเป็นปัจจัยที่สำคัญที่สุดของการปกครองของไทยแต่โบราณ เพราะการควบคุมไพร่หมายถึงการมีอำนาจทางเศรษฐกิจและการเมือง การสูญเสียไพร่หลวง

* อัตราเงินการราชการดังกล่าว เป็นรายละเอียดที่ได้จากหลักฐานในสมัยรัชกาลที่ 5

เท่านั้น

ยอมหมายถึงการเพิ่มของไพร่สมและทาส ซึ่งเป็นการเพิ่มอำนาจการควบคุมคนให้แก่นาง และเจ้านาย ทำให้บุคคลดังกล่าวอาจใช้กำลังไพร่ในบังคับบัญชาของตนช่วงชิงอำนาจทางการเมืองมาได้ พระราชนิพนธ์ของพระมหากษัตริย์จึงขึ้นอยู่กับการรักษาคุ้ยแหว่งอำนาจของบรรดานางและเจ้านาย

พระมหากษัตริย์ได้ทรงพยายามควบคุมมิให้นางและเจ้านายใช้ไพร่ในสังกัดตนเป็นภัยต่อราชบัลลังก์ วิธีป้องกันคือการป้องกันมิให้บุคคลเหล่านั้นมีโอกาสสร้างฐานอำนาจทางการเมืองและฐานอำนาจทางเศรษฐกิจขึ้นมาได้ โดยการขยายจำนวนกรมให้มากขึ้น เพื่อให้มีการกระจายกำลังไพร่ให้แก่นางและเจ้านายในที่ต่าง ๆ เป็นเหตุให้มีการเล็กกรมน้อยเกิดขึ้นอย่างมากมาย การแบ่งพลเมืองออกเป็นสองฝ่าย คือฝ่ายทหารและพลเรือน และกรมของทั้งสองฝ่ายยังได้แบ่งย่อยออกเป็นฝ่ายขวาและฝ่ายซ้ายอีก เป็นการกระจายกำลังไพร่มิให้ไปรวมอยู่ที่ขุนนางหรือเจ้านายตำแหน่งใดมากเกินไป นอกจากจะมีการแบ่งแยกการควบคุมกำลังไพร่แล้วยังมีการป้องกันมิให้มีการรวมตัวของกำลังไพร่โดยออกกฎหมายลงโทษอย่างรุนแรงต่อผู้มีศักดินาสูงพละคบหากัน หรือลงโทษแก่แม่ทัพที่พยายามจะให้กำลังพลในสังกัดตนมาช่วงชิงอำนาจทางการเมือง ฯลฯ ในด้านการป้องกันมิให้มีการสร้างฐานอำนาจทางเศรษฐกิจโดยการโอนไพร่สมในสังกัดของมูลนายมาเป็นไพร่หลวง เมื่อมูลนายนั้นถึงแก่กรรม เว้นไว้แต่ทายาทผู้รับมรดกจะยื่นคำร้องขอรับเป็นเจ้าหมื่นควบคุมสืบทอดไป ซึ่งพระองค์จะอนุญาตหรือไม่ก็ได้ สำหรับไพร่หลวงของขุนนางผู้ถึงแก่กรรมจะตกเป็นของขุนนางคนใหม่ที่ได้รับราชการในตำแหน่งนั้น นอกจากนั้นกฎหมายลักษณะมรดกของไทยได้มีการแบ่งสมบัติของผู้ตายเป็นส่วนเล็กน้อย^{๖๖} โดยแบ่งให้แก่บุตรธิดาทุกคนของผู้ตายและบางส่วนตกเป็นของหลวง บางส่วนตกเป็นของภรรยาและอนุภรรยา ในสังคมที่ค่านิยม การมีภรรยาหลายคน สมบัติ-

^{๖๖} ฎีกาละเอียดจากกฎหมายตราสามดวง ลักษณะอาญาหลวง และกฎหมายเตียรบาล เล่มที่ 1 หน้า 30 - 170

^{๖๗} ฎีกาละเอียดในกฎหมายตราสามดวง ลักษณะมรดก เล่มที่ 3 หน้า 76

ที่เหลือเป็นมรดกจึงกระจายเป็นการทำลายฐานอำนาจทางเศรษฐกิจของขุนนางตระกูลนั้น การสร้างฐานอำนาจทางเศรษฐกิจของขุนนางตระกูลหนึ่ง ๆ จึงเป็นไปได้ยาก ซึ่งเป็นสิ่งที่น่าพิจารณาถึงการขึ้นมาอำนาจของตระกูลขุนนาง ซึ่งเป็นตระกูลที่ฐานอำนาจทางการเมือง กว้างขวางกว่าตระกูลอื่น เพราะมีความเกี่ยวข้องกับพระราชวงศ์โดยการสมรส และเป็นตระกูลที่มีความสามารถจนได้รับแต่งตั้งเป็นเสนาบดีกรมต่าง ๆ ที่สำคัญ ๆ ไว้เกือบทั้งหมด ดังนั้นการทำลายฐานอำนาจทางการเมืองและเศรษฐกิจโดยวิธีการดังกล่าวจะไม่สามารถเป็นไปได้ อย่างไรก็ตามอาจกล่าวได้ว่าในระบบไพร่ไ้มีความขัดแย้งระหว่างพระมหากษัตริย์และขุนนางเกี่ยวกับการควบคุมไพร่มาโดยตลอด ซึ่งพระมหากษัตริย์ไ้ทรงป้องกันมิให้ไพร่ตกอยู่ในอาณัติของขุนนางโดยสิ้นเชิง โดยเปิดโอกาสให้ไพร่ร้องทุกข์หรือถวายฎีกา เกี่ยวกับการฉ้อราษฎร์บังหลวงของมูลนาย การกักขัง ตลอดจนการส่งสมุกระทำการอันเป็นภัยต่อพระองค์ พระมหากษัตริย์ไ้ทรงทำหน้าที่ปกป้องไพร่อยู่ตลอดเวลาทุกสมัย และทรงเอาใจใส่ในด้านการป้องกันมิให้มูลนายกักขังไพร่จนไพร่ไ้ได้รับความเดือดร้อนเป็นพิเศษ เพราะไพร่เป็นฐานอำนาจทางการเมืองและเศรษฐกิจของพระองค์ ไพร่ไม่สามารถกำหนดบทบาททางการเมืองของตนเองจนเป็นภัยต่อพระองค์ได้ การปกป้องคุ้มครองไพร่ของพระมหากษัตริย์มิไ้ได้หมายรวมไปถึงการคืนกลับของเงินภาษีหรือส่วยมาพัฒนาสภาพความเป็นอยู่ของไพร่ซึ่งดีกว่าเดิมแต่อย่างใด ซึ่งอาจจะเป็นเพราะยังไ้มีความจำเป็นที่จะต้องทำเช่นนั้น

ความสัมพันธ์ระหว่างไพร่กับมูลนาย

การบริหารราชการของไทยในระบบไพร่นั้น มีพื้นฐานอยู่ที่การควบคุมคนให้เป็นหมวดหมู่ มีมูลนายรับผิดชอบปกครอง เพื่อพระมหากษัตริย์มีพระราชประสงค์สิ่งใด เช่น การเกณฑ์แรงงานไปซ่อมสร้างสถานที่ต่าง ๆ เหน้ไพร่พิสัยสัน หรือเกณฑ์คนไปรบ หากเป็นในหัวเมืองชั้นนอก พระบรมราชโองการของพระมหากษัตริย์จะผ่านทางเสนาบดีผู้รับผิดชอบหัวเมืองชั้นนอกนั้น ๆ เช่น สมุหนายก สมุหกลาโหม และโกษาธิบดี เสนาบดีเหล่านี้จะมีสารตราไปยังเมืองในสังกัดตน เจ้าเมืองต่าง ๆ ก็ะสั่งดำเนินการโดยผ่านมูลนายที่ควบคุมไพร่อีกทอดหนึ่ง สำหรับในเบื้องราชธานี พระบรมราชโองการของพระมหากษัตริย์จะผ่านทาง เจ้ากรมพระสุรัสวดี

เพื่อที่จะมีหนังสือเรียกว่า ทรา ไปยังกรมกองต่าง ๆ แล้วจึงจะมาถึงเจ้ากรม. รวมทั้งผู้ควบคุมไพร่ เป็นลำดับสุดท้าย ดังนั้นระบบมูลนายควบคุมไพร่จึงเป็นหัวใจของการบริหารระดับพื้นฐานของสังคมไทย

มูลนายในที่นี้หมายถึง เจ้ากรม ปลัดกรม สมุหนุชีกกรม รวมทั้งเจ้าหมื่นนายกอง สมุหนุชียุติประจำกองด้วย ซึ่งขึ้นอยู่กับขนาดของกรมกองนั้น ๆ จะใหญ่หรือเล็ก หน้าที่สำคัญของมูลนายเหล่านี้คือ ดูแลไพร่ในสังกัดของตน รวมทั้งควบคุมและรับผิดชอบในความประพฤติของไพร่ของตนด้วย หน้าที่ของมูลนายอาจแบ่งได้ดังนี้

1. หน้าที่ควบคุมดูแลและรับผิดชอบต่อความประพฤติของไพร่ของตน

ในสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนต้นยังมีผู้คนไม่มากนัก การควบคุมดูแลไพร่จึงเป็นไปได้ง่าย ง่ายใจอดึก มูลนายมีความรับผิดชอบต่อความประพฤติของไพร่เป็นอย่างมาก ดังปรากฏในกฎหมายมั่งตราขึ้นในสมัยอยุธยาตอนต้นว่า หากไพร่กระทำความผิดเป็นโจรไปปล้นฆ่าผู้อื่น มูลนายต้องทวงไปจับตัวเอามาส่งตราการให้ไต่ ถ้าเอาตัวมาไม่ได้ห้ามมูลนายเขาเผา
พระมหากษัตริย์

"ให้ห้ามขุนหมื่นนายผู้เป็นโจรอย่าให้เผาพระบาทย์เป็นเจ้าอยู่หัว อย่าให้อยู่เรือน แลให้เร่งให้ไปหาเอาคนจงได้ เอามาเวนแกลงตราการในนครบาล แล้วจึงให้ขุนหมื่นนายมาเผาพระบาทย์เป็นเจ้า"¹

จากกฎหมายนี้แสดงว่ามูลนายจะต้องรู้จักไพร่ของตนเป็นอย่างดี และไพร่ยังคงอยู่ตามหมู่ตามกรมของตนไม่มีการแตกฉานไปอยู่ท่อนมากนัก

นอกจากนี้กฎหมายลักษณะตราการยังระบุว่า "ให้เอามูลนายผู้มีความเกะไว้โบตราการกว่าจะไต่ผู้ผิด"² เมื่อไพร่มีคดี มูลนายต้องส่งไพร่ผู้ต้องคดีตามหมายบอก มีบทลงโทษมูลนายผู้ไม่ส่งผู้ต้องคดีให้แตกตราการ³

¹กฎหมายตราสามดวง เล่มที่ 3 หน้า 217

²ก. เล่ม 2 หน้า 161

³กฎหมายตราสามดวง เล่ม 2 หน้า 59, หน้า 144, 169 เล่ม 4 หน้า 40 - 41

ดังนั้นมูลนายจึงต้องเป็นผู้ดูแลไพร่ให้ปฏิบัติตามกฎหมาย ถ้าไพร่กระทำผิดของวากุลราชทัณฑ์หรือเพิกทัณฑ์พระมหากษัตริย์ทรงทราบ หากเป็นความผิดที่ร้ายแรง มูลนายไม่ทูลมูลนายต้องมีความผิดด้วย¹ เมื่อไพร่มีคดีมูลนายต้องมานั่งฟังคดีไพร่² และห้ามสอนไพร่หรือเถียงทวงลูกความเมื่อนั่งฟังคดี³

เมื่อไพร่มีความผิดมูลนายต้องคำประกัน⁴

2. มูลนายมีหน้าที่เกณฑ์ไพร่ไปรบ หรือเกณฑ์สิ่งของต่าง ๆ ตลอดจนเก็บส่วยหรือเงินการราชการ ซึ่งหน้าที่นี้เปิดโอกาสให้มูลนายใช้สิทธิพลของชนชั้นกาลให้เกิดความเดือดร้อนแก่ไพร่ได้ เป็นหนทางแห่งการฉ้อราษฎร์บังหลวง

3. มูลนายเป็นผู้ฟังบางประการแก่ไพร่ เช่นในยามที่ไปรบหากไพร่หรือมูลนายได้รับความเดือดร้อน ก็อาจข่มเงินของกันและกันได้โดยกฎหมายห้ามคิดดอกเบี้ย⁵ ในยามสงบ มูลนายมีหน้าที่ระงับกรณีพิพาทระหว่างไพร่⁶ หากไพร่มีเรื่องเดือดร้อน มูลนายจะเป็นผู้ถวายฎีกากราบบังคมทูลพระมหากษัตริย์⁷ และมูลนายมีสิทธิลงโทษไพร่ในบังคับของตนได้⁸

¹ กฎหมายตราสามดวง เล่ม 4 หน้า 37. หน้า 66

² ก. เล่ม 2 หน้า 57

³ ก. เล่ม 2 หน้า 150

⁴ ก. เล่ม 2 หน้า 145

⁵ ก. เล่ม 3 หน้า 91

⁶ ก. เล่ม 4 หน้า 245

⁷ ก. เล่ม 5 หน้า 7 เล่ม 2 หน้า 240

⁸ ก. เล่ม 4 หน้า 66 - 67

ใช้แรงงานของไพร่ใดแต่ไม่ทราบค่า¹ เมื่อมีการกูดั้นมีสินใด ๆ ของไพร่มูลนายต้องรับ² หรือการจ้างวานใด ๆ ไพร่ต้องได้รับอนุญาตจากมูลนายเสียก่อน จึงไปรับจ้างได้³

เนื่องจากการควบคุมไพร่ของมูลนายเป็นการประสานประโยชน์ระหว่างพระมหากษัตริย์และมูลนาย เพราะพระมหากษัตริย์ทรงได้ผลประโยชน์จากเงินส่วยภาษีอากร แรงงานเกณฑ์กำลังรบ ฯลฯ โดยมีมูลนายเป็นผู้จัดการเก็บผลประโยชน์ดังกล่าว มูลนายก็ได้รับผลประโยชน์จากแรงงาน, ส่วย ตลอดจนของกำนัลจากไพร่ของตน นอกจากนี้จากการรับราชการมูลนายยังได้รับพระราชทาน ยศ ตักสินา ราชทินนาม ตำแหน่ง เบี้ยหวัด ตลอดจนผลประโยชน์จากทรัพย์สินประจำตำแหน่งและส่วนแบ่งจากค่าธรรมเนียมในหน้าที่รับผิดชอบของตน นอกจากนี้ยังมีโอกาสที่จะหาผลประโยชน์จากหน้าที่ราชการโดยมิชอบ เนื่องจากกฎหมายได้ให้อำนาจในการควบคุมไพร่ไว้มาก เช่น นอกจากจะปกครองดูแลมิให้ไพร่ประพฤติผิดกฎหมายแล้วยังต้องเป็นผู้ควบคุมตัวไพร่มาส่งหลวงเมื่อไพร่กระทำความผิด มีสิทธิที่จะลงโทษไพร่ใดบางกรณี นอกจากนี้มูลนายยังมีสิทธิที่จะใช้แรงงานไพร่ในบังคับของตนตามกฎหมายได้วางข้อบังคับไว้กว้าง ๆ มูลนายจึงมีช่องทางที่สร้างความเดือดร้อนให้แก่ไพร่ไ้มาก จากประกาศของเมืองพิไชย ปี พ.ศ. 2434 ได้แสดงให้เห็นช่องทางการหาผลประโยชน์และกตัญไพร่ของมูลนายได้เป็นอย่างดี

| ระบบการไ้มูลนายควบคุมไพร่นั้นอาจสรุปข้อบกพร่องได้ดังนี้ คือการเกณฑ์แรงงานไม่มีความเสมอภาค ไพร่ที่สังกัดมูลนายที่มิอาจจะไม่ถูกเกณฑ์แรงงาน ตลอดจนไพร่ที่อยู่ห่างไกล หรือมีความเกียจคร้านเป็นญาติ หรือพวกพ้อง หรือเข้ามาฝากตัวให้ขุนนางรู้จัก

¹ กฎหมายตราสามดวง เล่ม 4 หน้า 27 - 28

² ด. เล่ม 3 หน้า 74

³ ด. เล่ม 3 หน้า 143, 145

⁴ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 51/1 ประกาศทาง
ของเมืองพิไชย วันที่ 12 มิถุนายน ร.ศ. 109

จะไม่ถูกเกณฑ์แรงงาน ตรงข้ามกับไพร่ที่ไม่มีมูลนายที่อ่านาจมาคุ้มครอง หรือไพร่ที่ยากจน
ไม่มีเงินไปให้สินบนแก่มูลนาย ไพร่ประเภทนี้จะถูกเกณฑ์โดยตลอดจะได้รับความยากลำบาก
อย่างไรจะไม่ถูกยกเว้น อีกประการหนึ่งบรรดาไพร่และบริวารของขุนนาง หรือเจ้านายที่มี
อำนาจก็จะไปสร้างความเดือดร้อนให้แก่ไพร่ที่ยากจนตามหัวเมือง เช่นไปขยิบกายเอาทุกสิ่ง
ของชาวบ้านตามแต่ตนจะพอใจ ทำให้ไพร่ที่ยากจนไม่มีมูลนายที่อ่านาจของเกรงในอำนาจ
จึงยอมยกให้ ดังปรากฏในประกาศของรัชกาลที่ 4¹ อีกประการหนึ่งการเก็บอัตราค่า
ราชการมีอัตราที่ไม่แน่นอน มูลนายมักจะใช้อ่านาจของตนกดขี่และรีดเอาเงินจากไพร่ ลักษณะ
งานของไพร่ที่ต้องถูกเกณฑ์มีลักษณะกดขี่อยู่แล้ว รัชกาลใหม่มีการก่อสร้างมาก ไพร่ต้องได้รับ
ความลำบากจากการเกณฑ์มากขึ้นเท่านั้น และเป็นการเกณฑ์ที่ไม่ได้เงินทองตอบแทน ต้องนำ
เสบียงอาหารมากินเอง และไพร่ต้องเผชิญกับความเจ็บป่วยจากไข้ป่า ต้องทนต่อสภาพดินฟ้า
อากาศ ตรากตรำกับงานหนัก เมื่อมาพบกับภรรยาของมูลนายเข้าอีก ไพร่ส่วนมากจึงได้
พยายามหลบหนีจากการเป็นไพร่ ด้วยวิธีการต่าง ๆ เช่น การบวช ไปชุมนุมตามป่า
ไปแอบแฝงอยู่หมู่กรมอื่น ฯลฯ ซึ่งสิ่งเหล่านี้เป็นเครื่องยืนยันถึงความไม่พอใจของไพร่ที่
ได้รับจากการเป็นไพร่

เนื่องจากความสัมพันธ์ในระบบไพร่ เป็นความสัมพันธ์แบบอุปถัมภ์² ระหว่าง
พระมหากษัตริย์กับมูลนาย และมูลนายกับไพร่ บางครั้งมูลนายก็ให้ความอุปถัมภ์ไพร่ในทาง
ที่ดี ๆ เช่นปกป้องไพร่ให้พ้นจากการเกณฑ์แรงงาน หรือพ้นจากการลงโทษตามกฎหมายเมื่อ
ไพร่กระทำความผิด จึงปรากฏอยู่เสมอ ๆ ที่การปกป้องของมูลนายทำให้อ่านาจของพระมหากษัตริย์
ต้องลดน้อยไป โดยเฉพาะในหัวเมืองชั้นนอกที่ห่างไกลจากเมืองหลวงมาก หรือไพร่ขึ้นสังกัด

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 4 ก.ท. เล่มที่ 9
หน้า 207 - 210 ประกาศว่าตามหม่อมเจ้า หม่อมราชวงศ์ และบุตรออกไปหัวเมือง
ไม่มีหนังสือ ให้จับส่งเข้ามากรุงเทพฯ จ.ศ. 1217 (พ.ศ. 2397)

² อคิน รพีพัฒน์, ม.ร.ว. สังคมไทยโบราณสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2325-2416 แปลโดย
ม.ร.ว. ประกายทอง สิริสุข และ พรณี สรรพภูมิ หน้า 176

กับมูลนายที่มีอำนาจมาก การที่ระบบไพร่ทองอาศัยความคุ้มครองอุปถัมภ์ทำให้มูลนายที่มีอำนาจมากจะมีไพร่มาฝากเนื้อฝากตัวชอยอยู่ในความคุ้มครองมาก ทำให้เกิดความสัมพันธ์แบบอุปถัมภ์อย่างไม่เป็นทางการขึ้น ซึ่ง ม.ร.ว. อคิน รพีพัฒน์ ได้อธิบายถึงความสัมพันธ์ดังกล่าวไว้แล้ว จึงไม่ขอกล่าวซ้ำในที่นี้¹

การมีไพร่ในครอบครองทำให้ขุนนางเจ้านายมีอำนาจและความมั่งคั่ง มูลนายเหล่านี้จึงมีวิธีการต่าง ๆ ที่จะเพิ่มจำนวนไพร่ในสังกัดของตน เช่น การได้ไพร่หลวงเป็นทาส เพราะมีกฎหมายระบุให้ทาสที่เป็นไทแก่ตัวเองต้องกลายมาเป็นไพร่สมของขุนนาง หรือเจ้านายนั้น หรือมูลนายอาจส่งคนไปเกลี้ยกล่อมเอาไพร่ที่หนีมูลนายมาจากท้องถิ่นมาเป็นไพร่ของตน ฯลฯ ซึ่งปัญหาการจกร ามไพร่หลวงของมูลนายนี้เป็นสาเหตุสำคัญที่สุดที่ก่อให้เกิดความขัดแย้งระหว่างมูลนายกับไพร่ และมูลนายกับสถาบันพระมหากษัตริย์ จนต้องเกิดความเปลี่ยนแปลงต่าง ๆ และนำไปสู่การยกเลิกระบบไพร่ในที่สุด

¹ อคิน รพีพัฒน์ .ม.ร.ว. สังคมไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2325-2416 แปลโดย ม.ร.ว. ประกายทอง สิริสุข และ พรณี สรวงบุญมี หน้า 159 - 278

บทบาทของไพร่ในสังคมไทย

เนื่องจากไพร่เป็นพลเมืองของรัฐ ไพร่จึงมีบทบาทอย่างกว้างขวางเป็นพื้นฐานของกลไกทุกอย่างภายในรัฐ ไม่ว่าจะเป็นพิจารณาในแง่ใด ในด้านเศรษฐกิจไพร่เป็นผู้ผลิตที่ทำให้บริการแก่สังคม ในด้านการเมืองการปกครองไพร่เป็นฐานอำนาจที่สำคัญในการปกครองรัฐ นอกจากนี้ไพร่ยังเป็นกำลังทหารป้องกันการรุกรานจากศัตรูภายนอก และเป็นกำลังในการขยายอาณาเขตอีกด้วย ในบทนี้จะได้พิจารณาถึงบทบาทของไพร่ในด้านต่าง ๆ อย่างละเอียด

1. บทบาทของไพร่ในกษัตริย์

อาจกล่าวได้ว่าลักษณะเศรษฐกิจในระบบไพร่ตรงกับลักษณะเศรษฐกิจของชุมชนหมู่บ้านแบบเอเชีย (Asiatic Mode of Production)¹ กล่าวคือ สมาชิกในหมู่บ้านเป็นเจ้าของปัจจัยการผลิตรวมกัน ชุมชนหมู่บ้านส่วนใหญ่ผลิตผลเช่นเดียวกันและภายในหมู่บ้านมีการผลิตแบบพึ่งพาตัวเอง (Self sufficient) อุตสาหกรรมและการเกษตรมีอยู่รวมกันไปในหมู่บ้าน ยังไม่มีการแบ่งงานกันทำที่เด่นชัดนัก การซื้อขายจะเป็นไปในรูปการแลกเปลี่ยนระหว่างสินค้ากับสินค้ามากกว่าการซื้อขายที่มีเงินตราเป็นสื่อกลาง การค้ากับต่างประเทศอยู่จำกัดอยู่ในวงกว้างของชนชั้นปกครอง ซึ่งเป็นชนกลุ่มน้อยส่วนหนึ่งเท่านั้น ลักษณะทั่วไปของเศรษฐกิจในระบบไพร่ เป็นเช่นนี้ตลอดมาแม้ภายหลังการลงนามในสนธิสัญญาเบาริ่ง (พ.ศ. 2398) การขยายตัวทางการค้ายังเป็นไปได้น้อยมาก ยังคงมีอยู่ในแถบที่ลุ่มที่ราบภาคกลางเท่านั้น ในหัวเมืองที่ห่างไกลออกไป ลักษณะเศรษฐกิจการค้าได้ขยายตัวไปตามอำนาจอำนาจอันเป็นเส้นทางพาณิชย์และคมนาคมที่สำคัญ ส่วนใหญ่ชนบทที่ห่างไกลจากแม่น้ำ

¹ ชัยอนันต์ สุกุมาริฐ ศึกษาเกี่ยวกับพัฒนาการของสังคมไทย หน้า 5-7

ลักษณะเศรษฐกิจแบบการค้ายังขยายตัวไปไม่ถึง¹ เนื่องจากการคมนาคมยังไม่เจริญ

ปัจจัยการผลิตที่สำคัญในระบบเศรษฐกิจแบบพอยังชีพอยู่ที่กำลังคน จำนวนคนในประเทศไทยมีน้อยมาก เมื่อเทียบกับขนาดและความอุดมสมบูรณ์ของพื้นที่² ไม่ว่าในสมัยใดจะเกิดปัญหาการขาดแคลนกำลังคนเสมอมา การทำสงครามในสมัยก่อนจึงเป็นการช่วงชิงกำลังคน เพื่อเอามาเป็นแรงงานในการผลิต อาจกล่าวได้ว่าพลังการผลิตที่สำคัญของสังคมไทยอยู่ที่แรงงานไพร่ซึ่งหาได้ยาก จึงมีกฎหมายให้รางวัลแก่ผู้ที่เกลี้ยกล่อมชักนำเอากำลังคนมาทำกินบนพื้นดินที่ว่างเปล่า³ และในทางตรงกันข้าม ปีการลงโทษที่รุนแรงแก่ผู้ที่ไม่ออกไปขายนอกประเทศ

ความสัมพันธ์ทางการผลิตในระบบไพร่มีพื้นฐานอยู่ที่ที่ดิน กล่าวคือพระมหากษัตริย์ทรงเป็นเจ้าของที่ดินทั้งหมดในพระราชอาณาจักร ไพร่มีลักษณะคล้ายผู้เช่า⁴ กล่าวคือ ไพร่ต้องมอบผลผลิตส่วนหนึ่งจากการอาศัยทำกินบนผืนแผ่นดินนั้นคืนแก่พระมหากษัตริย์ในรูปแรงงานเกณฑ์, ทรัพย์สินของส่วย หรือภาษีอากรตอบแทนในการที่ทรงพระราชกรุณาให้ไพร่อาศัยอยู่และทำกินบนผืนแผ่นดินนั้น การที่พระมหากษัตริย์ทรงพระราชทานที่ดินในลักษณะต่าง ๆ ในสังคมนี้มิได้หมายความว่า บุคคลเหล่านั้นมีสิทธิจับจองที่ดินเท่าจำนวนศักดินาของตน เพราะเป็นสิ่งที่สุกวิสัยที่จะกระทำได้ ถึงแม้ว่าจากกำเนิดของระบบศักดินาจะเริ่มจากการแบ่งปันที่ดินทางการเกษตรระหว่างสมาชิกในชุมชนเดียวกันก็ตาม แต่เมื่อเวลาผ่านไปว่าชนวนในชุมชนเพิ่มขึ้น และที่ดินเกิดคนตายอยู่ตลอดเวลา ตลอดจนมีการเลื่อนฐานะทางสังคม (Social Mobility) ฯลฯ

¹ พิน โกลด์ชัยวิทย์ เป็นผู้ให้สัมภาษณ์ ปิยะฉัตร ปีตะวรรณ เป็นผู้สัมภาษณ์

5/6 ด.พินูค อ.พินูคมังดาหาร จ.อุบลราชธานี เมื่อวันที่ 22 กันยายน พ.ศ. 2522

² สังขราช ปาเลกัว เล่าเรื่องเมืองไทย แปลโดย สันต์ ท.โกมลบุตร

หน้า 3

³ กฎหมายตราสามดวง เล่มที่ 4 หน้า 79

⁴ ร.แรงกาศ ประวัติศาสตร์กฎหมายไทย หน้า 6-11

ทำให้การแบ่งปันที่ดินว่าง ๆ ไขว่คว้าจะกระทำได้ จากการสัมภาษณ์นายเฮ้ เทพสิทธา พบว่า การจับจองที่ดินทำได้โดยง่าย ใกรอยากก็ได้ตรงไหนก็ต่างป่าเขา และในเขตที่ห่างไกล การจับจองที่ดินมักไม่ได้บอกกล่าวให้นายเสนาหรือผู้ใหญ่บ้านรับรู้ ตลอดจนที่ว่า เพราะเหตุใดคนทั่วไปจึงไม่จับจองที่ดินเอาไว้มาก ๆ นายเฮ้ เทพสิทธา กล่าวว่า ไม่มีประโยชน์ที่จะจับจองที่ดินไว้มาก ๆ เพราะไม่มีแรงงานทำ หากถึงที่ดินว่างเปล่าไว้ก่อนก็สามารถเอาเป็นของตนเองได้¹

จากข้อมูลดังกล่าวทำให้เราสามารถมองเห็นภาพการจับจองที่ดินในระบบไพร่ได้เป็นอย่างดีว่า ไม่มีการจำกัดจำนวนที่ดินที่จะจับจองแต่อย่างใด เพียงแต่ผู้จับจองที่ดินต้องเสียเงินค่าภาษีตามแต่ประเภทของกรรมสิทธิ์ในที่ดินแบบต่าง ๆ ว่าเป็นใบเบี่ยเบี้ยว ตราจอง หรือตราแดง* และประการสำคัญคือเป็นผู้ที่สามารถใช้ที่ดินทำประโยชน์โดยไม่ทิ้งร้างว่างเปล่าเท่านั้น หากปล่อยทิ้งไว้ไม่ทำประโยชน์ สิทธิที่จะทำกินบนผืนแผ่นดินนั้นก็จะสูญไปด้วย

ปัจจัยในการผลิตทางเศรษฐกิจที่สำคัญมี 3 ประการคือ ที่ดิน ทนุ และแรงงาน พระมหากษัตริย์ทรงเป็นเจ้าของปัจจัยการผลิตที่สำคัญอยู่ 2 ประการคือ ที่ดิน และแรงงาน นับว่าเป็นปัจจัยการผลิตที่สำคัญที่สุด การผลิตในระบบไพร่ส่วนใหญ่ถือการ เกษตร ซึ่งต้องใช้ อาศัยทุนมากนัก เช่น เบ็ดพันธุ หรือเครื่องมือในการผลิตเป็นสิ่งที่ต้องใช้แล้ว หรือหาได้ไม่ ยากนัก เทคนิคที่ใช้ในการผลิตก็เป็นเทคนิคที่ง่าย ๆ ไขว่คว้า และแม้สิ่งที่เรียนรู้กันอยู่แล้ว

¹ นายเฮ้ เทพสิทธา เป็นผู้ให้สัมภาษณ์ ปิยะฉัตร ปิตะวรรณ เป็นผู้สัมภาษณ์
หมู่บ้านสะพือ ต.กุดกร อ.กระการพัฒน์ จ.อุบลราชธานี เมื่อวันที่ 25 กันยายน
พ.ศ. 2522

*โปรดดูรายละเอียดเรื่องกรรมสิทธิ์ในการจับจองที่ดินแบบต่าง ๆ จาก วิวัฒนาการ
เศรษฐกิจชนบทในภาคกลางของประเทศไทย ระหว่าง พ.ศ. 2394-2475 ของ สุวิทย์
ไพฑูริย์ หน้า 84-87

ในครอบครัว ไพร่จึงเป็นผู้ผลิตตกอยู่ในภาวะที่เสียเปรียบเป็นอันมาก ถึงแม้ว่าการจับจองที่ดินในระบบไพร่ จะไม่มีกฎหมายจำกัดจำนวนที่ดินที่จะจับจองไว้ แต่การควบคุมกำลังคนในระบบไพร่โดยมีข้อผูกพันว่าไพร่ต้องส่งส่วยหรือถูกเกณฑ์แรงงาน ก็เป็นข้อจำกัดในเรื่องเวลา ทำให้ไพร่ไม่สามารถครอบครองที่ดินผืนใหญ่ได้ เพราะไพร่มีข้อจำกัดในเรื่องแรงงาน ไพร่ไ้เป็นบริวารในสังกัดคน เช่น ชุนนาง หรือเจ้านาย แรงงานของไพร่มีเพียงจากสมาชิกในครอบครัวของตนเท่านั้น เมื่อเปรียบเทียบกับเจ้านายหรือชุนนาง อันเป็นชนชั้นปกครองที่ไม่ได้ทำการผลิตแล้ว ไพร่จึงเป็นชนชั้นที่ทำการผลิตยอครอบครองที่ดินน้อยกว่าอยู่นั่นเอง

อาจกล่าวได้ว่า การเกณฑ์แรงงานในระบบไพร่ เป็นอุปสรรคต่อการขยายตัวทางเศรษฐกิจเป็นอันมาก ไพร่ไม่มีโอกาสที่จะสะสมทุนทางเศรษฐกิจเลย เพราะไพร่ต้องเสียเวลาถึงปีละ 6 เดือน เพื่อไปทำงานให้ขุนนายและพระมหากษัตริย์ ไพร่จึงเหลือเวลาประกอบอาชีพเพียงปีละ 6 เดือนเท่านั้น ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ยังปรากฏว่าไพร่บางหมู่ร้องทุกข์ว่าขุนนายใช้งานถึงปีละ 6 เดือนอยู่¹ นอกจากนั้นการเกณฑ์แรงงานนอกจากขุนนายและพระมหากษัตริย์ไม่ต้องจ่ายค่าตอบแทนหรือค่าจ้างแล้ว ไพร่ยังต้องเตรียมเสบียงอาหารไปเอง บางคราวไพร่ต้องนำเอาพาหนะตลอดจนเครื่องขี่เครื่องใช้ของตนเอาไปใช้ทำงานให้ขุนนายด้วย

นอกจากการเกณฑ์แรงงานปีละ 6 เดือน อันเป็นหน้าที่ประจำแล้ว ยังมีการเกณฑ์แรงงานพิเศษเป็นครั้งคราวซึ่งเรียกกันว่า ระคม อีกการเกณฑ์แรงงานชั่วคราวนี้จะอยู่ตลอดปี จากเอกสารในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หนึ่งเป็นระยะปลายของระบบไพร่ที่ความเข้มงวดในการควบคุมไพร่ได้น้อยลงอย่างมากแล้ว ยังปรากฏการเกณฑ์แรงงานตลอดจนเกณฑ์สิ่งของจากเบื่องหลวงไปยังหัวเมืองต่าง ๆ มากมาย ไพร่ที่ต้องรับภาระหนักอันนี้ได้แก่ไพร่ส่วยและไพร่กองเบื่อง ซึ่งจะเห็นได้ถ้าพิจารณาแผนผังจากการเกณฑ์แรงงานอันเป็นหน้าที่

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 สมุชชีโย เล่มที่ 7 หน้า 39 ราชบรรณวาทย์ฎีกาขอพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ร.ที่ 2759 วัน 6 - 1 กำปีระแมเบญจก 1245 (ตรงกับวันที่ 21 ธันวาคม พ.ศ. 2426)

ประจำแล้ว ในระหว่างเวลาที่เป็นช่วงทำมาหากิน ไพร่ก็ยังมิได้มีเวลาเป็นของตนเองอย่างเต็มที่ ต้องถูกเกณฑ์สิ่งของและแรงงานเสมอจนแทบไม่มีเวลาทำมาหากิน ดังปรากฏเป็นการร้องเรียนว่า นอกจากต้องทำงานประจำแล้วในระหว่างเวลาว่างต้องไปรับใช้ขุนนาย และถูกระดม คือเกณฑ์แรงงานพิเศษอีกเป็นครั้งคราวจนไม่มีเวลาประกอบอาชีพ¹ การเกณฑ์แรงงานที่ปรากฏอยู่เสมอได้แก่ การเกณฑ์ไปทำทางรับเสด็จ เกณฑ์ไปสร้างที่ประทับที่อาศัยของขุนนาย เช่นทำลัทธิพลารับเสด็จ สร้างบ้านเรือนของขุนนาย มอมแซมสิ่งก่อสร้าง ตลอดจนรับส่งหาบสิ่งของให้แก่ขุนนางที่ไปราชการหัวเมือง การเกณฑ์สิ่งของได้แก่ เกณฑ์ไม้มาทำเบรจุ ทำผาบาตร เกณฑ์ข้าว น้ำรัก ฯลฯ จนกระทั่งชาวต่างประเทศหนึ่งได้บันทึกความเห็นเกี่ยวกับการเกณฑ์เอาไว้ว่า "จะไม่มโนยืมสิ่งเล็กน้อยที่ไหนอีกแล้วที่สามารถ ถกิดหาวิธีทำลายล้มความขยันขันแข็งของประชาชนลงเสียได้ อันเป็นการชักกอดความเจริญไต่บันทึกับวิธี"² เมื่อพิจารณาถึงภาระของไพร่เพียงประการเดียว ก็คือการ เกณฑ์แรงงาน จะเห็นได้ว่าพระมหากษัตริย์ขุนนางและเจ้านาย อันเป็นชนชั้นปกครองได้เปรียบไพร่เป็นอันมาก เพราะไม่เพียงแต่ได้แรงงานและผลผลิตส่วนเกินในชีวิตไพร่โดยไม่ต้องจ่ายเงินแล้ว ยังได้ช่วงชิงเอาแรงงานและผลผลิตที่จำเป็นแก่ชีวิตไพร่ไปส่วนหนึ่ง โดยไม่ต้องจ่ายค่าตอบแทนเป็นเงิน นอกจากนี้หาว่าคุ้มกรรงทางกฎหมาย ในสมัยรัตนโกสินทร์แม้ว่าจะได้ลดเวลาเกณฑ์แรงงานลงจาก 6 เดือนเป็นปีละ 3-4 เดือน กับส่วนที่ทำได้ให้ไพร่ เป็นอิสระในการประกอบอาชีพมากกว่าเดิม แต่ภาระที่ไพร่ได้รับก็ยังหนักอึ้งอยู่นั่นเอง แม้ว่าจะยินยอมให้ไพร่บางหมู่เสียเงินแทนการ

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 สรุปคดี เล่มที่ 7 หน้า 131-161 เจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงดวดยังกรมพลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ร.ที่ 1737 วัน 5 7 10 ปีวอก ๗๓๖ (ตรงกับวันที่ 11 กันยายน พ.ศ. 2427)

² จอห์น กรอเปอร์ค เอกสารจอเปอร์ค แปลโดย ไพโรจน์ เกษมณกิจ หน้า

เกณฑ์แรงงาน หรือเกณฑ์สิ่งของ แทนการเอาตัวมารับราชการ แต่เมื่อเปรียบเทียบค่าของเงินในเวลานั้นนับว่าเป็นการชดเชยที่หนักหน่วงและรุนแรงมาก

การอีกประการหนึ่งของไพร่ก็คือ การแบ่งเสียภาษีอากร ภาษีอากรในระบบไพร่แบ่งเป็น 4 ประเภท คือ จังกอบ อากร ส่วย และจตุร สิ่งใดก็เก็บกัน*

จังกอบ เป็นภาษีที่ดิน โดยเก็บจากขนาดของพนาณะ หนึ่งชนดินควาา เก็บค่าปากเรือ โดยวัดความกว้างของกราบเรือผ่านเสากระโงงเรือถึงกราบเรืออีกด้านหนึ่งโดยคิดเป็นวา หรืออาจก็ตามความยาวของเรือวาละ 1 บาท นอกจากนั้นยังเก็บภาษีจากสินค้าที่บรรทุกเรือมาอีกด้วย ings่วนมากคิดเป็นร้อยละสิบ เรือที่ค้าขายจากต่างประเทศมีค่าจังกอบอีกอัตราหนึ่ง

อากร เป็นภาษีที่เก็บจากการประกอบอาชีพของราษฎร เช่น ทำนา ทำสวน ทำไร่ หรือเก็บภาษีจากผู้ที่ได้รับอภิสิทธิ์บางประการคล้ายส่วย เช่น อนุญาตให้ผูกขาดการเก็บของป่า จับปลา ถมก้นตุรฯ ingsจะมีเจ้าภาษีอากร เป็นผู้ควบคุมการเก็บภาษีจากราษฎร โดยนายอากรจะประมูลเงินส่งพระคลังเป็นรายปี อากรส่วนมากจะเก็บเป็นร้อยละสิบ

ส่วย เป็นภาษีที่เก็บจากบุคคลที่ได้รับการยกเว้นการเกณฑ์แรงงานซึ่งอาจส่งเป็นเงินหรือสิ่งของก็ได้ ingsการส่งเงินส่วยนี้ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเรียกว่าเงินการราชการ อัตราการเก็บส่วยในแต่ละท้องที่จะไม่เท่ากัน ขึ้นอยู่กับความอุดมสมบูรณ์ของท้องที่ และประเภทของไพร่หรือชนิกของส่วย

จตุร เป็นค่าธรรมเนียมที่ทางราชการเรียกเก็บจากประชาชนเมื่อเป็นค่าบริการต่าง ๆ ที่รัฐจัดการให้ เช่น ค่าธรรมเนียมในการพิจารณาภาษี ค่าธรรมเนียมการออกหนังสือสำคัญต่าง ๆ

ภาษีอากรที่นับว่าเป็นการะห์หักของไพร่ก็คือ อากร และส่วย เนื่องจากอากรเป็นภาษีที่เก็บจากการประกอบอาชีพของไพร่ เช่น การทำนาต่งเสียอากรกานา เรียกว่าหางขาว

* ฎรายละเอียดเรื่องอัตราภาษีอากรประเภทต่าง ๆ จาก การปฏิรูปภาษีอากรในรัชสมัยสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ของสขสวาท ฐานโทยสิทธิ์ หน้า 5-21

ไฟต้องเสียประมาณ 2 ถึง 3¹ หากคิดเป็นเงินแล้วไฟต้องเสียคนละประมาณ 1 สิ่ง
 1 เรื่องคือไรโดยเก็บทุกปี² เนื่องจากลักษณะการผลิตในระบบไฟ เป็นการผลิตที่พอเลี้ยงตัวได้
 กันนั้นนอกจากจะปลูกข้าวแล้ว แต่ละครอบครัวก็ปลูกพืชผลอื่น ๆ อีกมาก เช่น ผลไม้ ผัก ไร
 อื่น ๆ ผลไม้ต้องเสียอากร เป็นรายต้นโดยคิดเป็นต้นละสลึงบ้าง เพื่อบ้าง ซึ่งหากปลูกมาก
 เท่าไหนหมายความว่าไฟต้องเสียอากรมากเท่านั้น นอกจากนี้การประกอบอาชีพอื่น ๆ เช่น
 จับปลา ไม่ว่าจะจับปลาน้ำจืดหรือน้ำเค็มต้องเสียอากรกาน้ำ ซึ่งคิดตามขนาดเครื่องมือประมง
 เป็นรายปี เช่น มีลูก 1 อัน เก็บปีละสลึง แหเก็บปีละ 1 บาท เบ็ดปีละ 2.50 เรือ
 ลอมนอนเก็บปีละ 10 บาท ฯลฯ การเก็บภาษีอากรส่วนใหญ่จะเก็บโดยระบบผูกขาด โดยมี
 เจ้าภาษีนายอากร เป็นผู้สำรวจการเข้ามาหากินของราษฎร แล้วจึงขอเป็นเจ้าภาษีนายอากร
 ประมูลเงินภาษีที่ดินจะให้แก่รัฐเป็นรายปี เจ้าภาษีจะเป็นผู้เก็บเงินจากราษฎรตามประเภทของ
 ภาษีที่ดินรับทำเอาเป็นผลประโยชน์ของคน เช่น นาย ก. เป็นนายอากรกาน้ำ นาย ก.
 จะทำบัญชีระกอบแผนที่จะบุจำนวนแหล่งน้ำที่ดินรับผูกขาดเป็นนายอากร ไฟกนใดจับปลาโดย
 ไม่เสียภาษีให้แก่ นาย ก. นาย ก. มีสิทธิที่จะจับตัวมาลงขังไว้ และเรียกเอาค่าปรับ หรือส่ง
 ตัวบุคคลนั้นไปยังกรมที่เกี่ยวข้อง⁴ กฎหมายได้ให้อำนาจแก่เจ้าภาษีนายอากรมาก

¹ สมสวาท ไชยชวนสิทธิ การปฏิรูปภาษีอากรในรัชสมัยสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว หน้า 20-21

² ควอริช เวลส์ การปกครองและการบริหารของไทยสมัยโบราณ แปลโดย
 กาญจณี สมเกียรติฤกษ์ และยุพา ขจรจันทร์ หน้า 322

³ สมสวาท ไชยชวนสิทธิ การปฏิรูปภาษีอากรในรัชสมัยสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว หน้า 20-21

⁴
ก.

การผูกขาดเป็นเจ้าภาษีนายอากรประเภทใดก็ตามย่อมหมายถึงความมั่งคั่งและผลกำไร และส่วนมากเจ้าภาษีนายอากรมักจะเรียกเก็บภาษีเกินกว่าอัตราที่ทางราชการกำหนดไว้¹ เจ้าภาษีนายอากรส่วนมากเป็นชาวจีน การได้รับแต่งตั้งเป็นเจ้าภาษีนายอากรนอกจากจะเป็นตำแหน่งที่มั่งคั่งแล้วยังเป็นตำแหน่งของชนชั้นปกครอง มีสิทธิทางกฎหมายมากกว่าไพร่จึงเป็นเกณฑ์ ไทยแท้ ๆ เชื่อถือเจ้าภาษีนายอากรไม่คงไปตลอด ช่างบรรลือให้หมายไปแทนกันได้ นอกจากนี้ยังมีอำมาตย์เรียกเก็บภาษี เรียกค่าปรับได้ในเขตที่ตนรับผิดชอบ และไม่คงถูกเกณฑ์ใด ๆ ในชุมชนเจ้าภาษีนายอากรยังเป็นเสมือนนายทุนเงินกู้ในระบบไพร่อีกด้วย จากการสัมภาษณ์ นางพิศ โกศลวิทย์² ซึ่งเป็นบิดาเป็นนายอากรในสมัยรัชกาลที่ 5 ทำให้ได้รับความรู้ว่าเป็นผู้มีอิทธิพลมาก มีความมั่งคั่งเมื่อไพร่ยากจนไปปีเงินการราชการจะเสีย ซึ่งในมณฑลอิสานเรียกว่า "เงินเสียค่าหัว" ไพร่จะมารับใช้เป็นที่สหายในบ้านนายอากรแทนเงินที่ถูกไปเสียเงินการราชการ โดยคิดเป็นเงินเดือนละ 1 บาท จนกว่าจะครบจำนวนเงินที่กู้ยืมไปแต่ในบางท้องที่ เช่น อำเภอดงรักการพืชผลและอำเภอเขมราฐ ไพร่ที่มียืมเงินต้องมาเป็นทาสจนกว่าจะนำเงินมาเสียครบจำนวนเงินที่กู้ยืม³ งานรับใช้ที่ไพร่ทำส่วนมากเป็นงานหนัก เช่น แบกขนข้าวเปลือก สับข้าว ตักน้ำ ฯลฯ

ระบบการผูกขาดเก็บภาษีโดยเจ้าภาษีนายอากรก่อให้เกิดความเดือดร้อนแก่ไพร่มาก เนื่องจากการเก็บภาษีในระบบไพร่อยู่ในอัตราสูง และมิได้เก็บตามรายได้บุคคล บุคคลที่มีรายได้มาก เช่นชนชั้นปกครองจะต้องเสียภาษีอากรมากกว่าไพร่ที่มีรายได้น้อย แต่ความจริง

¹ สมสวาท ไชยชวนสิทธิ การปฏิรูปภาษีอากรในรัชสมัยสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หน้า 30

² พิศ โกศลวิทย์ เป็นผู้ให้สัมภาษณ์ ปิยะฉัตร ปิยะวรรณ เป็นผู้สัมภาษณ์ 5/6 อ.พิบูล อ.พิบูลมั่งสาหาร จ.อุบลราชธานี เมื่อวันที่ 22 กันยายน พ.ศ. 2522

³ เฮา เพาะอิทธิง เป็นผู้ให้สัมภาษณ์ ปิยะฉัตร ปิยะวรรณ เป็นผู้สัมภาษณ์ หมู่บ้านสะพือ อ.ดงรัก อ.ดงรัก จ.อุบลราชธานี เมื่อวันที่ 25 กันยายน พ.ศ. 2522

ก็คือ บุคคลที่มีรายได้น้อยกว่ากันไม่ต้องเสียภาษีมาก แต่ใครที่มีรายได้น้อยกว่ากันต้องเสียภาษีมากกว่า ดังนั้นภาษีใดที่เกี่ยวข้องกับสิ่งจำเป็นในการดำรงชีวิตของราษฎร ย่อมเพิ่มความเดือดร้อนให้แก่ราษฎรทั้งผู้ผลิตและผู้บริโภค การเก็บภาษีอากรมักเก็บเกินกว่าอัตราที่ทางราชการตั้งไว้เสมอ ความเดือดร้อนจึงตกอยู่กับไพร่ผู้บิเวลาประกอบอาชีพน้อย เนื่องจากถูกเกณฑ์แรงงานอย่างหนักเลี้ยงไปได้

✓ นอกจากไพร่ต้องเสียภาษีในอัตราที่ไปเป็นธรรมดาแล้ว การเดือดร้อนที่เป็นภาระหนักของไพร่อีกประการหนึ่งก็คือ การเก็บส่วยหรือเงินการราชการ การเก็บส่วยหรือเงินการราชการในท้องที่ต่าง ๆ จะไปเท่ากัน ตามแต่ความอุดมสมบูรณ์ของท้องที่หรือชนิดของส่วย การเก็บส่วย การเก็บส่วยหรือเงินการการการมีช่องทางให้หัวโหดไปไ้มาก จากการสัมภาษณ์นายเฮา เทศลีธา พบว่า อันที่จริงการเก็บส่วยหรือการเกณฑ์แรงงานสิ่งของตามหน้าที่ที่ไม่สู้จะหนักเท่าใดนัก เพราะไม่ต้องเสียทุกคน การเสียส่วยจะเกณฑ์เฉลี่ยกันไป (ถ้าจะเป็นส่วยเวร-ผู้เขียน) เช่น ทางเมืองอุบลมีหนังสือเกณฑ์เอาไพร่ตัวนั้น 3,000 คน ผู้ใหญ่บ้านก็จะแบ่งให้ 3 กตอ 1 คนบาง 4 กตอ 1 คนบาง และช่วยกันชักลากไปส่งถึงเมืองอุบล แต่ที่เป็นภาระหนักก็คือพวกขุนนางเจ้านายอันเป็นมูลนาย จะเกณฑ์สิ่งของหรือขอแรงกันอยู่ตลอดเวลา ซึ่งก็เป็นผลประโยชน์ส่วนตัวทั้งนั้น ไพร่ที่ไม่ยอมลงแรงหรือชำระเงินก็จะถูกลงโทษจำขังให้เสียเงิน¹

จะเห็นได้ว่าในสังคมระบบไพร่ ชนชั้นปกครองและไพร่จะมีโอกาสหาผลประโยชน์แตกต่างกันมาก ไพร่เป็นผู้ลงแรงผลิต แต่สังคมเปิดโอกาสให้ชนชั้นปกครองที่ไปไ้คงแรงผลิตมีช่องทางและอำนาจที่จะแสวงหากวามมั่งคั่งและอำนาจไ้มากกว่า แม้ว่ากฎหมายจะระบุถึงบทลงโทษที่รุนแรงต่อขุนนางที่ฉ้อราษฎ์บังหลวง, กตชีไพร่อยู่ตลอดมา แต่ก็ปรากฏว่ามีการร้องเรียนว่าถูกกตชีและมีหลักฐานอยู่ตลอดมาว่า มุขนายพุทธิตและกตชีไพร่ การควบคุมไพร่ของ

¹ เฮา เทศลีธา ผู้ให้สัมภาษณ์ ปิยะวัตร ปิตะวรกร ผู้สัมภาษณ์ หนุ่บ้านสระพือ
ต.ภูตกร อ.ตระการพืชผล จ.อุบลราชธานี เมื่อวันที่ 25 กันยายน พ.ศ. 2522

มูลนายจึงเป็นการประสาปประโยชน์ระหว่างมูลนายและพระมหากษัตริย์ มูลนายทำหน้าที่ของตน
คือ เก็บเงินการราชการส่งพระมหากษัตริย์ โดยมูลนายก็จะได้รับผลประโยชน์ตอบแทนคือการไม่
ต้องถูกเกณฑ์แรงงาน ได้รับบริการจากไพร่ในรูปต่าง ๆ เช่น มีไพร่สม ดังได้กล่าวแล้วว่า
การมอบไพร่สปีให้เป็นของมูลนายเพื่อเป็นการตอบแทนให้ผลประโยชน์ เนื่องจากยังไม่มีเงิน
เคื่อนโบเวลานั้น มูลนายอาจใช้แรงงานไพร่สมทำไร่ทำนา, พายเรือ, ใช้งานในบ้าน ฯลฯ
นอกจากนี้ยังได้ส่วนลดย่อยละสืบจากเงินการราชการ, เงินส่วย, ภาษี ฯลฯ ถึงเรียกว่า
สืบลก เป็นต้น เมื่อเปรียบเทียบภาระหน้าที่และความรับผิดชอบระหว่างมูลนายและไพร่แล้ว
จะเห็นถึงความมั่งคั่งและสุขสบายของมูลนายอันเป็นชนชั้นปกครอง ดังมีหลักฐานการสั่งสินค้า
ต่างประเทศในสมัยรัชกาลที่ 4-5 ว่ามีมากมายที่เป็นสิ่งของฟุ่มเฟือยไปจําเป็นแก่การดำรงชีวิต
แต่เป็นสินค้าที่บริโภคกันอยู่ในแวดวงของชนชั้นปกครองระดับสูงในสังคมกลาง เช่น เครื่องแก้ว
เครื่องลายคราม ผ้าเช็ดตัว, กราบ, หัวน้ำมันจันทร์, ฝิ่น, ใบชา, แพรจากจีน, แป้งสาส์
แว่นตา กระบอก ร่มกันฝน ผ้ากำมะหยี่ ลวดดอกไม้ไหม ทองและเงิน เบียร์และเหล้า
หม้อทองคำและเงินจากเมืองจีน หีบแบบจีน รูปปั้นจากจีน ยาเส้น กระเทียมทอง ฯลฯ ไม่
ต่าง ๆ กระเบื้องบุหลังคา น้ำหอมโอเกะโกโลญจน์ น้ำปรุง หีบประดับบุช ปืน ฯลฯ¹
แสดงว่ารายได้ที่สะสมมาจากเงินส่วยของส่วยทั่วประเทศถูกระดมมาแลกเปลี่ยนเป็นสินค้าฟุ่ม
เฟือยจากต่างประเทศ เพื่อทอกรรณชั้นปกครองระดับสูงเพียงกลุ่มเดียวบริโภคอยู่ในกรุงเทพฯ
นั้น แต่เนื่องจากการกำกับต่างประเทศได้ถูกผูกขาดกับอำนาจรัฐคือ พระคลังสินค้า แต่เพียง
ผู้เดียว ก่อนการลงนามในสนธิสัญญาเบาริ่ง พ.ศ. 2398 ลักษณะเศรษฐกิจแบบพึ่งตนเอง
ของไพร่จึงไม่กระทบกระเทือนมากนัก เพราะความอุดมสมบูรณ์ของพื้นที่และยังไม่มีการค้าขาย
กันกว้างขวาง ชีวิตประจำวันของไพร่จึงผลิตเพื่อใช้บริโภคที่จำเป็นพอเพียงแก่การดำรงชีวิต
เท่านั้น ภายหลังที่เปิดให้มีการค้าเสรีภายหลังสนธิสัญญาเบาริ่ง การผลิตภายในจึงทยอยลง²

¹ สังขราช ปาเลกัวิท เก้าเรื่องเมืองไทย แปลโดย สันต์ พ. โคมลบุตร หน้า 310

² Chatthip Nartsupha and Suthy Prasartset, The Political

จะเห็นได้ว่าสังคมไทยก่อนการเปิดให้มีการค้าเสรีกับต่างประเทศ ไฟร์เป็นพื้นฐานการผลิตของสังคมอย่างแท้จริง การผลิตของไฟร์ทั่วประเทศทำให้ชนชั้นปกครองนั้นมีจำนวนน้อยกว่าสามารถอยู่ได้อย่างสุขสบายและร่ำรวย การถ่ายเททรัพยากรในรูปแบบ การเกณฑ์แรงงาน สิ่งของ ตลอดจนภาษีต่าง ๆ เป็นการผูกมัดเอาความมั่งคั่งจากชนบทมาไว้ในเมืองหลวง เพื่อชนชั้นปกครองเพียงกลุ่มเดียว ทรัพยากรนั้นไปกินกลับไปยังชนบท สภาทนายเบ้อยู่ในชนบทจึงยากจน ภายหลังที่มีการค้าเสรีกับต่างประเทศ การผลิตในสังคมไทยค่อย ๆ เปลี่ยนจากผลิตเพื่อเลี้ยงชีพ มาเป็นผลิตเพื่อขายซึ่งต้องการ เวลาและแรงงานเพื่อมาทำการผลิตส่งผลกระทบต่อระบบไฟร์โดยตรง ลักษณะการผลิตได้เปลี่ยนไป ความสัมพันธ์ทางการผลิตที่ไฟร์มีต่อรัฐจึงต้องเปลี่ยนไปกาย จุดนี้ก่อให้เกิดความขัดแย้งภายในระบบไฟร์ แนวทางการยกเลิกระบบไฟร์จะมีได้เกิดขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่เชื่อแน่ว่าระบบไฟร์จะมีการถล่มทลายและสลายไปในที่สุด

2. บทบาทของไฟร์ในคานการ เมือง

ถึงแม้ว่าจุดเริ่มต้นของการพระราชทานศักดินาแก่ขุนนางและข้าราชการ จะสืบเนื่องมาจากการแบ่งที่ดินทางการ เกษตรคงได้กล่าวมาแล้ว แต่ความสัมพันธ์ระหว่างไฟร์กับขุนนางและขุนนางกับพระมหากษัตริย์ได้ถูกนำมาใช้ประโยชน์ทางการเมืองด้วย เพราะไฟร์เป็นกำลังรบเป็นฐานอำนาจ การจัดปกครองไฟร์โดยแบ่งเป็นหมู่เป็นกรมต่าง ๆ หมายถึงพระมหากษัตริย์ทรงควบคุมกำลังคนซึ่งเป็นฐานอำนาจสำคัญทางการเมืองไว้ แต่มีใ้หมายว่าความแบ่งแยกอำนาจการควบคุมไฟร์ให้แก่เจ้านายและขุนนาง ทำหน้าที่เป็นขุนนางปกครอง ทำให้พระมหากษัตริย์มีความมั่นคงทางการเมืองแต่อย่างใด ความมั่นคงของพระราชอำนาจขึ้นอยู่กับความพยายามที่ทรงรักษาอยู่แห่งอำนาจในการควบคุมคนเอาไว้ มิได้กำลังงานไปร่วบอยู่กับขุนนางหรือเจ้านายตำแหน่งใดมากเกินไป จนเป็นอันตรายแก่พระองค์ได้ เพราะไฟร์เป็นกำลังรบอาจถูกนำมาใช้เพื่อสร้างอำนาจให้แก่ขุนนางเจ้านายคนหนึ่งคนใดก็ได้

วิธีการที่เหมาะสมประการหนึ่งที่พระมหากษัตริย์ได้ทรงใช้ในการควบคุมกำลังคนคือการพระราชทานศักดินาให้แก่คนทุกคนในพระราชอาณาจักร ในสังคมเกษตรกิจแบบพึ่งตนเอง

ปีได้ยึดที่ดินเป็นสิ่งที่สำคัญอย่างยิ่ง เพราะยังมีที่ดินว่างเปล่าอยู่มาก แก่กำลังคนหาได้ยาก กำลังคนจึงเป็นสิ่งที่สำคัญที่สุดที่ต้องสะสมไว้ การพระราชทานที่ดินทำกินไว้ในการกำหนดจำนวนคนที่สังกัดอยู่กับขุนนางและเจ้านาย เนื่องจากในสมัยก่อนยังไปปีเงินเดือน พระมหากษัตริย์จึงทรงพระราชทานไพร่ให้ขุนนางและเจ้านายควบคุมเพื่อเก็บผลประโยชน์เป็นของตนเอง สิ่งที่ชดเชยว่าบุคคลตำแหน่งใดจะมีกำลังคนสังกัดอยู่เท่าใดคือจำนวนที่ดินทำกินของบุคคลนั้น ดังปรากฏจากการกำหนดจำนวนเสมียนทนายที่สังกัดกับขุนนางและเจ้านาย ในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยว่า

นา 400-800 ไร่	สักเสมียนทนายได้ 3 คน
นา 1,000-1,600 ไร่	สักเสมียนทนายได้ 6 คน
นา 2,500-3,000 ไร่	สักเสมียนทนายได้ 8 คน
นา 5,000-10,000 ไร่	สักเสมียนทนายได้ 12 คน
นา 10,000 ไร่ เอกสอ	สักเสมียนทนายได้ 15 คน
นา 10,000 ไร่ เอกมอ	สักเสมียนทนายได้ 27 คน
นา 10,000 ไร่ เอกอุ	สักเสมียนทนายได้ 30 คน

ห้ามสักเกินกำหนดนี้¹

บุคคลในสังกัดที่ต้องขึ้นสังกัดอยู่กับบุคคลอื่นที่ไปให้พระมหากษัตริย์มีอยู่ 4 ประเภท คือ มหาดเล็ก ทนาย สม ทนาย² หนึ่งบุคคลทั้ง 4 ประเภทนี้ ต้องเสียเงินค่าราชการอยู่

¹ รศท.เสถียร ฉายลักษณ์ และคนอื่น ๆ "กฎสันติ กฎหมายถักเลข จศ.1172" ผู้รวบรวม ประชุมกฎหมายประจำศก เล่มที่ 4 หน้า 5

² กองจดหมายเหตุ กรมทูลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.1.4/5 เรื่องขอเลข ของเงินและขอกนาง ๆ 5 มี.ค. รศ.111

2 ประเภทคือ สม กับทาส* ส่วนขนาดเล็กกับทนายนั้นไกรยงเว้นไปไม่ต้องเสียเงินราชการ การกำหนดจำนวนเสมียนทนาย ซึ่งเป็นบุคคลที่ทำหน้าที่ช่วยเหลือขุนนางหรือเจ้านายในตำแหน่ง ๆ อย่างใกล้ชิด เช่นเป็นผู้ปกครองไพร่ เก็บเงินการราชการแทนขุนนาง หรือไปศาลแทนตลอดจน บางกรวาท้องรับโทษแทนขุนนายด้วย เสมียนทนายนี้อาจแต่งตั้งจากญาติมิตรของขุนนาง หรือจาก ไพร่สว่ที่ขุนนางโปรดปรานก็ได้ การกำหนดจำนวนเสมียนทนายนอกจากจะเป็นการป้องกันการ รั่วไหลทางการเงินการราชการที่เสมียนทนายไกรยงเว้นแล้ว ยังเป็นการป้องกันการส่อสมุ กำลังคนของขุนนางตำแหน่งต่าง ๆ มิให้มีมากเกินไป แสดงว่าพระมหากษัตริย์ทรงเข้าระมัดระวัง ถึงความสำคัญของไพร่ในแง่ที่เป็นฐานอำนาจทางการเมือง พระองค์จึงทรงใช้นโยบายและวิธี การต่าง ๆ ที่จะป้องกันการไหลกำลังไพร่มาสนับสนุนพระราชอำนาจของพระองค์

พระมหากษัตริย์ได้ทรงใช้นโยบายที่สำคัญในการควบคุมกำลังคนไว้หลายประการ
เช่น

การใช้นโยบายแบ่งแยกอำนาจและสอดส่องป้องกันดูแลเห็นว่า พระมหากษัตริย์ทุก พระองค์ได้ทรงใช้นโยบายนี้ตลอดมา เช่น ในสมัยอยุธยาตอนต้น สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ได้ทรงเปลี่ยนโครงสร้างการบริหารเสียใหม่ เพื่อป้องกันมิให้เกิดการสะสมกำลังคนของเจ้าเมือง ลูกหลวง แต่เดิมมีการปกครองระบบเมืองลูกหลวง โดยพระมหากษัตริย์จะทรงส่งพระราชบุตร ไปครองเมืองต่าง ๆ ตามลำดับความสำคัญ เมืองที่ถือว่า เป็นเมืองลูกหลวงได้แก่เมืองพิษณุโลก สวรรคโลก กำแพงเพชร อุทุมรี สิงหนบุรี ส่วนเมืองที่เป็นเมืองหลานหลวงได้แก่เมืองพิษณุโลก พรหมบุรี นอกจากนี้ยังมีเมืองพญามหานคร ซึ่งเป็นเมืองให้อยู่ห่างไกลเมืองหลวงออกไป ซึ่งเจ้าเมืองดังกล่าวมีสิทธิขาดในการปกครองเมืองของตนเกือบสมบูรณ์ เพื่อเป็นการป้องกัน

* ทาสีในบางท้องที่ไม่ต้องเสียเงินการราชการ หรือเงินส่วย

¹ กฎหมายตราสามดวง เล่มที่ 1 หน้า 72

รัชกาล* พระมหากษัตริย์พระองค์ใหม่จะได้รับการทำพญาจากเจ้าเมืองถูกหลวงเสมอ ในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถจึงทรงเปลี่ยนการปกครองเมืองต่าง ๆ เสียใหม่เป็น หัวเมือง เอก โท ตรี จัตุร โดยลดอำนาจเจ้าเมืองถูกหลวงลง มอบหมายให้ขุนนางไปปกครอง นอกจากนี้ยังได้ขยายกรมกองต่าง ๆ อีกเป็นจำนวนมาก

การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวนี้ในขั้นต้นทำให้การควบคุมกำลังคนแบ่งไปอย่างมีประสิทธิภาพ แต่เป็นการเพิ่มอำนาจให้แก่ขุนนางในการควบคุมคนด้วย การแบ่งอำนาจการควบคุมกำลังคนออกเป็น 2 ฝ่ายคือ ตำแหน่งสมุหนายกให้หน้าที่ปกครองกำลังคนฝ่ายพลเรือน และตำแหน่งสมุหพระกลาโหมทำหน้าที่ควบคุมกำลังคนฝ่ายทหาร ตลอดจนแบ่งกรมเป็นฝ่ายขวาและฝ่ายซ้าย เป็นนโยบายการแบ่งแยกอำนาจอย่างแท้จริง

นอกจากพระมหากษัตริย์จะทรงใช้นโยบายในการแบ่งแยกอำนาจในการควบคุมกำลังคนแล้วยังทรงใช้การสืบชาวสอกลแบ่งป้องกันภัย อันเกิดจากการคบคิดกันระหว่างผู้ใหญ่อำนาจในการ

* เมื่อสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 สวรรคต พระราชโอรสองค์สละราชสมบัติให้แก่สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 1 จึงเป็นเจ้าเมืองสุพรรณบุรี เมื่อสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 1 สวรรคต พระราเมศวรซึ่งครองอยู่หนุ่ยก็ครองพระชนม์ รัชทายาทเสียแล้วกรอกราชสมบัติแทน ก่อนรัชทายาทของสมเด็จพระราเมศวรครองอยู่ 15 ปี ต้องสละราชสมบัติให้แก่พระอินทราชาเจ้าเมืองสุพรรณบุรี เมื่อพระอินทราชาสวรรคต พระราชโอรสองค์พระองค์เป็นเจ้าเมืองสุพรรณบุรี และศรีนครินทร์ ได้ยกกำลังมาสู้รบกันเองเพื่อชิงราชสมบัติจนสิ้นพระชนม์ทั้งสองพระองค์

¹ ตรีจักร วัลลิโภคม "เมืองถูกหลวงกับการปกครองไทยโบราณ" วรรณสาร
4 : 77-79 กุมภาพันธ์ 2518

กวนดูเกณฑ์ด้วย เช่นมีกฎหมายให้ความดีความชอบแก่ผู้ทำราชการดีจะเป็นยศถาบรรดาศักดิ์* หรือการตั้งขุนนางตำแหน่งต่าง ๆ ที่ไปปกครองหัวเมือง โดยขุนนางชั้นผู้ใหญ่จากเมืองหลวง เป็นผู้แต่งตั้งตามหน้าที่ในกรมที่รับผิดชอบ¹ ที่น่าสนใจก็คือ มณเฑียรบาล² เปรียบเสมือนผู้สอ แขนของราชสำนัก มณเฑียรบาลจะทำหน้าที่เป็นตัวแทนทางพระ เนตรพระกรรณของพระมหากษัตริย์ แต่พระองค์ยังป้องกันการ เอาใจออกห่าง³ โดยให้การสอดส่องถึงกันและกันระหว่าง เจ้าเมือง ปลัด และมณเฑียรบาล²

นโยบายในการปกครองอีกประการหนึ่งที่ทรง ำไว้คือลดบทบาทของนโยบายอำนาจเบ็ดเสร็จ มกฎหมายในช่วงสมัยอยุธยาตอนต้นแสดงให้เห็นว่าพระมหากษัตริย์ได้นิยามนโยบายนี้อย่างมาก** ทั้งนี้อาจเนื่องมาจากเพื่อป้องกันการ ิงราชสมบัติที่ปรากฏอยู่เกือบตลอดเวลาในต้นอยุธยา กฎหมายได้ให้พระราชอำนาจแก่พระมหากษัตริย์อย่างล้นเหลือ โห้สูงสุดของผู้ที่ทำผิดของกษัตริย์ พระมหากษัตริย์ หรือเป็นยศถาบรรดาศักดิ์ของพระองค์คือการตัดศีรษะพระมหากษัตริย์ ทรงกำหนดโทษสำหรับเจ้าเมืองหรือแม่ทัพที่ยกกำลังเข้ามาเมืองหลวงโดยไม่ขึ้นหนังสือแจ้งให้เข้ามาหรือหาก่อนได้รับหนังสือไปถึงประหารชีวิต³ ทั้งนี้เพราะพระมหากษัตริย์ทรงห่วงเกรงการใช้

* ปรากฏว่าพระมหากษัตริย์ทรง ำไว้ นโยบายสอดส่องป้องกันอยู่ตลอดเวลา ดังปรากฏใน กฎหมายตราสามดวง เล่มที่ 1 หน้า 103 เล่มที่ 4 หน้า 252 เล่มที่ 5 หน้า 35

¹ กฎหมายตราสามดวง เล่มที่ 5 หน้า 366-367

² ฎ. หน้า 35

** ก็มาจากกฎหมายตราสามดวง พระโองการอาญาหลวง, กฎมณเฑียรบาล พระโองการอาญากรมภูมิก

³ กฎหมายตราสามดวง เล่มที่ 5 หน้า 37

กำลังไพร่ เป็นงานอำนาจในการยึดอำนาจรัฐไปจากพระองค์ การคงโทษอย่างรุนแรงลงทำให้อยู่ในปกครองเกิดความเกรงกลัวในสามารถกระทำการ เป็นภัยต่อพระองค์ได้ ในขณะที่เดียวกันทรงตระหนักถึงการรักษาพระราชอำนาจจากการคงโทษที่รุนแรงไม่อาจจะปกครองได้ตลอดไป จึงต้องพระราชทานบำเหน็จรางวัลผู้ที่สละการจะไ้รับภัย เพื่อให้เกิดความจงรักภักดี

ในสมัยอยุธยาตอนปลายได้ปรากฏการใช้ไพร่เป็นงานอำนาจทางการเมือง เพื่อช่วงชิงพระราชอำนาจพระมหากษัตริย์อย่างเด่นชัด ก็คือการขึ้นมามีอำนาจของสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง และสมเด็จพระเพทราชา นี่เป็นอีกเป็นขุนนางชั้นผู้ใหญ่และเจ้าชาย ที่ไพร่ในสังกัดมีจำนวนมาก ในสมัยอยุธยาตอนปลายนับตั้งแต่สมเด็จพระเจ้าปราสาททองลงมา มีการสงครามและเกิดกบฏซึ่งอำนาจภายในหลายครั้ง เช่นการขึ้นครองราชย์ของสมเด็จพระนารายณ์ การขึ้นครองราชย์ของสมเด็จพระเพทราชา กบฏขุนนาง กบฏธรรมแก่บร และการชิงราชสมบัติระหว่างพระราชโอรสของสมเด็จพระเอกาทศราช (ท้ายสระ) ฯลฯ การช่วงชิงอำนาจการเมืองภายใน หรือการสงครามกับศัตรูภายนอกก็ ทุกครั้งต้องอาศัยไพร่ เป็นจุดกำลังในการช่วงชิงอำนาจทำให้ไพร่ล้มตายลงมาก จนหาไพร่มาเข้าขบวนแห่พระศพไม่ได้ ปลายสมัยอยุธยา ทำให้กำลังการป้องกันประเทศอ่อนแอจนต้องเสียกรุงครั้งที่ 2 ในที่สุด

ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวซึ่งเป็นตอนปลายของระบบไพร่ การมองไพร่ เป็นงานอำนาจทางการเมืองยังคงมีอยู่ เช่นในกรณีวิกฤตการณ์วังหน้า พ.ศ. 2417-2418 ทำให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงให้พระราชประสงค์จะริถอนอำนาจทางการเมืองของวังหน้า ภายหลังที่กรมพระราชวังบวรวิไชยชาญสวรรคตแล้ว ทรงยุบตำแหน่งวังหน้าเสีย และโอนไพร่วังหน้าทั้งหมดมาเป็นทหารสังกัดวังหลวงทั้งหมด

ตำแหน่งกรมพระราชวังบวร เป็นตำแหน่งสูงสุดในการควบคุมดูแลเจ้านาย กรมพระราชวังบวรจะมีลักษณะแตกต่างจากกรมอื่น ๆ บางประการคือ จะมีกรมกองต่าง ๆ เช่นเดียวกับพระบรมมหาราชวัง ก็คือกรมมหาดไทย กลาโหม กลาง ส่วย สัสดี ฯลฯ เป็นของตนเอง ประเภทไพร่ในสังกัดก็จะทั้งไพร่ส่วยและไพร่หลวง เมื่อเปรียบเทียบกับเจ้าทรงกรมอื่น ๆ หรือขุนนางชั้นผู้ใหญ่บางกรม กรมพระราชวังบวรจะมีไพร่พลมากกว่ากรมอื่น ๆ จึงได้มีข้อปฏิบัติบางประการที่กีดกันป็นิหกรรมพระราชวังบวร สะท้อนไว้มากเกินไป เช่น ห้ามไพร่

พระบรมหาราชวัง เป็นไพร่กรมพระราชวังบวร¹ แต่หากจะโอนไพร่กรมพระราชวังบวรมา
เป็นไพร่ของพระบรมหาราชวัง เป็นสิ่งที่ทำได้ ขุนนางที่เป็นตำแหน่งสูงสุดในการควบคุมกำลัง
คน ได้แก่ ตำแหน่งสมุหนายก สุนทรภักดี และวิสุตย์มัย มีจำนวนไพร่กักกัน 10,000
ทั้งนั้น ไพร่ที่สังกัดขุนนางเหล่านี้จึงมีทั้งไพร่หลวงและไพร่สม แม้แต่ภริยาของขุนนางเหล่านี้ก็
มีไพร่ส่วยด้วย ในสังคมไทยยอมรับว่าภริยาของขุนนางมีศักดินาดังหนึ่งของศักดินาของผู้นั้น เป็นส่วน
ส่วนอนุภรรยาจะมีศักดินาเป็นครึ่งหนึ่งของภรรยาหลวง² ขุนนางคนใดมีภรรยานากก็หาเงินถึง
จำนวนไพร่ส่วยในสังกัดก็ส่วยได้มากยิ่งขึ้น ดังนั้นขุนนางเหล่านี้สามารถมีไพร่ในสังกัดตน
เป็นจำนวนมากจนอาจใช้กำลังไพร่กลางอำนาจทางการเมืองของพระมหากษัตริย์ได้

การออกพระราชบัญญัติเกณฑ์ทหารจึงเป็นการยกเลิกระบบไพร่ขึ้น กล่าวโดยจุดประสงค์
ที่แท้จริงนั้นเพื่อป้องกันมิให้กำลังไพร่ตกอยู่ในอำนาจของขุนนางหรือเจ้านายคนใดและเป็นการดึง
อำนาจในการควบคุมคนเข้าสู่สถาบันพระมหากษัตริย์อย่างสมบูรณ์ ถึงปรากฏในพระราชปรารภ
ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว "การเรื่องพระราชบัญญัติเกณฑ์ทหารนี้เมื่อจะว่า
ตามจริง เป็นพระราชบัญญัติเลิกไพร่หลวงและไพร่สม สังกัดพรรคมากกว่าเกณฑ์ทหาร... ใน
การที่จะป้องกันมิให้เกิดสังกัดหมวดหมู่ยกเว้นกลายสืบสังกัดพรรคเกิดขึ้น"³

ในอีกตีไพร่ เป็นหน่วยกำลังรบและหลายการก่อกบฏเมื่อได้การออกพระราชบัญญัติเกณฑ์

¹ กองจกหาญใหญ่ กรมศิลปะการ เอกสารรัชกาลที่ 5 ข.1.2/30 เล่ม 11
พระราชหัตถเลขาถึงเจ้าพระยาธรรมาธิปัตย์ ร.ที่ 131/109 ข.ท.12 ลงวันที่ 15
กุมภาพันธ์ ร.ศ. 109

² กฎหมายตราสามดวง เล่มที่ 1 หน้า 61

³ กองจกหาญใหญ่ กรมศิลปะการ เอกสารรัชกาลที่ 5 ข.13.3/7 พระราชหัตถ
เลขาถึงพระเจ้าลูกเธอพระองค์เจ้ารพีพัฒนศักดิ์ ลงวันที่ 28 เมษายน ร.ศ. 128

ทหารจีน เป็นการแยกหน้าที่ทั้งสองด้านของประชาชนให้เห็นอย่างเด่นชัด มีประชาชนกลุ่มที่เป็นทหาร เท่านั้นที่ได้รับฝึกอาวุธและทำหน้าที่ป้องกันประเทศ ได้เกิดทหารอาสาขึ้น ทำให้ราบอำนาจทางการเมืองมีไถ่อยู่ที่ประชาชนทุกคนดังที่พร เกษ เป็น ำนาจทางการเมืองไถ่อยู่ที่สถาบันทหารได้เป็นบทบาทดังกล่าวขึ้นมาแทนที่ กำลังทหารได้ถูกนำมาใช้เพื่อการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองตลอดมาวาระทั้งทุกวันนี้

3. บทบาทของไฟในสังคม

โครงสร้างทางชนชั้นของสังคมไทยได้จัดไฟไฟที่มีศักดิ์สูงกว่าทาส ซึ่งทาสชั้นหัวว่าเป็นชนชั้นต่ำสุดของสังคม เมื่อพิจารณาจากการกำหนดศักดิ์นาสิ่งเปรียบเสมือนแผนผังการจัดระเบียบชนชั้นในสังคมไทย ทำให้เกิดความไม่แน่ใจว่าการแบ่งประเภทระหว่างทาสและไฟได้แตกต่างกันจริงหรือไม่เพียงใด เพราะมีหลักฐานกล่าวถึงไฟหลวงได้หลายหนที่ไปเบียดทาส และสภาพของทาสบางกนกก็จะดีกว่าไฟ ความแตกต่างระหว่างชนชั้นไฟและทาสในสังคมไทยดูเหมือนมีเพียงการ เป็นไฟและไม่ได้เป็นไฟ และโอกาสที่ไฟจะตกเป็นทาสมีมาก และเป็นทาสได้ง่าย ฐานะทางสังคมระหว่างทาสกับไฟไม่แตกต่างกันมากนัก การเป็นทาสมิได้เป็นสิ่งเลวร้ายหรือน่าละอายในสังคมไทย สภาพของทาสยังดีกว่าไฟเสียอีก ตรงที่ไม่ถูกเกณฑ์แรงงาน และเสียเงินการราชการน้อยกว่า

การจะแสดงโครงสร้างทางสังคมไทยเป็นสิ่งที่เห็นได้ยากกว่ามากเมื่อพิจารณาจากชนชั้น วิธีที่จะบ่งโครงสร้างสังคมไทยให้เห็นอย่างเด่นชัดควรจะแบ่งเป็นชนชั้นปกครอง และชนชั้นถูกปกครอง ไฟในฐานะที่เป็นชนชั้นถูกปกครองจะดีกว่าไฟอยู่อย่างง่าย ๆ ไฟส่วนใหญ่มีสภาพยากจน ที่อยู่อาศัยปลูกสร้างอย่างง่าย ๆ โดยใช้วัสดุที่หาได้ในท้องถิ่นนั้นเอง ในบริเวณบ้านก็ปลูกผักสวนครัวบ้างเล็ก ๆ น้อย ๆ ความความจำเป็นในชีวิตประจำวัน ชีวิตที่ครอบครัวยังจะรวมกันเป็นครอบครัวใหญ่ โดยภายหลังการแต่งงานฝ่ายชายจะต้องไปอยู่บ้านหญิงช่วยกันทำนาจับจองขยายเนื้อที่เพาะปลูกออกไปอีก เพื่อให้ผลิตข้าวได้มากเพียงพอแก่การบริโภคของสมาชิกที่เพิ่มขึ้น ครอบครัวที่มีบุตรหลานมาก บุตรที่แต่งงานแล้วจะตั้งบ้านเรือนอยู่ใกล้เคียงกับบ้านของบิดามารดาทำให้เกิดเป็นหมู่เรือนขนาดย่อมขึ้น และคอย ๆ ขยายออกเป็น

หมู่บ้าน¹ ความสัมพันธ์ในหมู่บ้านของไทยจึงเป็นแบบเครือญาติอย่างแน่นแฟ้น คนในหมู่บ้านจะรู้จักกันทั้งหมด

ในชีวิตครอบครัวของไทย หญิงจะเป็นบทบาทรับผิดชอบในการอบรมเลี้ยงดูเป็นอย่างมาก ทั้งนี้เนื่องจากฝ่ายชายต้องผูกพันอยู่กับระบบไพร² เมื่อถึงระยะเวลาต้องไปเข้าเวรรับราชการถึงปีละ 6 เดือน ในบางสงครามต้องถูกเกณฑ์ไปเป็นทหารปีละหลายเดือน ในขณะที่ที่ดึกดำบรรพ์ที่บ้าน อาจจะมีการเกณฑ์แรงงานและสิ่งของเป็นครั้งคราว การเกณฑ์แรงงานพิเศษนี้บางครั้งกินเวลาเป็นเดือน ๆ ทำให้ผู้ชายไทยมีเวลาอยู่กับครอบครัวน้อย เป็นผลให้ผู้หญิงไทยมีหน้าที่รับผิดชอบครอบครัวสูง แต่ถึงกระนั้นสังคมไทยก็ยังยอมรับเพศชายมากกว่าเพศหญิง สังคมได้กำหนดบทบาทของหญิงไทยให้เป็นผู้ปรนนิบัติรับใช้ และกำหนดให้เพศชายเป็นนาย ผู้ชายสามารถขายบุตรและภรรยาเป็นทาสได้ เนื่องจากการรับผิดชอบในการอบรมเลี้ยงดูที่ฝ่ายหญิง ผู้หญิงไทยจึงมีอำนาจในการตัดสินใจเกี่ยวกับเรื่องภายในครอบครัวและเป็นบทบาทในการสร้างฐานะทางเศรษฐกิจของครอบครัวเป็นอันมาก

ในสังคมของไทยไม่ได้มีการศึกษามากมายนัก ส่วนมากเป็นการศึกษาเพื่อมุ่งไปใช้ในวิถีประจำวันมากกว่า³ แม้ว่าจะมีการศึกษาให้รู้จักอ่านและเขียนภายในวัด แต่ภายหลังที่จบออกไปประกอบอาชีพทำนาทำสวน ค่าขาย เช่นเดียวกับมีความรู้ ความรู้ที่ศึกษากลับไปหมดไพร่นั้นส่วนใหญ่อ่านหนังสือไม่ออก เขียนไม่ได้³ องค์การที่บทบาทในการศึกษาอบรมให้กับชนชั้นไพร่ก็คือวัด ชนชั้นรบบนิยมประเพณีและความเชื่อต่าง ๆ ที่มีส่วนในการควบคุมพฤติกรรมของชนชั้นไพร่ได้จากหลักศาสนาเป็นอันมาก เช่นความเชื่อในกฎแห่งกรรมที่ว่าผู้ใดทำกรรมดีย่อมได้รับผลดี ผู้ใดทำกรรมชั่วย่อมได้รับผลชั่ว และโยงความเชื่อนี้เข้ากับการเกิด

¹ เสือปร โกลธเกศ ชีวิตชาวไทยสมัยก่อนและการศึกษาเรื่องประเทศไทย หน้า 358

² เกว็ด เก วัยอาจ คำสงฆ์เป็นเครื่องยกฐานะในสังคมไทยโบราณ กึ่งปากกร

10 : 41 พฤษภาคม 2509

³ สังฆราชปาเลกัวซ์ เล่าเรื่องเมืองไทย แปลโดยสันต์ ท.โกกนุญกร หน้า 206

ใหม่ ว่าเป็นเพราะกรรม ทำให้คนในสังคมเชื่อว่าฐานะและความเป็นอยู่ในโลกนี้ของแต่ละบุคคลเกิดจากผลกรรมที่สร้างไว้ในชาติปางก่อน ผู้ที่เกิดมาเป็นขุนนางหรือชนชั้นปกครองเป็นเพราะผลบุญที่เขาสร้างไว้ในชาติปางก่อนนั่นเอง สำหรับผู้ที่ต้องตกต่ำมากในชาตินี้เนื่องจากเป็นบาปจากชาติก่อน กำลังสอนเช่นนี้ทำให้ไพร่และทาสมีเป็นชนชั้นถูกปกครองยอมรับในชะตากรรมของตนโดยไม่ต่อสู้ท้าวรรคที่และกาลานามีส่วนช่วยปลุกฝังความเชื่อเช่นนี้ไปเป็นเวลาหลายร้อยปี

กานทิในระบบไพร่ทาสของเกรพยำเกรงผู้มีอำนาจและอาวุธใญ่ด้วยทองคำเกรงผู้ใหญ่ว่าปลุกฝังความเชื่อโดยไม่คิดถึงหรือโต้แย้งทำให้คนไทยเป็นคนหัวอ่อนไม่สงสัยในประเพณีที่สั่งสอนกันมา อาจกล่าวไ้ว่าการปลุกฝังความเชื่อเช่นนี้มีประโยชน์ต่อชนชั้นปกครอง ซึ่งศาสนาและวัฒนธรรมประเพณีต่างมีส่วนทำให้การควบคุมไพร่ของชนชั้นปกครองเป็นไปอย่างง่ายดาย แม้จะมีการเคลื่อนไหวของไพร่ในสังคมบ้างเป็นครั้งคราว เช่น กบฏธรรมเดียร กบฏบุญกว้าง กบฏผีบุญ หรือการชิงราชสมบัติก็เป็นการเคลื่อนไหวที่ไพร่เป็นเครื่องมือในการเปลี่ยนแปลงทางการเมือง เพื่อผลประโยชน์ของชนชั้นปกครองเท่านั้นมิได้เป็นการดิ้นรนเพื่อผลประโยชน์ของชนชั้นไพร่แต่อย่างใด

ไพร่จึงเป็นชนชั้นที่ต้องใช้บริการแก่สังคมอยู่ตลอดเวลา มีหน้าที่ที่ต้องเชื่อฟังเกรพยำเกรงขุนนาย ตลอดจนรับใช้งานเกษตรของรัฐและงานในบ้านเรือนของขุนนายโดยหวังว่าขุนนายงท้อใจและสาบาร อดุกร อดทนให้ปลดปล่อยหรือรอดพ้นจากความลำบากต่าง ๆ ได้ แต่สภาพความเป็นอยู่ สถานะในสังคมของชนชั้นไพร่ยังคงเป็นไปในรูปเกิอยู่เนิ่นเอง โอกาสที่ไพร่จะไ้เขียนฐานะในสังคมเป็นสิ่งที่เป็นไปได้ยาก เว้นไ้เสียแต่เมื่อมีกบฏสงครามหรือมีการล้มล้างราชบัลลังก์ เพราะการเลื่อนชนชั้นในยามปกติเป็นไปได้ยากมาก มีกฎหมายระบุถึงห้าไพร่ตายตัวเป็นขุนนางตำแหน่งนา 400 ไร่ขึ้นไป เพราะการเป็นขุนนางนา 400 ไร่ต้อง

¹ ฉัตร ทัพตะ ม.ร.ว. สังคมไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2325-2416 แปลโดย ม.ร.ว. ประกายทอง สิริสุข และพรณี ศรุงบุญมี หน้า 252-319

มีคุณสมบัติหลายประการ เช่น มาจากตระกูล อัครมหาเสนาบดีทั้งในอดีตหรือปัจจุบัน ต้องมีความรู้ทั้งทางทหารและพลเรือน ต้องมีความเฉลียวฉลาด ต้องมีศีลธรรม ต้องเป็นผู้สามารถสนองสิ่งที่ผู้มีพระราชประสงค์ได้ ต้องเป็นผู้ขยันหมั่นเพียร ต้องเป็นผู้มีความกล้าหาญ ต้องเป็นผู้มีความฉลาด ฯลฯ¹

ในประกาศรัชกาลที่ 4 ระบุว่า บุตร เจ้าพระยา พระยา พระหลวง และข้าราชการที่มีตำแหน่งสำคัญ ๆ ในกองมหาดเล็กหลวง ตลอดจนบุตรข้าราชการหัวเมืองที่มีตำแหน่งสำคัญ เช่น เจ้าเมือง ปลัด ยกกระบัตรหรือหม่อมเจ้า ที่มีความประพฤติดี นำมาถวายตัวได้แก่บุตรขุนนางเจ้านายหรือข้าราชการอื่น ๆ ในหัวเมืองจะถวายตัวต้องได้รับพระบรมราชานุญาตเสียก่อน² โอกาสที่ไพร่จะเข้ารับราชการ เป็นขุนนางจึงเป็นสิ่งที่เป็นไปได้ สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชทรงอธิบายถึงการรับราชการในกระทรวงมหาดไทยว่า แม้จะถูกกีดกันที่ฝึกหัดรับราชการ เป็นเสมือนอยู่ในกระทรวงมหาดไทยมาก่อนจนมีความชำนาญยิ่งกว่าลูกพวกผู้ดีโดยตลอด ถึงแม้ว่าลูกกหมัดจะชำนาญในราชการอย่างไรน้อยก็หะจะได้รับสัญญาบัตร เป็นขุนนาง ซึ่งกรบอื่น ๆ ก็คงเป็นเช่นนี้³ ลูกขุนนางมีมากเนื่องจากในสมัยก่อนชนชั้นปกครองที่กานียบที่จะไปกรรมาภัยหลายคน บ้างหาขุนนางขาดแคลนจึงต้องเอาไพร่มาเป็นขุนนางจึงได้

โอกาสเลื่อนชั้นของไพร่ยังพอมีอยู่บ้าง เช่นการบวชเป็นพระสงฆ์เพื่อได้เปรียญสูง ๆ อาจลาสิกขาบทสมัครเข้ารับราชการในกรมอาลักษณ์ กรมธรรมการ กรมราชทัณฑ์ และกรมสังฆการีได้ แต่ก็ยังมีไม่มากนัก เพราะการบวชกว่าจะได้เปรียญสูงต้องบวชอยู่นาน

¹ กฎหมายตราสามดวง เล่มที่ 5 หน้า 149-150

² ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 (พ.ศ. 2408-2411) หน้า 275-276

³ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ และพระยามหาอำมาตยาธิบดี สภาหอการค้าแห่งประเทศไทย พิมพ์เป็นเอกสารในงานพระราชทานเพลิงศพ พระยารามราชภักดิ์ (ม.ล.สวัสดิ์ อิศรางกูร) 8 พฤษภาคม 2519 หน้า 24

การเลื่อนขั้นของไพร่หรือวิธีหนึ่งคือ การที่ขุนนางแต่งงานกับลูกหมู่ไพร่ที่เป็นหญิง ทังนี้ก็จะ
 ชาติจากหมู่เดิม แต่ต้องพูดว่ามีการขอชาติจากญาติไพร่ หมู่เดิมทอพระนางก็มีกรีย มีจำนวนมาก
 พระองค์ก็จะอนุมัติตามที่ขอ มีจะเป็นการช่วยไพร่บุตรที่เกิดมาจากการเป็นไพร่ในกฎหมาย
 ระบุถึงการห้ามเอาบุตรขุนนางมาเข้ามีญาติหมู่ลูกหมู่ แต่บุตรนั้นจะเกิดจากภรรยาที่ไพร่
 ก็ตาม¹ แต่ในทางกลับกันหากบุตรขุนนางหรือเจ้านายใดไพร่เป็นสามี จะได้รับการตีเกลียดจาก
 สังคมเป็นอันมาก² เพราะการเป็นไพร่นั้นได้รับการดูหมิ่นเหยียดหยามจากชนชั้นปกครองในแง่
 การอบรมสั่งสอนถึงกิริยามารยาทในสังคม ตลอดจนการประพฤติกฎปฏิบัติกาย ฯลฯ
 การแต่งงานจึงมักจะแต่งงานในระหว่างบุคคลที่อยู่ในชนชั้นเดียวกัน พื้นฐานทางสังคม เกษตรกิจ
 ใกล้เคียงกัน สิ่งเหล่านี้เป็นเกราะกีดขวางการเขยิบฐานะของชนชั้นไพร่

¹ กฎหมายตราสามดวง เล่มที่ 2 หน้า 13

² กองกฎหมายเก่า กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 น. 1.5/7 พระราชโองการ
 เรื่องเจ้ามีไพร่ว่าควรลดเบี้ยหวัด พระราชหัตถเลขาถึงกรมหลวงสมเด็จอมรินทร
 ที่ 27/160 วันที่ 24 ธันวาคม รศ.104 (พ.ศ.2428)

การยกเลิกระบบไพร่และอุปสรรค

1. เหตุผลและความจำเป็นในการเลิกระบบไพร่

เมื่อกาลเวลาผ่านไป ระบบไพร่ซึ่งมีการควบคุมคนโดยยึดถือบัญชีรายชื่อไพร่ขึ้นสังกัดมูลนายได้ระส่ำระสาย มูลนายไม่สามารถควบคุมไพร่ของตนอย่างมีประสิทธิภาพดังแต่ก่อน จึงเกิดปัญหาที่ตามมา กล่าวคือ ไพร่หลบหนีจากการควบคุมของระบบไพร่ กลายเป็นคนขอมือขาว ไม่ขึ้นสังกัดมูลนายมีอยู่เป็นจำนวนมาก นอกจากนี้การเก็บเงินค่าราชการหรือเงินส่วยมีการรวบไหลเป็นอันมาก สภาพปัญหาดังกล่าวได้เกิดขึ้นตลอดมาในระบบไพร่ ในสมัยอยุธยาได้มีความพยายามที่จะแก้ไขปัญหานี้อยู่ตลอดเวลา เช่น มีบทลงโทษที่รุนแรงสำหรับผู้ที่สมรู้ร่วมคิดเอารายชื่อไพร่ออกจากบัญชี¹ ในกฎหมายเรียกว่า เสือกใส่ให้ขาดจากหมู่ หรือมีบทลงโทษมูลนายที่ฉ้อราษฎ์บังหลวงกดขี่ข่มเหงไพร่ให้ได้รับความเดือดร้อน ตลอดจนมีวิธีการต่าง ๆ เพื่อป้องกันการสูญเสียไพร่ เช่น การลักให้คงอยู่ตามหมู่กรมของตน การห้ามไพร่โยกย้ายถิ่นฐาน หรือย้ายหมู่โดยไม่มีเหตุอันสมควร² ฯลฯ แต่ปัญหาต่าง ๆ ดังกล่าวก็มีได้ลดน้อยลง กลับทวีขึ้นตามระยะเวลาที่ผ่านมา ทั้งนี้เนื่องมาจากลักษณะการกดขี่ของระบบไพร่ และความไม่เสมอภาคในงานของไพร่หมู่ต่าง ๆ ตลอดจนลักษณะของระบบที่เปิดโอกาสให้มูลนายมีช่องทางหาผลประโยชน์ส่วนตัวจากการควบคุมไพร่ ในสมัยนั้นมูลนายยังไม่มีเงินเคื่อนเมื่อมีช่องทางใดที่จะเป็นผลประโยชน์ส่วนตัวมูลนายจึงรีบกอบโกยโดยไม่คำนึงถึงความทุกข์ยากของไพร่ จึงปรากฏการให้สินบนแก่มูลนายเพื่อหลบเลี่ยงจากงานหนัก ตลอดจน

¹กฎหมายตราสามดวง เล่มที่ 4 หน้า 67

²ฎ. หน้า 27

การฉ้อราษฎร์บังหลวงของมูลนายในรูปต่าง ๆ เป็นอันมาก สภาพของระบบไพร่ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงเต็มไปด้วยปัญหาต่าง ๆ ที่สะสมกันมาหลายชั่วอายุคน ปัญหาที่เกิดขึ้นในระบบไพร่นี้เป็นทั้งปัญหาทางการปกครองภายใน ปัญหาเศรษฐกิจ และสังคม ตลอดจนนำไปสู่ปัญหาทางการเมืองระหว่างประเทศด้วย ซึ่งอาจกล่าวโดยละเอียดดังนี้

1.1 ปัญหาอันเกิดจากความไม่มีประสิทธิภาพในการควบคุมคนของระบบไพร่

แม้ว่าระบบไพร่ได้คลี่คลายไปในทางที่ผ่อนปรนการเกณฑ์แรงงานอันเป็นหัวใจของระบบไพร่ลงไปมากแล้วในสมัยรัตนโกสินทร์ กล่าวคือในสมัยอยุธยา ไพร่ต้องถูกเกณฑ์แรงงานปีละ 6 เดือน เมื่อถึงสมัยสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก โปรดเกล้าฯ ให้เปลี่ยนเป็นอยู่เวรรับราชการปีละ 4 เดือน คือ เข้าเดือนออกสองเดือน¹ ในสมัยสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ใกล้เคียงการรับราชการลงไปอีกจาก 4 เดือนเป็น 3 เดือน คือ เข้าเดือนออกสามเดือน² หากไม่สามารถมาเข้าเวรประจำการด้วยตนเองได้ ทางการก็ยินยอมให้เสียเงินแทนโดยทางการจะนำเอาเงินนั้นไปจ้างแรงงานทำการโยธาต่าง ๆ ซึ่งในสมัยรัชกาลที่ 2 เริ่มมีการจ้างแรงงานและมีมากขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 4 และ 5 ในต้นรัชกาลที่ 5 นั้น การนำตัวมาเข้าเวรรับราชการนั้นไม่มีใครปรากฏมากนัก ส่วนใหญ่ยอมเสียเงินแทนการเอาตัวมารับราชการ ยกเว้นแต่ไพร่บางหมู่ที่ต้องการแรงงานจึงยังมีการเอาตัวมารับราชการอยู่ เช่น กรมพิพ่าย กรมรักษาพระองค์แต่ถึงกระนั้นก็ตาม ปรากฏว่ามีไพร่เป็นจำนวนมาก ไม่ยอมเสียเงินค่าราชการและหลบหนีจากงานเกณฑ์ต่าง ๆ ไพร่เหล่านี้ทางราชการไม่สามารถควบคุมได้เพราะ

¹กฎหมายตราสามดวง เล่มที่ 5 หน้า 239

²รศท.เสถียร ลายลักษณ์ "คนอื่น ๆ ผู้รวบรวม "ประกาศเลขไพร่หลวง" ประชุมกฎหมายประจาสก เล่มที่ 4 หน้า 7

ไม่มารับการสักประจำหมูกองของตน ไม่มีชื่อในบัญชีทางว่า ทั้งนี้เนื่องมาจากการกดขี่ของระบบไพร่ ความไม่เสมอภาคในงานของไพร่ประเภทต่าง ๆ ตลอดจนการร่วมมือในการฉ้อราษฎร์บังหลวงของมูลนาย จึงทำให้ปัญหาไพร่หลบหนีจากการเป็นไพร่มากขึ้นทุกที ปัญหาในเรื่องนี้เป็นสิ่งที่มีมานานและทางราชการได้พยายามที่จะแก้ไขอยู่ตลอดเวลา เช่น เมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 3 ได้มีการออกสักเลขครั้งใหญ่ แต่เมื่อมีการสักเลขคราวใด จะมีไพร่หลบหนีการสักเป็นจำนวนมาก พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเข้าพระทัยถึงปัญหาไพร่หลบหนีจากการสักดี ทรงอธิบายว่า

การสักเลขนี้ก็ประสงค์อย่างเดียวกันที่จะให้รู้จำนวนคนไว้จะเกณฑ์ราชการ ก็การที่ไพร่ไม่ยอมสักนั้น ไซ้จะกลัวในการที่ต้องสักนั้นก็หาไม่ ซึ่งเป็นการกลัวกันนั้น ก็เพราะสักหมายหมิ่นแ้วมีจำนวนบัญชีมันคง เจ้าเมืองกรมการจะเกณฑ์ราชการบ้าง เบียดเบียนใช้สอยกะเกณฑ์ การของตัวบ้างไปตลอดชีวิต แล้วซำยังเป็นมรดกต่อไปแก่บุตรหลาน ต้องสืบเป็นหมื่นพันอยู่ในความลำบากไม่รู้สิ้นรู้สุด¹

จะเห็นได้ว่าปัญหาการที่ไพร่พยายามหลบหนีจากการเป็นไพร่นี้คือ ลักษณะการกดขี่ของระบบไพร่นั้นเอง แม้ว่าจะมีการแก้ปัญหายุ่งยากเวลานับตั้งแต่สมัยอยุธยาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนมีการยกเลิกระบบไพร่ การแก้ปัญหไพร่หลบหนีจากระบบไพร่ไม่สามารถทำได้อย่างเด็ดขาด ไพร่ก็ยังสามารถหนีจากระบบไพร่ได้ในรูปแบบต่าง ๆ กัน เช่น

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 สมุคพิเศษ เล่มที่ 20 หน้า 155 พระราชหัตถ์เลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึงสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ ร. ที่ 381/46 มาณวัน 3 + 0 1241

1. การหนีออกไปชุมนุมตามป่า เป็นวิธีหนึ่งที่ไพร่นิยมปฏิบัติกันมาก อาจจะเป็นการหนีชั่วคราว เช่น ในช่วงที่ออกศึกเลหหรือเกณฑ์แรงงาน หรืออาจจะเป็นการอพยพไปอย่างถาวร แต่ทางการได้พยายามป้องกันปัญหานี้โดยมอบให้เป็นหน้าที่ของเจ้าเมือง เมื่อพบไพร่ที่หลบซ่อนอยู่ตามป่าต้องสอบถามว่าได้รับการกดขี่จากผู้ใด จึงต้องหลบหนี¹ และหากทำไ้ต้องเกลี้ยกล่อมเอาไพร่เหล่านั้นตั้งเป็นกองควบคุมและเก็บเงินค่าราชการส่งหลวง แต่วิธีการอพยพไปชุมนุมอยู่ตามป่าเช่นนี้ ไม่ปลอดภัยสำหรับตัวไพร่และครอบครัว อาจถูกคุกคามจากผู้ใดก็ได้ เพราะการอยู่โดยปราศจากมูลนายจะไม่ได้รับความคุ้มครองจากกฎหมาย เมื่อถูกคุกคามจะมาฟ้องร้องทางราชการก็ไม่รับฟ้องและเอาตัวเป็นโทษด้วย ไพร่จึงนิยมที่จะหนีเป็นการชั่วคราวมากกว่า

2. การออกบวช เป็นประเพณีที่ชาวยุทธต้องผ่านการบวชอยู่ระยะหนึ่งของชีวิต เนื่องจาก ความเชื่อว่าเป็นการทดแทนบุญบิดามารดา การบวชทำให้ไพร่หลุดพ้นจากระบบไพร่ได้ชั่วคราว เช่น ไม่ต้องจ่ายค่าราชการ ไม่ต้องเกณฑ์แรงงาน หรือทรัพย์สินใด ๆ นอกจากนี้ยังได้รับการยกย่องจากชนทุกชั้น และมีโอกาสเลื่อนฐานะในสังคมได้ เช่น ถ้าวบชได้เปรียญสูง ๆ อาจเข้ารับราชการเป็นขุนนางในกรมสังฆการี กรมข้าพระกรมธรรมการ กรมอาลักษณ์ ฯลฯ ได้ ในสมัยสมเด็จพระนารายณ์ ไพร่ได้นิยมบวชกันมากจนทางราชการต้องจับสีกหากพบว่าไม่มีความรู้ทางพระธรรมวินัย² แต่การบวชเป็นการขัดต่อสภาพธรรมชาติของมนุษย์ที่ยังมีกิเลส ต้องมีครอบครัว มีการเที่ยวเตร่ และต้องรับประทานอาหารวันละ 3 มื้อ ไพร่ส่วนใหญ่จึงไม่นิยมที่จะบวชเป็นการถาวรเพื่อหลบหนีออกจากระบบไพร่

¹กฎหมายตราสามดวง เล่มที่ 5 หน้า 41

²นิโกลาส์ แชร์แวนส ประวัติศาสตร์ธรรมชาติและการเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม
แปลโดยสันต์ ท.โกมลบุตร หน้า 181

3. การติดสินบนมูลนายเพื่อตนหรือลูกจะไม่ต้องมีรายชื่อในบัญชี เป็นวิธีการหนึ่งที่ไพร่นิยมปฏิบัติกันมาก หรือบางครั้งมูลนายอาจทำไปโดยไพร่ไม่มีส่วนรู้เห็นด้วย แล้วมูลนายก็ตามไปเก็บเอาเงินส่วย หรือเงินการราชการที่ควรส่งหลวง เป็นผลประโยชน์ส่วนตัวเสียเอง ไพร่บางคนสมยอมเพราะหวังว่าจะได้เสียเงินน้อยกว่าเดิมและไม่ต้องเกณฑ์ใคร ๆ จากทางราชการอีก มูลนายก็ยินดี แม้ว่าอาจจะเก็บเงินได้น้อยไม่ครบตามจำนวนที่ไพร่ควรจะต้องเสีย แต่ก็ยังเป็นผลประโยชน์ที่ทางการไม่สามารถจะตรวจสอบได้

4. การจ้างคนอื่นไปรับราชการแทนตน เป็นวิธีหนึ่งที่ไพร่ทำได้ต่อเมื่อมูลนายรับรู้ บางครั้งไพร่ก็ติดสินบนมูลนายให้ยกเว้นตนและให้เกณฑ์ไพร่คนอื่นไปรับราชการแทนตน จึงไม่ต้องสงสัยว่าไพร่ที่ยากจนจะพบกับความลำบากเพียงใดที่ต้องถูกเกณฑ์เพราะไม่มีเงินไปให้มูลนาย ซึ่งประกาศของเมืองพิไชยได้แสดงรายละเอียดเกี่ยวกับช่องทางที่มูลนายหาผลประโยชน์จากการควบคุมไพร่ไว้เป็นอย่างดี¹

5. การเข้าไปแอบแฝงอยู่กับบ้าน หรือวังของผู้มีอำนาจ ไพร่มักจะนิยมมาแอบแฝงอยู่ในบ้านหรือวังของมูลนายที่มีผู้คนมาก อาจเข้ามาอยู่โดยมูลนายไม่รู้หรือรู้แต่เจ้าของบ้านต้องการแสวงหาผลประโยชน์ เช่น แรงงาน สิ่งของกำนัล หรือเงินจากไพร่ ไพร่เองก็ต้องการความคุ้มครองจากเจ้าของบ้าน เพราะการเป็นไพร่ในสังกัดของมูลนายที่มีอำนาจทางแขวงอำเภอที่เกณฑ์ราชการก็ไม่กล้าเกณฑ์ใช้ เพราะเกรงอำนาจของมูลนาย และการเป็นไพร่ของมูลนายที่มีไพร่เป็นจำนวนมาก ทำให้ไม่ต้องทำงานหนัก จึงเป็นความสัมพันธ์ที่ต้องอุปถัมภ์ซึ่งกันและกันระหว่างไพร่และมูลนาย ในประกาศรัชกาลที่ 4 ได้กล่าวถึงปัญหานี้ว่า ไพร่เหล่านี้ชอบทำตัวเหมือนขุนศึกทำผู้มีบุญ²

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.51/1 ประกาศต่าง ๆ ของเมืองพิไชย วันที่ 12 มิถุนายน ร.ศ. 109 (พ.ศ. 2433)

² รท.เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ ผู้รวบรวม ประกาศห้ามมิให้เจ้าของวัง เจ้าของบ้าน เลี้ยงกล่อมคนไว้ ประชุมกฎหมายประจำศก เล่มที่ 6 หน้า 57

และการเที่ยวไปแอบแฝงเช่นนี้เป็นการเลี้ยมเขาควายเป็นอันมาก¹ เพราะจะทำให้เกิดการขัดแย้งระหว่างผู้มีอำนาจทั้งหลาย เมื่อไพร่ของตนประพฤติไม่เหมาะสม แต่มูลนายปกป้อง

6. การขายตัวเป็นทาส เป็นหนทางอีกประการหนึ่ง ที่ไพร่สามารถหลบหนีจากระบบไพร่ได้ ในบางท้องที่ทาสไม่ต้องเสียค่าราชการหรือเกณฑ์ใด ๆ บางแห่งทาสต้องเสียเงินค่าราชการบ้างแต่เล็กน้อย เพียง 1.50 บาท หรือน้อยกว่านั้น ไพร่จึงนิยมที่จะขายตัวเป็นทาสแล้วอยู่กับนายเงิน หรือบุตรเขยยอมขายตัวเป็นทาสบิดามารดาภรรยาตน หรือเป็นทาสที่ทาสตนเองเป็นอันมาก² การขายตัวเป็นทาสนี้มูลนายก็พอใจที่จะขายไพร่หลวงในสังกัดตนเป็นทาส เพราะเป็นหนทางที่จะเปลี่ยนไพร่ในสังกัดของพระมหากษัตริย์เป็นไพร่ของตน เนื่องจากมีธรรมเนียมปฏิบัติกันมาว่า ทาสที่ใดตนเป็นไทแล้วให้ลักเป็นไพร่สม มูลนายก็จะนิยมขายไพร่ของตนเป็นทาสกันมาก จนต้องมีประกาศห้ามและลงโทษมูลนายที่ฝ่าฝืนเนื่อง ๆ

7. การปลอมลัก เป็นวิธีการหนีจากระบบไพร่ที่นิยมอีกวิธีหนึ่ง เพราะทางราชการตรวจสอบได้ยากนอกจากไพร่ผู้นั้นกระทำความผิด มีหลักฐานกล่าวถึงการปลอมลักอยู่ตลอดมาทุกสมัย แสดงว่าการปลอมลักนี้เป็นที่นิยมกันมาก

8. การลักอยู่กับหมู่กรมอื่น วิธีนี้ในกฎหมายเรียกว่า เสือกใส่ให้ขาดไปจากหมู่ ซึ่งจะกระทำได้อีกเมื่อมูลนายรับรู้อนุมัติ โดยตัวไพร่มีภูมิลำเนาอยู่ที่แห่งหนึ่ง แต่มูลนายนำไปลักไว้ยังอีกกองหนึ่ง ซึ่งทางไกลจนไม่สามารถเกณฑ์ราชการได้ แต่มูลนายก็ตามไปเก็บเอาเงินค่าราชการเป็นผลประโยชน์ของตน

¹รทท.เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ ผู้รวบรวม "ประกาศห้ามมิให้เจ้าของวังเจ้าของบ้านเกลี้ยกล่อมคนเอาไว้" ประชุมกฎหมายประจำศก เล่มที่ 6 หน้า 57

²กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 สมุดพิเศษ เล่ม 25 หน้า 420 ใบบอกหลวงภักดีณรงค์ถึง เจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระบำราปรปักษ์ ม.ป.ป.

จะเห็นว่าปัญหาไฟไหม้หลบหนีจากระบบนี้ ส่วนหนึ่งเกิดขึ้นได้เพราะความร่วมมือ
 เห็นเป็นใจของมูลนายและลักษณะการควบคุมกำลังคนของระบบไพร่เอง ซึ่งเป็นธรรมชาติ
 ของมนุษย์ที่จะหาวิธีการหลีกเลี่ยงการกดขี่และงานหนัก เมื่อมีหนทางใดจะหลบหลีกได้ก็ทำ
 อีกประการหนึ่งลักษณะการควบคุมคนในระบบไพร่นั้นมีลักษณะเป็นการอุปถัมภ์ซึ่งกันและกัน¹
 ระหว่างพระมหากษัตริย์กับขุนนาง และระหว่างขุนนางกับไพร่ โดยมูลนายซึ่งได้แก่ขุนนาง
 และเจ้านายจะเป็นผู้ควบคุมไพร่แทนพระมหากษัตริย์ เก็บผลประโยชน์ส่งพระมหากษัตริย์
 พระมหากษัตริย์ก็ตอบแทนมูลนายด้วยส่วนลทที่หักจากการเก็บเงินผลประโยชน์ รวมทั้ง
 พระราชทานไพร่ให้แก่มูลนายเพื่อเป็นหนทางหาผลประโยชน์จากแรงงาน เงินและของกำนัล
 จากไพร่ ในระหว่างไพร่และมูลนาย มูลนายมีหน้าที่คุ้มครองปกป้องช่วยเหลือไพร่ในสังกัด
 ตน ไพร่ต้องเคารพเชื่อฟัง และปฏิบัติทุกสิ่งให้มูลนายพอใจ การควบคุมกำลังคนในระบบ
 ไพร่เป็นการกระจายอำนาจ ความจงรักภักดี และผลประโยชน์ที่ควรจะเป็นของพระมหากษัตริย์
 ไปยังมูลนาย จึงทำให้เป็นจุดอ่อนที่นำไปสู่ความไม่มีประสิทธิภาพในการควบคุมคนของระบบ
 เอง เพราะเป็นการยากที่พระมหากษัตริย์จะควบคุมไพร่ทั้งหมดได้ทั่วถึง ตลอดจนเป็นการ
 ยากที่จะควบคุมการสร้างสมอำนาจ หรือการปกครองไพร่ของมูลนายด้วย บางคราวแทนที่
 มูลนายจะเป็นผู้ควบคุมไพร่แทนพระมหากษัตริย์ เป็นกำลังในการบริหารราชการ มูลนาย
 กลับสร้างปัญหาในการบริหารขึ้น เช่น มีการกดขี่ไพร่ในสังกัดตนจนไพร่ต้องหนีจากระบบไพร่
 หรือบางคราวก็สร้างฐานอำนาจทางการเมืองขึ้นมาก ปกป้องไพร่ที่กระทำความผิดจนเป็น
 อันตรายต่อพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์เอง

พระมหากษัตริย์จึงได้พยายามที่จะป้องกันการสร้างสมอำนาจของมูลนาย ตลอดจน
 ควบคุมการปกครองไพร่ของมูลนาย เพื่อป้องกันปัญหาไฟลุกลามด้วยวิธีการต่าง ๆ อยู่ตลอดมา

¹ อคิน รพีพัฒน์, ม.ร.ว. สังคมไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2325-2416 แปลโดย
 ม.ร.ว. ประกายทอง สิริสุข และพรณี สว่างบุญมี หน้า 252 - 319

แต่วิธีการต่าง ๆ ที่พระมหากษัตริย์แต่ละสมัยได้ใช้ในการแก้ปัญหา¹ ช่วยให้การควบคุมกำลังคนในระบบไพร่มีประสิทธิภาพขึ้นบ้างเพียงชั่วคราว แต่ไม่สามารถแก้ปัญหาไพร่หลบหนีจากระบบไพร่ได้อย่างเด็ดขาด ดังจะเห็นได้จากมีกฎหมายออกมาเกือบตลอดเวลา² ย้ำถึงปัญหาการสูญเสียไพร่ และพยายามป้องกันการหลบหนีจากระบบไพร่ โดยเริ่มจากในสมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 (อู่ทอง) มีกฎหมายบังคับให้ไพร่สังกัดมูลนาย ห้ามการโยกย้ายที่อยู่ ให้ไพร่อยู่ตามหมู่ตามกรมของตน เพื่อให้ง่ายแก่การควบคุม³ ปัญหาไพร่หลบหนีก็มีอยู่เสมอ จนต้องมีกฎหมายย้ำถึงการลงโทษอย่างรุนแรงต่อมูลนายที่กรรโชกกดขี่ไพร่ให้เค็ดร่อน ห้ามการใช้ไพร่ทรากร⁴ และฉ้อราษฎร์บังหลวง อยู่ตลอดเวลา* นอกจากนี้ยังเปิดโอกาสให้ไพร่ร้องทุกข์เกี่ยวกับมูลนายที่กดขี่ตน หรือการฉ้อราษฎร์บังหลวงของมูลนายโดยไม่ต้องเสียค่าธรรมเนียมอีกด้วย⁵ ภายหลังที่มีการแบ่งหน้าที่กรมพระสุรัสวดีในการควบคุมบัญชีพลแล้วในสมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 2 ได้มีความพยายามที่จะยึดถือทะเบียนสามโนครวเป็นสำคัญ การหักชื่อไพร่จากบัญชี เมื่อชรา พิการ หรือตาย ทำได้ยาก มี เจ้ากรม ปลัดกรม และสมุหนายก⁶ รับผิดชอบ⁷ ทางราชการจะยินยอมให้ชำระทะเบียน 10 ปี คอครั้ง⁸ เพื่อป้องกันปัญหาที่มูลนายแจ้งจำหนายชื่อไพร่จากบัญชีเท็จ และเพื่อเป็นการสำรวจจำนวนไพร่ในราชอาณาจักร ในต้นรัชกาลสุริยวงศจะมีการสักระบบใหญ่ ซึ่งไม่รวมถึงการที่มูลนายเอาไพร่ที่มีอายุสมควรสักระบบขึ้นบัญชีไว้ใช้ราชการ

¹กฎหมายตราสามดวง เล่มที่ 2 หน้า 32

*ศึกษารายละเอียดจาก กฎหมายตราสามดวง ลักษณะอาญาหลวง

²กฎหมายตราสามดวง เล่มที่ 2 หน้า 240

³กฎหมายตราสามดวง เล่มที่ 5 หน้า 144

⁴กฎหมายตราสามดวง เล่มที่ 2 หน้า 27

เป็นประจำตลอดปีที่เมืองหลวง¹ ในสมัยกรุงธนบุรี ได้มีการเปลี่ยนการสักเลียบใหม่ จากที่เคยสักในสมัยอยุธยา เป็นรูปลำตาล รูปคาน ฯลฯ ตามร่างกายไพร่แสดงหมู่กรม² ต่าง ๆ ซึ่งอาจจะทำให้ไม่สามารถควบคุมการหลบหนีของไพร่ได้ เปลี่ยนมาเป็นการสัก เป็นตัวอักษร ชื่อเมืองหรือชื่อมูลนายที่ขอมือไพร่แทน ซึ่งวิธีการนี้น่าจะเป็นการควบคุมไพร่ได้ดีกว่า นอกจากนี้ทางราชการได้พยายามลดภาระอันหนักในการเกณฑ์แรงงานราชการ ลงไป จาก 6 เดือนต่อปี เป็น 4 และ 3 เดือนตามลำดับ และแจกตราภูมิให้แก่ไพร่หลวง ซึ่งงานหนัก แต่ในสมัยรัชกาลที่ 4 และ 5 ก่อนการเลิกไพร่ การควบคุมไพร่ได้เพิ่มปัญหายิ่งเหิงมากขึ้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแถลงถึงปัญหาในการบริหารงานว่า กรมสัสดี ไม่สามารถควบคุมจำนวนไพร่ในราชอาณาจักรได้ทั้ง ๆ ที่ เป็นงานของกรมสัสดีโดยตรง สัสดีหัวเมืองก็ไม่ใคร่จะส่งบัญชีเลขตอกรมพระสุรัสวดี การควบคุมไพร่ในหัวเมืองฝ่ายใต้และฝ่ายเหนือซึ่งตกอยู่ในหน้าที่ของสมุหนายกและสมุหกลาโหม กรมพระสุรัสวดีซึ่งมีหน้าที่จัดการเรื่องเลขไม่ใคร่เห็นด้วย⁴ ฯลฯ ในค่านมุลนายที่ควบคุมไพร่ หากไพร่หนีจริงมูลนายต้องได้รับความลำบากที่ต้องจ่ายเงินค่าราชการหรือเงินส่วยแทนจนครบจำนวนไพร่ในบัญชีตน ไพร่หนีจากระบบมีเป็นจำนวนหลายหมื่นคน⁵ ที่กลายเป็นคนขอมือขาวไม่ได้รับการสัก เพราะไม่มีมาตรการป้องกันการหนีของไพร่อย่างรัดกุมพอ แสดงถึงความ

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.1.4/12 เรื่องเลขต่าง ๆ ในมณฑลพิษณุโลก กรมหลวงการพระราชทานภาพถึงพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ม.ท.29/109 25 มี.ค. 108

² กฎหมายตราสามดวง เล่มที่ 1 หน้า 206 - 207

³ กฎหมายตราสามดวง เล่มที่ 5 หน้า 95

⁴ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 พระราชดำรัสเรื่องแก้ไขการปกครองแผ่นดิน 25 เม.ย. 112

⁵ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 บ.17/25 เรื่องประกาศพระราชบัญญัติเปลี่ยนวิธีเก็บเงินค่าราชการ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึงกรมหมื่นมหิศรราชหฤทัย ม.ป.ป.

เสื่อมอย่างมากของระบบไพร่ นอกจากนี้ยังปรากฏว่ามูลนายปิดบังจำนวนไพร่เพราะ
รับสินบนจากไพร่มีตัวอย่างมากมายในสมัยรัชกาลที่ 5 เช่น กรณี พระสินธุพอมเรศ และ
ขุนแสนพรักกรมฝ่ายพระราชวังบวร ยื่นจำนวนไพร่หลวงในสังกัดต่ำกว่าที่เป็นจริง
ถึง 401 คน ซึ่งต้องถูกลงโทษปรับ ตามศักดินา¹

2. ปัญหาเงินค้ำราชการหรือเงินส่วยค่าง

ปัญหานี้สืบเนื่องมาจากปัญหาข้างต้น การรวบไหลทางการเงินนี้มีสาเหตุ
มาจากการเก็บเงินและการส่งเงินไม่เหมาะสม กล่าวคือการเก็บเงินนี้เป็นหน้าที่ของ
สมุหบัญชีเก็บเงินส่งเจ้าหมื่นหรือเจ้าของไพร่ และเจ้าหมื่นจะส่งต่อกรมส่วยกระทรวง
พระคลังมหาสมบัติอีกทอดหนึ่ง และเจ้าหมื่นจะได้ส่วนลคของเงินที่เก็บได้ จุดที่จะรวบไหล
จึงอยู่ที่เจ้าหมื่นมูลนายเก็บเงินส่วย หรือเงินค้ำราชการแล้วไม่ส่งหลวง นำมาใช้เป็น
ประโยชน์ส่วนตัวเสียหมด การตรวจสอบทางการเงินยังไม่ได้วางรูปเป็นระบบที่ดี
เมื่อเก็บเงินได้แล้วทางผู้เก็บเงินก็จะมอบใบเสร็จให้แก่ไพร่ ซึ่งเป็นใบเสร็จของเจ้าหมื่น
เอง ไม่เป็นมาตรฐานแน่นอน บางท้องที่การเก็บเงินไม่มีอัตราที่แน่นอน เป็นการเก็บ
ตามใจผู้เก็บ² สร้างความเดือดร้อนแก่ไพร่มากและยากแก่การตรวจสอบ จึงกลายเป็น
เป็นแบบอย่างที่มีมูลนายทุกสมัยได้ปฏิบัติกันมา เพราะผลประโยชน์ที่เป็นรายได้ขุนนางได้แก่
เบี้ยหวัด เงินปี ซึ่งมีจำนวนไม่มาก นอกจากนี้ยังมีส่วนลค ตลอดจนค่าธรรมเนียม
ต่าง ๆ ในหน้าที่รับผิดชอบ ขุนนางและเจ้านายจึงอาศัยการหาผลประโยชน์จากหน้าที่

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 สมุคพิเศษ เล่มที่ 31
หน้า 335 เจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง ทูลกรมหมื่นสมมติอมรพันธ์ ร. ที่ 1349 -
1350 มาฉวัน 2 + 10 จ.ศ. 1250 (พ.ศ. 2431)
4

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.51/2 รายงาน
จักรราชการต่าง ๆ ในมณฑลพิษณุโลก สำนัที่ 27873 กรมหลวงดำรงราชานุภาพ
กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว 13 พ.ย. 115 (พ.ศ. 2439)

ราชการโดยทางที่มีชอบ ซึ่งเป็นธรรมดาในสังคมที่ไกร ๆ ก็หากัน ปัญหาในการปฏิรูปของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวประการหนึ่งคือ ขาดบุคคลที่มีคุณภาพในการทำงาน บางกรณีทั้ง ๆ ที่ทรงทราบว่าขุนนางหรือเจ้านายผู้นั้น นอราษฎร์บังหลวง แต่ก็ทรงตั้งให้ดำรงตำแหน่งในราชการเพราะขาดคนมาทำงาน¹ จะเห็นได้ว่าการทุจริตในหน้าที่ราชการ หากมีไชเป็นเรื่องที่ร้ายแรงมากเกินไป ทางการมักจะอนุโลมให้ ซึ่งเป็นกานิยมของคนไทยที่ยึดถืออาวโสและระบบอุปถัมภ์ ตลอดจนกานิยมที่ยกย่องผู้มีใจกว้างไม่ตระหนัเห็นยวแนน ผู้อาวโสต้องให้ความอุปถัมภ์กำจุนผู้น้อย การทำงานต้องมีพวกพ้องและบริวาร จึงเป็นธรรมดาที่ร้ายไดยอมไม่พอจากรายงานการสำรวจสภาพการเก็บภาษีส่วยตั้งแต่แผ่นดินทศวรรษเรื้อรมาจนไชยนาทอาจทอง ปากเกร็ด ของ มิสเตอร์ มิตเชล อีนเนส ไค่แสดงให้เห็นสภาพของเจ้าหน้าที่ของรัฐในการเก็บส่วย และภาษีอากรว่าหาคนที่ซื้อตรงต่อหน้าที่ไดยากและคนเหล่านี้ "ฉลาดที่จะไค่ตำแหน่งหน้าที่เป็นหนทางที่จะหาเงินหรือผลประโยชน์ให้แก่ตนเอง โดยที่ทางราชการไม่สามารถตรวจสอบไค่"² และส่วนใหญ่สภาพของผู้เก็บส่วยและภาษีอากร เช่น กำนันหรือมูลนายไค่ไค่ใคร่นำรวมมากนัคจึงนำเงินไปไค่เสียมาก³

¹ กองจดหมายเหตุ กรมกิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ก.13.2/8 จัดการทหารบกเรื้อ กรมพระภาณุพันธุวงศ์วรเดช กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว วันที่ 1 เมษายน 111 (พ.ศ. 2435)

² กองจดหมายเหตุ กรมกิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ค.1/16 เรื่อง มร.มิตเชล อีนเนส รับราชการในกระทรวงกล้ง รายงานการสำรวจการเก็บภาษีของมิตเชล อีนเนส กรวยต่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว 19 พ.ค. 117 (พ.ศ. 2441)

³ ข.

ปัญหาเงินค้ำนี้ตามข้อเท็จจริงแล้วมีใ้ค้ค้ำอยู่ที่ตัวไพร่เลย ส่วนใหญ่จะค้ำ
อยู่กับเจ้าหมื่นนายกองเสียทั้งนั้น¹ สาเหตุที่เงินรั่วไหลอีกประการหนึ่งคือ/การแบ่งแยก
อำนาจในการเก็บเงินระหว่างกรมใหญ่ ๆ 4 กรมคือ กรมมหาดไทย กรมพระกลาโหม
กรมพระคลัง และกรมพระสุรัสวดี โดยมีการแบ่งแยกการควบคุมไพร่ กลาโหมคือหัวเมือง
ฝ่ายเหนือและตะวันออกเฉียงเหนือในปัจจุบันขึ้นกับกรมมหาดไทย หัวเมืองฝ่ายใต้ขึ้นกับ
กรมพระกลาโหม และหัวเมืองชายทะเลฝั่งตะวันออกขึ้นกับกรมท่า ส่วนหัวเมืองชั้นใน
และชั้นกลาง ตลอดจนเมืองหลวงขึ้นกับกรมพระสุรัสวดี * ซึ่งอันที่จริงหน้าที่การเก็บส่วย

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.51/1 รายงานจัด
ราชการต่าง ๆ ในมณฑลพิษณุโลก ของเจ้าพระยาภิรมย์ภักดีราชวรานุวัติเสนอต่อที่ประชุม
เทศาภิบาล สาเนาที่ 27873

หัวเมืองชั้นใน ชั้นกลาง และชั้นนอก ตามหนังสือราชการว่าด้วยการแบ่งเมือง
สำหรับการเดินประเมินนาหัวเมือง ในหนังสือราชกิจจานุเบกษา จ.ศ.1236 (พ.ศ.2417)
หน้า 306 ซึ่งเป็นหนังสือราชการที่พระยาราชวรานุกุลทูลเกล้าฯ ถวาย ดังนี้

ชั้นใน กรุงเทพฯ เมืองขึ้นกรมมหาดไทยชั้นใน ได้แก่กรุงเก่า อ่างทอง ลพบุรี
สระบุรี พระพุทธบาท ฉะเชิงเทรา พนมสารคาม ปราจีน นครนายก สุพรรณบุรี

ชั้นกลาง เมืองอินทบุรี พรหมบุรี สิงห์บุรี สรรคบุรี ชัยนาท มโนรมย์ วิเชียร
บัวชุม ชัยบาดาล กำพรวน

ชั้นนอก อุทัยธานี นครสวรรค์ กำแพงเพชร ตาก พิจิตร พิษณุโลก พิจัย อุตรดิตถ์
เมืองขึ้นกรมพระกลาโหม ชั้นใน เมืองนครเขื่อนขันธ์ เพชรบุรี

ชั้นนอก เมืองประจวบคีรีขันธ์ เมืองปราณ กำเนิคนพคุณ ชุมพร ไชยา
นครศรีธรรมราช สงขลา พัทลุง หลังสวน ตะกั่วทุ่ง ตะกั่วป่า ถลาง พังงา ภูเก็ต
เมืองขึ้นกรมท่า

ชั้นใน เมืองสมุทรปราการ นนทบุรี นครชัยศรี สมุทรสาคร สมุทรสงคราม
พนัสนิคม ชลบุรี บางละมุง ชั้นนอก เมืองระยอง จันทบุรี ตราด

หัวเมืองชั้นใน และชั้นกลางที่ขึ้นกรมต่าง ๆ เท่านั้นที่อำนาจกรมพระสุรัสวดี
ครอบคลุมไปถึง ส่วนหัวเมืองชั้นนอกตกอยู่ในความควบคุมของเสนาบดี กรมมหาดไทย กลาโหม
กรมท่า

หรือเงินการราชการนี้เป็นของกรมพระสุรัสวดีโดยตรง นอกเหนือไปจากงานเกณฑ์และ
บอกหมายประกาศต่าง ๆ ให้ประชาชนทราบ ได้มีการแบ่งเขตรับผิดชอบภายในกรม
พระสุรัสวดีดังนี้ กรมพระสุรัสวดีกลางทำหน้าที่บัญชาการทั่วไป และเป็นพนักงานบัญชีพล
ในมณฑลราชธานี คือ เมืองหลวงและหัวเมืองชั้นในโดยเฉพาะ กรมพระสุรัสวดีขวาเป็น
พนักงานบัญชีพลฝ่ายเหนือ กรมพระสุรัสวดีซ้ายเป็นพนักงานบัญชีพลหัวเมืองฝ่ายใต้
ซึ่งนอกเหนือไปจากการรักษาทะเบียนบัญชีพลแล้วยังต้องมีหน้าที่เก็บเงินอีกด้วย¹ แต่เมื่อ
มีการแบ่งเขตรับผิดชอบเช่นนี้ เจ้าพนักงานกรมพระสุรัสวดี ไม่สามารถเก็บเงินได้
จึงต้องให้เจ้าพนักงานในกรมทั้งสามรวบรวมเงินการราชการและเงินส่วยส่งพระคลัง
โดยเจ้าหมื่นไกรสรหัวเมืองส่งเงินต่อผู้วาราชการจังหวัด ผู้วาราชการจังหวัดจะส่งต่อ
กรมพระคลัง ทางกรมพระคลังก็ไม่ว่าจำนวนคนที่ต้องเสียเงินการราชการ เขาส่งเงินมา
ให้เท่าใดก็รับไว้เท่านั้น เงินต่างเจ้าหมื่นไกรสรอยู่เท่าใด กรมพระสุรัสวดีก็ไม่สามารถไปเร่ง
เอามาได้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงอธิบายว่า "แต่เงินส่วย
หรือเงินการราชการในตัวเลขหัวเมืองนั้นแล้ว สัสดีก็มิรู้เห็น เป็นผู้รับส่งด้วย ถึงโดย
ว่าจะให้ลงบัญชีเลขหัวเมืองไว้ก็เป็นแก่บัญชีเท่านั้น ไม่สามารถจะรู้ได้ว่าเมืองใดได้ส่ง
เงินหรือยังไม่ได้อส่ง และไม่มีอำนาจตัดเตือนด้วย"² ซึ่งความซ้ำซ้อนในการบริหารงาน
นี้พระองค์ได้ทรงแถลงพระบรมราชาธิบายไว้เป็นอย่างดี³

ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น มีปัญหาการค้างเงินค่า
ราชการหรือเงินส่วยมาก จะเห็นได้จากเมื่อมีการเร่งรัดเงินการราชการเจ้าหมื่นไกรสร

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชพงศาวดารฉบับ
พระราชหัตถเลขา เล่ม 1 หน้า 495 - 496

²กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ร.ล.3/6
พระราชดำรัสเรื่องแก้ไขการปกครองแผ่นดิน 25 เม.ย. 112 (พ.ศ. 2436)

³ดู.

ได้รับความเดือดร้อนเป็นอันมากที่ถูกเร่งรัด จนต้องมีหนังสือกราบบังคมทูลขอรับ
พระราชทานเงินที่ค้างให้แก่อน โดยให้เหตุผลว่า ตนเป็นลูก บิดาทาย มีความ
ซัดสน ไพรทาย หนี้บาง ไม่รู้จักตัวไพรบาง บางรายเจ้าหนี้ไม่รู้จักตัวเลขไพร
ของตน การเก็บเงินสมทบหนี้เป็นผู้เก็บเมื่อสมทบหนี้ตายจึงไม่มีปัญญาไปเก็บเงินค
าการ ฯลฯ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงยกให้ แต่มีข้อแ
วาทองคั้นเลขเป็นไพรหลวงซึ่งเป็นวิธีการเอื้อระบบไพรอย่างหนึ่ง คงจะกล่าว
รายละเอียดในตอนต่อไป ซึ่งปัญหาที่เงินการราชการหรือเงินส่วยคางนี้ไปใดทางอยู่
ที่ตัวไพรเลย แต่ทางที่เจ้าหมื่นมุนายและเป็นการคางมาหลายชั่วคนแล้ว เจ้าหมื่นมุนาย
ที่ควบคุมไพรคนใหม่ก็มีได้เป็นต้นเหตุในเรื่องนี้ เพราะเป็นเรื่องที่คางมาจากบิดา
เมื่อบิดาถึงแก่กรรมมีการมอบบัญชีส่งไพรสมให้เป็นไพรหลวง หรือขอรับพระราชทาน
ไพรสมไว้ควบคุม มูลนายคนใหม่ก็ไม่สามารถจะหาไพรมามอบแทนหลวงได้ ปัญหานี้
เรียกว่า ปัญหานายตายไพรสูญ ซึ่งอันที่จริงบางกรังปัญหานี้ก็เป็นเพราะความสมยอม
ระหว่างเจ้าหนี้และไพรเองที่จะปิดบังทางราชการ โดยเจ้าหนี้เอาชื่อไพรออกจากบัญชี
อ้างว่า ไพรหนี ตาย ชรา พิการ ทั้ง ๆ ที่ความจริงไม่ได้เป็นเช่นนั้น ทางไพรก็
สมยอมให้มูลนายเอาชื่อออกจากบัญชี เพราะเจ้าหนี้สัญญาว่าจะเก็บเงินการราชการ
น้อยกว่าเดิม ทำให้ทางราชการเสียผลประโยชน์ และมูลนายเอาเงินนั้นเป็น
ผลประโยชน์ส่วนตน หากทางราชการยอมให้มูลนายหักไพรออกจากบัญชีทุกครั้งที่มีการ
ร้องขอก็จะเกิดปัญหาไพรสูญไปทุกที ไพรสูญนั้นหมายถึงสูญเงินการราชการ สูญแรงงาน
เกณฑ์ในแง่เศรษฐกิจ สูญกำลังทหารในการป้องกันประเทศ ซึ่งเป็นจุดอ่อนที่สำคัญใน

ดูรายละเอียดจาก กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5
ก.13.7/(1 - 4) เลขไพรหลวง

1 กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 บ.17/33 เรื่องเงิน
การราชการเลขค่างพระยามณฑิยบาล (กง) พระราชกระแสของพระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทนายเอกสาร ม.ป.ป.

สมัยนั้น ตลอดจนผู้อ่านาจที่จะรังคับปัญหานั้นเป็นฐานอำนาจทางการเมืองภายในประเทศอันเป็นภัยต่อพระราชอำนาจพระมหากษัตริย์ เช่น สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ และกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญ ซึ่งมีไพร่ในสังกัดมาก มีการข่มขู่คนคุมเชิงซึ่งกันทำให้เกิดความหวาดระแวงนำไปสู่วิกฤติการณ์วังหน้า พ.ศ. 2417

จะเห็นได้ว่าปัญหาเหล่านี้อยู่ที่ลักษณะของระบบไพร่เองที่ถึงจุดเสื่อม อันเป็นสาเหตุใหญ่ที่สำคัญ เมื่อมีสาเหตุอื่นมากระทบ เช่น การคุกคามของมหาอำนาจ ก็เป็นการเร่งให้ระบบไพร่ต้องไร้ประสิทธิภาพมากยิ่งขึ้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงพระราชปรารภเกี่ยวกับเรื่องนี้ว่า "ธรรมเนียมส่งบัญชีชื่อเลขก็เหลวเปล่า ไปตามตัวก็ไม่ได้ เก็บเงินก็ไม่ได้ จะเอาเป็นสามะโนครวัก็ไม่ได้ จึงเห็นว่าธรรมเนียมกรมพระสัสดีอย่างเก่าใช้ได้แต่เวลามีกินน้อย แต่ปัจจุบันนี้ใช้ไม่ได้"¹

3. ปัญหาการพิพาทของมูลนายเพราะช่วงชิงผลประโยชน์ในการควบคุมไพร่

การควบคุมไพร่หมายถึงผลประโยชน์และอำนาจของผู้เป็นมูลนาย ดังนั้นปัญหาที่เกิดขึ้นไม่ว่าจะเป็นการกักขังให้ไพร่ได้รับความเดือดร้อน เช่น จับเอาบุตรภรรยาของไพร่มาทักขังเพื่อเอาเงินค่าราชการแทนตัวไพร่ที่หลบหนี² หาดผลประโยชน์จากประกาศ

¹กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 บ.17/33 เรื่อง เงินค่าราชการ เลขค่างพระยามณเฑียรบาล (คง) พระราชกระแสของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ภายใต้ออกสสาร ม.ป.ป.

²กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.51/1 รายงาน จักรราชการต่าง ๆ ในมณฑลพิษณุโลก สำเนาจดหมายไปรเวทพระยามหาเทพ ทูลเกล้าถวายพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว วันที่ 4 ค.ศ. 112 (พ.ศ. 2436)

ของทางราชการหลอกลวงไพร่เพื่อเรียกร้องเอาเงิน¹ การนี้ราษฎรยังหลงในรูปแบบต่าง ๆ ปรากฏหลักฐานมากมายรวมทั้งการวิวาทฟ้องร้องระหว่างมูลนายในเรื่องไพร่สิ่งเหล่านี้เป็นปัญหาที่เกิดขึ้นทั่วราชอาณาจักร ตัวอย่างที่เด่นชัดคือการวิวาทซึ่งผลประโยชน์ในการควบคุมไพร่ในภาคอีสาน ซึ่งแสดงให้เห็นถึงความเสื่อมของระบบไพร่อย่างเด่นชัดได้อีกด้านหนึ่ง

ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในภาคอีสานได้เกิดปัญหาแย่งชิงการควบคุมไพร่เป็นอันมาก สาเหตุเนื่องมาจากการขอตั้งเมืองขึ้นใหม่มีเขตแดนซ้อนทับกับเมืองเดิมที่มีอยู่แล้ว แต่เดิมหัวเมืองต่าง ๆ ในภาคอีสานมีสภาพเป็นหมู่บ้านเล็กๆ มาก่อน หมู่บ้านเหล่านี้เกิดจากการกวาดต้อนผู้คนลาวจากเวียงจันทน์มาในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้ยกทัพไปปราบเจ้าอนุวงศ์เป็นกบฏ ผู้คนที่กวาดต้อนมาในครั้งนั้นโปรดเกล้าฯ ให้กระจายไว้เป็นหย่อม ๆ ในภาคอีสานและภาคกลาง ต่อมาหมู่บ้านเหล่านี้มีคนอาศัยมากขึ้น จึงขอตั้งเป็นเมือง การขอตั้งเป็นเมืองหมายถึงการขอมีหน้าที่เก็บผลประโยชน์จากผู้คนที่อาศัยในเมืองนั้นส่งพระคลังมหาสมบัติ ซึ่งการขอตั้งเป็นเมืองนี้ทำได้ง่าย เพียงแต่ผู้ที่จะขอตั้งเมืองมีสมัครพรรคพวกและพาหนะจะปกครองได้ และมีอาณาเขตเมืองที่จะตั้ง ตลอดจนไม่มีผู้ใดกักกัน ทางราชการก็ยินยอมให้ตั้ง² เมืองที่ตั้งใหม่บางเมืองขอขึ้นต่อเมืองใหญ่ หรือบางเมืองขอขึ้นต่อกรุงเทพฯ โดยตรงก็ได้ ไม่มีกฎเกณฑ์แต่อย่างใด เป็นแต่เมื่อเก็บผลประโยชน์ได้ต้องส่งไปยังเมืองที่ตนขอขึ้น และ

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 สมุดพิเศษ เล่มที่ 31 หน้า 217 นายทองด้วงเจ้าพระยามหินทรศักดิธำรง ม.ป.ป.

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 7 - 8 สบ.2.56/40 สมเด็จพระบรมราชวรวงศ์เธอเจ้าพระยาทิพากรบาลทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ราชานุญาตให้พิมพ์ ประวัติของสยามสมาคมเรื่องอธิบายชื่อเมืองในภาคอีสาน 5 พ.ย. 2481

ไ้มีการขอต้งเบื่องอยู่ตลอดมา ปัญหาการพิพาทแย่งชิงผลประโยชน์ในการควบคุมไพร่ก็เกิดขึ้นบ้างแต่ไม่รุนแรงนัก เพราะยังมีเมืองไม่มาก

ในสมัยต้นรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีผู้ขอต้งเมืองมากขึ้น เพราะการตั้งเมืองหมายถึงผลประโยชน์ของผู้เป็นเจ้าของ ในขั้นแรกทางการก็ยินยอมให้ตั้งเมืองเหมือนในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น แต่เกิดปัญหามากขึ้นมาก เพราะที่ว่างที่จะตั้งเป็นเมืองเหมือนสมัยก่อนไม่มีอีกแล้ว การตั้งเมืองในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวคือ การขอมืออำนาจเก็บผลประโยชน์เหนือตัวบุคคลที่อยู่ในอาณาเขตของเมืองอื่น ทำให้เกิดการฟ้องร้องพิพาทกัน เรียกว่า ปัญหาชิงเลขชิงแดนขึ้นเป็นการใหญ่ จึงพระบรมราชานิพนธ์เกี่ยวกับเรื่องนี้ว่า

ที่แท้ก็เป็นการแย่งผลประโยชน์ระหว่างพระพิทักษ์เจดีย์กับสามเมือง (มุกดาหาร สกลนคร นครพนม - ผู้เขียน) เท่านั้น แต่ที่พระพิทักษ์เจดีย์จะขอเป็นเมืองเก็บส่วยส่งกรุงเทพฯ ตัวเลขก็คงอยู่ในสามเมืองเป็นแต่จะขอไม่อยู่ในบังคับใคร เป็นเจ้าเมืองไม่มีแผ่นดินดังนี้ เห็นเป็นตัวอย่างความเข้าใจผิดของเมืองลาวในเรื่องตั้งเมืองใหม่ทีขอ ๆ กันก็มีความประสงค์เช่นนี้ทั้งนั้น จึงได้เกิดความยุ่งไปทุกเมือง ก็เปรียบเหมือนท่านจะขอต้งเมืองกองโคในเขตแดนเมืองสระบุรี ไม่ต้องปันเขตแดน ภาเมืองกรมช้าง กรมม้าขึ้นในกรุงเทพฯ เห็นว่าใช้ไม่ได้เลย¹

โปรดดูรายละเอียดว่าเมืองใดตั้งขึ้นในสมัยใดที่ เอกสารรัชกาลที่ 5 สบ. 2.56/68 เมืองที่ตั้งสมัยรัตนโกสินทร์

1 กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 1.2/30 พระราชหัตถ์เลขาถึงเจ้าพระยาวิเทศนพทินทร ร.ที่ 42/108 ม.ท. 10 วันที่ 25 เมษายน ร.ศ. 108 (พ.ศ. 2432)

การที่อาณาเขตซ้อนกันเช่นนี้ ทำให้เกิดกรณีพิพาทกันร้องเรียนมาทาง
กรุงเทพหลายราย เมื่อเจ้าพนักงานเรียกโจทก์และจำเลยมาสอบสวน จำเลยก็ไม่มา
แต่หาเรื่องฟ้องแย้งโจทก์ ทางการก็เรียกโจทก์มาสอบสวนพร้อมกันกับจำเลยอีกเป็น
การสลับกันมาฟ้อง แต่ไม่มีใครใดตัวมาสอบสวนพร้อมกันสักครั้ง¹ เพราะปัญหาการกมนาม
บ้าง ความไม่เข้าใจกันบ้าง และบางกรณีก็เป็นเพราะความล่าช้าของการไต่สวน
ทำให้เกิดปัญหาพิพาทเรื่องเขตแดนมากอย่างแก้ไขไม่ตก

นอกจากปัญหาเรื่องพิพาทเพราะเขตแดนซ้อนกันแล้ว ยังมีปัญหาในการแย่งชิง
ผลประโยชน์ในการควบคุมไพร่ อีกประการหนึ่งคือ เจ้าเมืองมักจะเกลี้ยกล่อมเอาไพร่
เมืองอื่นมาอยู่เมืองของตน โดยลอบลวงว่าจะลดเงินส่วยให้ ฯลฯ ไพร่ก็หลงเชื่อพา
ครอบครัวอพยพไปอยู่เมืองใหม่ เมื่อไปพบกับการทวงเสียดส่วยที่หนักหน่วงเท่า ๆ กับ
เมืองเดิม หรือต้องเสียดมากกว่า ไพร่ถูกเจ้าเมืองอื่นมาหลอกล่ออีกก็หลงเชื่อพากันอพยพ
ต่อไปอีก ปัญหานี้เป็นเรื่องที่ทางกรุงเทพหนักใจเป็นอย่างยิ่ง เพราะทำให้ไม่สามารถ
ทำสำมะโนครัวให้รู้จำนวนคนใดแน่นอน เพราะคนโยกย้ายอยู่ตลอดเวลา อีกประการหนึ่ง
การควบคุมของไทยในสมัยก่อนการปฏิรูปการปกครองของรัชกาลที่ 5 การปกครองเป็น
การปกครองคน มิใช่เป็นการปกครองพื้นที่ดังเช่นในปัจจุบันนี้ ดังนั้นไม่ว่าไพร่ในสังกัด
จะไปอยู่ที่ใดในพระราชอาณาจักร มุลนายยอมมีสิทธิที่จะตามไปเก็บเงินการราชการใด
การที่ไพร่อพยพไปมาอย่างนี้ทำให้มุลนายตามไปเก็บเงินแล้วต้องไปวิวาทกับเจ้าเมือง
ถิ่นใหม่ซึ่งเกลี้ยกล่อมไพร่เอาไว้เช่นกัน ปัญหานี้เป็นปัญหาทางการปกครองที่ยุ่งยากมาก
เกิดฟ้องร้องมาทางกรุงเทพมากมาย ในฐานะที่เป็นประมุขของรัฐ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงหนักพระทัยเพียงใดที่จะเกณฑ์ราชการใด ๆ ก็ไม่ได้

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 1.2/30
พระราชหัตถ์เลขาถึงเจ้าพระยาวิเทศมนตรี ร.ที่ 42/108 ม.ท.10 วันที่ 25
เมษายน ร.ศ. 108 (พ.ศ. 2432)

จะเก็บเงินการราชการก็ไม่ได้ จะให้รู้จำนวนเงินในอาณาจักรก็ไม่ได้ ทำให้จะบริหารราชการใด ๆ ไม่สามารถจะทำได้เลย ซึ่งเป็นจุดอ่อนของระบบบริหารที่สุด¹

4. ปัญหาการคุกคามของมหาอำนาจ

อาจจะกล่าวได้ว่าปัจจัยที่นำไปสู่การเลิกระบบไพร่ นอกจากจุดบกพร่องที่สำคัญของระบบไพร่ทั้งที่ได้อธิบายมาแล้ว ปัจจัยที่นำไปสู่การเลิกระบบไพร่ที่สำคัญอีกประการหนึ่งคือ การคุกคามของมหาอำนาจตะวันตก โดยเฉพาะอย่างยิ่งฝรั่งเศส ซึ่งการคุกคามของมหาอำนาจตะวันตกนี้เป็นสาเหตุใหญ่ที่ทำให้เกิดการปฏิรูปในด้านต่าง ๆ ของสังคมไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

การคุกคามของมหาอำนาจตะวันตกในเอเชียอาคเนย์ที่สำคัญได้แก่ การคุกคามของอังกฤษและฝรั่งเศส อังกฤษเริ่มคุกคามประเทศในเอเชียอาคเนย์ในรัชกาลที่ 3 ต่อมาใน พ.ศ. 2428 พม่าไกลสุญเสียดินแดนทั้งหมดให้อังกฤษ และถูกรวมเข้าเป็นส่วนหนึ่งของการปกครองอินเดียของอังกฤษ และอังกฤษเริ่มคุกคามบริเวณภาคใต้ของไทย ใน พ.ศ. 2369 ไทยต้องยอมรับถึงฐานะอังกฤษเหนือเกาะปีนัง และ พ.ศ. พ.ศ. 2398² ไทยต้องยินยอมลงนามในสนธิสัญญาเบาริง ซึ่งเป็นความเสียเปรียบในด้านเศรษฐกิจ และการศาลหลายประการ

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 บ.17/33 เรื่องเงินการราชการ เลขทางพระยามณเฑียรบาล (กง) พระราชกระแสของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ท้ายเอกสาร ม.ป.ป.

² จอห์น ครอว์ฟอร์ด เอกสารครอว์ฟอร์ด แปลโดย ไพโรจน์ เกษแม่นกิจ
หน้า 24

ธรมย์ โฉม สุนทรสวัสดิ์ การศึกษาเชิงประวัติศาสตร์เกี่ยวกับกิจการป่าไม้
ทางภาคเหนือของไทย ตั้งแต่ พ.ศ. 2439 - 2475 หน้า 54 - 89

ฝรั่งเศสได้พยายามขอตักงสูงสุดที่หลวงพระบาง ทั้ง ๆ ที่หลวงพระบางมีกัมมคนใน
 บังคับหรือผลประโยชน์ของฝรั่งเศสได้ปกป้อง รัฐบาลไทยเข้าใจถึงนโยบายรุกรานของ
 ฝรั่งเศสจึงพยายามหาทางป้องกัน โดยพยายามให้ฝรั่งเศสทำสัญญาเช่นเดียวกับสัญญา
 เชียงใหม่ที่ไทยทำกับอังกฤษ¹ ฝรั่งเศสได้ขอสิทธิพิเศษในดินแดนฝรั่งเศสซึ่งที่กินในหลวงพระบาง
 ได้ ซึ่งทำให้สิทธินี้แก่ฝรั่งเศสก็หมายถึงชาติอื่น ๆ จะได้สิทธินี้ด้วย รัฐบาลไทยตระหนักถึง
 ปัญหานี้จึงไม่อนุญาต รัฐบาลไทยได้พยายามป้องกันการคุกคามของฝรั่งเศสอย่างเต็มที่ ได้มี
 การสำรวจดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง ทาแผนที่เพื่อปักปันเขตแดนให้เรียบร้อย และพยายาม
 ที่จะจัดการปกครองภายในหลวงพระบาง ตั้งข้าหลวงทั่วแทนรัฐบาลไทยให้เสร็จก่อนที่
 ฝรั่งเศสจะขึ้นไป²

กงสุลฝรั่งเศสที่หลวงพระบางได้ก่อให้เกิดความยุ่งยากในการปกครองแก่รัฐบาลไทย
 เป็นอันมาก ฝรั่งเศสได้เกลี้ยกล่อมผู้คนเพื่อแย่งชิงดินแดน การรับคนในบังคับของฝรั่งเศส
 เป็นไปอย่างปราศจากกฎเกณฑ์ ฝรั่งเศสถือว่าดินแดนฝั่งตะวันออกของแม่น้ำโขงเป็นของ
 ฝรั่งเศสทั้งหมด และได้ยุยงกระตั้งเกิดวิฤตการณ์ ร.ศ. 112 คือ การส่งเรือรบเข้ามา
 ในกรุงเทพฯ เพื่อบีบบังคับให้ไทยยอมยกดินแดนชายพระราชอาณาเขตให้แก่ฝรั่งเศส ปัญหา
 การคุกคามของฝรั่งเศสนี้รัฐบาลไทยได้ใช้ความอดกลั้นตลอดมา³ และพยายามใช้วิธีทางคาน

¹ นิธิ เอียวศรีวงศ์ การปราบฮ่อและการเสียดินแดน พ.ศ. 2431 หน้า 89

² เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี ประวัติการของจอมพลเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี
 เล่มที่ 2 หน้า 422 - 471

³ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.59/5 หนังสือ
 ราชการฝ่ายหัวเมืองลาวพวน เรื่อง กวานโหมคฝรั่งเศสมาเกลี้ยกล่อมคนในพระราชอาณาเขต
 ถัดจากแลความเห็นส่วนในบอกของพระยาสุรยะเขตมูลเกล้าถวายพระบาทสมเด็จพระจุลจอม
 เลขาเจ้าอยู่หัว วันที่ 28 เมษายน ร.ศ. 110 (พ.ศ. 2434)

การทูตเพื่อแก้ปัญหา แต่ภายหลังวิกฤตการณ์ ร.ศ. 112 ผ่านไปแล้ว ทำให้ไทย
ตระหนักว่าการใช้วิธีของการทูตไม่เป็นผล จึงพยายามเร่งปรับปรุงกองทัพเป็นการใหญ่¹

นอกจากรัฐบาลไทยจะได้อพยพป้องกันการคุกคามของฝรั่งเศสโดยการจัดทหารแล้ว
ภายหลังวิกฤตการณ์ ร.ศ. 112 ฝรั่งเศสได้คุกคามไทยรุนแรงยิ่งขึ้น² โดยการสนับสนุน
ให้คนของชนชาติคนไทยในบริเวณฝั่งขวาแม่น้ำโขงอันเป็นดินแดนของไทย และคุกคาม
เจ้าเมืองบริเวณริมฝั่งแม่น้ำโขงอันอยู่ในอาณาเขต 25 กิโลเมตร ชนชาติลาวและ
เรือดอนสิ่งสถานที่ราชการ โดยอ้างว่าเขต 25 กิโลเมตร เป็นของฝรั่งเศสตามสนธิสัญญา
ร.ศ. 112 การที่ฝรั่งเศสได้ตั้งกองสูลที่นาน นครราชสีมา อุบล และเชียงใหม่ ทำให้
ฝรั่งเศสสามารถเกลี้ยกล่อมเอาคนไทยไปเป็นกบในบังคับได้เป็นจำนวนมาก

ปัญหาการที่คนไทยไปเข้าเป็นคนในบังคับฝรั่งเศส เป็นปัญหาสำคัญที่ผลักดันให้
การยกเลิกระบบไพร่คงจะใกล้เคียงต่อไป การเข้าไปเป็นกบในบังคับได้เริ่มขึ้นเมื่อทำ
สนธิสัญญากับฝรั่งเศส พ.ศ. 2399 ในระยะแรกไม่มีปัญหามากนัก แต่นานไปคนใน
บังคับฝรั่งเศสได้เพิ่มจำนวนอย่างรวดเร็ว เพราะฝรั่งเศสมีนโยบายชิงกำลังคน โดย
เปิดรับคนในบังคับอย่างไม่มีหลักเกณฑ์ เพียงแต่มีผู้สมัครขอเป็นคนในบังคับฝรั่งเศสก็จะ
ออกหนังสือรับรองให้ทั้ง ๆ ที่คนเหล่านั้นเป็นคนไทย หรือมีบรรพบุรุษอยู่ในเมืองไทยนาน
แล้ว สาเหตุที่คนไทยนิยมที่จะสมัครเป็นคนในบังคับเพราะต้องการเอาหนังสือรับรองไว้
เป็นเครื่องป้องกันตนเองเมื่อปฏิบัติผิดกฎหมายบ้านเมือง หรืออ้างในการไม่เสียเงินค่า

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ก.13.2/14
เรื่องจัดการทหารมณฑลต่าง ๆ ความเห็นจัดการทหารมณฑลพิษณุโลก นครราชสีมา
ปราจีน ม.ป.ป.

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ผ.15/10
เรื่องขุนวิเศษภาษาขุขัตถา เกลี้ยกล่อมข้าเมืองหนองหารไปเข้าฝรั่งเศส คัดย่อใบ
ออกทูลเกล้าถวายในที่ประชุมเสนาบดี 24 มี.ค. 118 (พ.ศ. 2442)

ราชการ หรือภาวอื่น ๆ ตลอดจนให้พ้นจากการเกณฑ์¹ คนในบังคับส่วนหนึ่งจึงเป็น
 คนอันธพาล ที่ประพฤติผิดกฎหมายบ้านเมือง ซึ่งฝรั่งเศสมักจะปกป้องเสมอเมื่อ
 กระทบความผิด จำนวนคนในบังคับได้เพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว

พ.ศ.	จำนวนคนในบังคับ
2440	5,000
2447	8,000
2450	18,500 ²

ในกรณีคนในบังคับนี้ความเข้าใจของไทยและฝรั่งเศส ที่ความไม่เหมือนกัน
 สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงอธิบายว่า

คนเหล่านี้แยกเป็นสองอย่าง คือ คนในบังคับฝรั่งเศส คนในบังคับ
 ฝรั่งเศสอย่างหนึ่งไม่เหมือนกัน คนในบังคับฝรั่งเศสคือคนที่เกิดในดินแดน
 ฝรั่งเศส เช่น อุยวน ที่เกิดในตังเกี๋ย หรือไซ่ง่อน หรือแขกปอนดิเชอรี
 คนพวกนี้รัฐบาลสยามไม่ได้โต้เถียงยอมรับว่าเป็นคนอยู่ในบังคับฝรั่งเศส
 โดยตรง แต่คนอีกพวกหนึ่งคือ ลาวบาง ชาตื๋นบาง ที่รับหนังสืออยู่กับ

¹ กองจดหมายเหตุ กรมกลียากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ผ. 19/9 อุปลุตฝรั่งเศส
 มาผูกด้วยเรื่องอานาชาล ที่ 80/11067 กรมหลวงเทวะวงศ์ ภิรมย์ทรงมทูลพระบาท
 สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว วันที่ 14 ม.ก. 1904

² ก.

ฝรั่งเศส เรียกว่าคนในป้องกันฝรั่งเศส หรือเรียกภาษาฝรั่งเศสว่า
โปเตสตย นั้น คนพวกนี้รัฐบาลสยามไม่ยอมรับว่าเป็นคนที่อยู่ในบังคับ
ฝรั่งเศส รัฐบาลสยามถือว่าเป็นคนในบังคับสยาม¹

ความตึงเครียดในการตีความนี้ก่อให้เกิดปัญหามาก เพราะฝรั่งเศสได้เกลี้ยกล่อม
เอาคนไทยไปเป็นคนในบังคับ มีปัญหานี้อยู่ทั่วทุกมณฑล นอกจากนี้ฝรั่งเศสยังได้เกลี้ยกล่อม
เอาคนไทยอพยพไปอยู่ฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขงอันเป็นดินแดนของฝรั่งเศส ซึ่งเป็นไปตาม
อนุสัญญาลงวันที่ 3 ตุลาคม ร.ศ. 112 ที่ยินยอมให้บุคคลที่มีภูมิลำเนาเดิมอยู่บริเวณฝั่งซ้าย
แม่น้ำโขง หากมีความสมัครใจจะอพยพกลับไปอยู่ยังภูมิลำเนาเดิมของตน ทางรัฐบาลไทย
ยินยอม อนุญาตให้อพยพไปได้² ฝรั่งเศสจึงถือโอกาสนี้เกลี้ยกล่อมหลอกลวงให้คนไทย
อพยพไปอยู่ฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง โดยการล่อลวงสัญญาว่าจะได้เงินส่วย หรือภาษีอากรต่าง ๆ
ให้ จะแจกที่ดินทำกินให้ จะแจกวัวควายให้ หรือไม่เก็บส่วย บางท้องถิ่นที่เข้มงวดอีกไม่
นานจะเกิดการรบระหว่างคนไทยและฝรั่งเศส และฝรั่งเศสจะยึดเอาดินแดนไทยไปถึง
กรุงเทพฯ³ หากคนไทยไม่ยอมอพยพไปจริง ๆ ฝรั่งเศสก็ขอรับรองให้เข้ามาเป็นคนใน
บังคับ

รัฐบาลไทยได้พยายามป้องกันการอพยพของคนในบังคับไปอยู่ฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง
ด้วยวิธีการต่าง ๆ อย่างจริงจัง ประกอบกับการประกาศเรื่องเงินการราชการที่ค้างอยู่กับ

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.11/12 รายงาน
การประชุมข้าหลวงเทศาภิบาล ร.ศ. 124 ปีที่ 11 ครั้งที่ 2 วันที่ 16 กันยายน ร.ศ. 124

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ผ.18.2/5 สำเนาสัญญา
นั้น วันที่ 3 ตุลาคม ร.ศ. 112

³ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ผ.15/10 เรื่องขุนวิเศษ
ภาษา ขุนศักดิ์เกลี้ยกล่อมชาวเมืองหนองหารไปเข้าฝรั่งเศส สำเนาในบอกพระยาสุริยเขต
ทูลเกล้าถวายพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว วันที่ 28 เมษายน ร.ศ. 110

เจ้าหนูที่ควบคุมไพร่ และการจัดระบบการเก็บเงินการราชการและเงินช่วยเหลือใหม่ ทำให้เจ้าหนูที่ควบคุมไพร่ได้รับความเดือดร้อนเพราะสูญเสียผลประโยชน์ จึงหาทางออก โดยการฉ้อราษฎร์บังหลวงกดขี่ไพร่ในสังกัดของตน ไพร่ได้รับความเดือดร้อนมาก ประกอบกับในช่วงปี ร.ศ. 109 - 114 ฝนแล้งบางท้องที่ทำนาไม่ไคผล เมื่อมาพบกับการกดขี่ของเจ้าหนู ทางออกของไพร่ก็คือการเข้าไปเป็นคนในบังคับฝรั่งเศส ซึ่งฝรั่งเศสก็ยินดียินยอมอยู่แล้ว ไพร่หลายท้องที่ได้ขออพยพไปอยู่ฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงเป็นจำนวนมาก¹ เช่น ลาว เมืองสระบุรี ปราจีนบุรี พนมสนิกม และหัวเมืองหลายเมืองในภาคอีสาน ส่วนไพร่ในหัวเมืองชั้นในก็ขอรับหนังสือว่าเป็นคนในบังคับ เช่น ที่เมืองเพชรบุรี เป็นต้น ด้วยเหตุนี้ทำให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ตระหนักถึงปัญหาและสาเหตุที่เกิดขึ้น ด้วยปัญหาการเข้าเป็นคนในบังคับฝรั่งเศสได้ทวีความรุนแรงยิ่งขึ้นนั่นเอง เป็นเหตุให้ทางราชการไทยต้องลดอัตราการเก็บเงินการราชการจากไพร่หมู่ต่าง ๆ ลงมาให้เสมอกันเป็นเก็บคนละ 6 บาท ดังพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชกระแสรับสั่งว่า

ฉันเห็นว่าเงินในงบประมาณจะลดลงก็ควรยั้งนักที่จะทนเอา เพราะมีไพร่หลวงหลายหมื่นที่กำลังดิ้นตึงคงอยู่จะไปหาฝรั่งเศส เช่น เลขเมืองเพชรบุรี ซึ่งพระยาสุรินทรภาไชยโคมาแจ้งความต่อเจ้าพ่ากรมขุนนริศ ยังอยู่ไคด้วยอาไกรยเกลี้ยกล่อมยอมให้ฉันผ่อนเท่านั้น พวกนั้นก็ร้องตรงว่า ถ้าเสีย 6 บาทแล้ว ก็มีความยินดีที่จะเสีย เพราะฉะนั้นถึงว่าเงินจะลดลงบ้างก็ควร²

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ท.2.8/1 คร่าวลาวที่ตั้งบ้านเรือนอยู่ในพระราชอาณาเขต รายงานลับของหลวงภักดีณรงค์ กราบบังคมทูลกรมหลวงดำรงราชานุภาพ 25 มี.ค. 115 (พ.ศ. 2439)

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 บ.17/25 เรื่องประกาศพระราชบัญญัติเปลี่ยนวิธีเก็บเงินการราชการ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงกรมหมื่นมหิศรวรราชทูต ม.ป.ป.

ต่อจากนั้นพระองค์ทรงมอบหมายให้กรมหมื่นมหิศราชนนนาถ กับเจ้าฟ้ากรมขุน
นริศรานุวัดติวงศ์ เป็นผู้ประมาณการดูว่าหากเก็บเงินการราชการไพร่หลวงคนละ 6 บาท
แล้วเงินการราชการที่เคยได้จะลดลงมากเพียงใดมาพูดเกล้าถวาย¹ ต่อมาจึงได้มี
ประกาศพระราชบัญญัติเปลี่ยนวิธีเก็บเงินการราชการ ร.ศ. 115 ออกมา² ซึ่งจะเห็น
ได้ว่าแรงผลักดันที่ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในระบบไพร่จนนำไปสู่การยกเลิกระบบไพร่
นี้ การคุกคามของมหาอำนาจตะวันตกโดยเฉพาะฝรั่งเศสเป็นสาเหตุที่สำคัญประการหนึ่ง
ที่จะได้กล่าวรายละเอียดต่อไป

5. ปัญหาสภาพการเมืองภายในที่ไม่มั่นคง

สาเหตุที่สำคัญประการหนึ่งที่น่าไปสู่ความเปลี่ยนแปลงในระบบไพร่คือ
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อแรกครองราชสมบัติยังไม่มีฐานอำนาจ
ทางการเมืองที่มั่นคงพอ การเปลี่ยนแปลงต่าง ๆ ในระบบไพร่เป็นการช่วยเสริมสร้าง
ฐานอำนาจทางการเมืองของพระองค์ให้มีความมั่นคงกว่าเดิม ดังจะเห็นได้จากวิธีการ
ต่าง ๆ ที่ทรงใช้ในการตั้งอำนาจในการควบคุมคนกลับสู่สถาบันพระมหากษัตริย์ เช่น
การโอนไพร่ของเจ้านายและขุนนางต่าง ๆ เป็นทหาร หรือเป็นไพร่หลวงสังกัดพระบรม-
มหาราชวัง ซึ่งเป็นความเปลี่ยนแปลงในช่วงแรกของการครองราชสมบัติภายหลัง
พระราชพิธีพระบรมราชาภิเษกครั้งที่ 2

ภายหลังการสวรรคตของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระ
เจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ กรมขุนพินิตประชานารถ พระชนมายุ 15 พรรษา

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 บ. 17/25 เรื่องประกาศ
พระราชบัญญัติเปลี่ยนวิธีเก็บเงินการราชการ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ถึงกรมหมื่นมหิศราชนนนาถ ม.ป.ป.

ได้รับเลือกจากที่ประชุมขุนนางเสนาบดีชั้นผู้ใหญ่และพระราชวงศ์ เป็นพระมเหษณ์^๑ ครองราชสมบัติสืบต่อมา เนื่องจากยังทรงพระเยาว์เกินกว่าที่จะครองราชย์โดยลำพังพระองค์เองได้ จึงได้มีการแต่งตั้งให้สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ ซึ่งในขณะนั้นเป็นเสนาบดีกรมพระกลาโหม ให้เป็นผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์พระมหากษัตริย์อีกตำแหน่งหนึ่ง ผู้สำเร็จราชการแผ่นดินนี้มีหน้าที่ประการหนึ่งคือ ฝึกหัดให้พระมหากษัตริย์ทรงสามารถวราาชการแผ่นดินได้เอง^๑ เนื่องจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงพระเยาว์อยู่มากในเวลานั้น จึงมีสิ่งจำเป็นที่จะต้องเรียนรู้ถึงการบริหารราชการอยู่มาก

ในระหว่างที่มีผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปฏิบัติพระราชภารกิจเกือบทุกอย่างด้วยพระองค์เอง เว้นแต่นโยบายในการบริหารราชการและการควบคุมให้เป็นไปตามนโยบายเป็นหน้าที่ของผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน ซึ่งเมื่อมีการสั่งราชการไปอย่างไร สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ก็ได้กราบบังคมทูลชี้แจงให้ทรงทราบอยู่เป็นนิจ^๒

ช่วงแรกในการครองราชสมบัติ อาจนับได้ว่าเป็นช่วงที่เป็นภาวะวิกฤติสำหรับพระองค์ เนื่องจากยังทรงพระเยาว์ เมื่อเปรียบถึงฐานะพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ และกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญแล้ว จะเห็นได้ว่า พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงตกอยู่ในฐานะที่เสียเปรียบทุกประการ ทั้งอำนาจทางการเมือง ประสบการณ์ทางการเมืองการปกครอง วัย และความมั่งคั่ง ในขณะที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวขึ้นครองราชสมบัติ ทรงมีพระชนมายุ 15 พรรษา และทรงพระราชวราน้อยนักจนไม่มีผู้ใดคาดหมายไว้ว่าจะมี

^๑สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ ความทรงจำ หน้า 187

^๒น.

พระชนม์ชีพต่อไปหรือไม่ ส่วนสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์นั้นเป็นคนหนุ่มในสมัยรัชกาลที่ 3 และมีอำนาจมากในปลายสมัยรัชกาลที่ 4 นอกจากนั้นยังเป็นผู้อยู่ในตระกูลใหญ่ที่เก่าแก่และมีอำนาจคือ ตระกูลขุนนาค ในขณะที่อำนาจของตระกูลขุนนาคมีมาก สามารถควบคุมการบริหารประเทศในตำแหน่งสำคัญ ๆ ไว้ได้ เช่น เจ้าพระยาสุรวงค์ไวยวัฒน์ (วร) เสนาบดีกระทรวงกลาโหม ควบคุมการค้า การต่างประเทศ และควบคุมหัวเมืองฝ่ายใต้ เจ้าพระยาภาณุวงศ์มหาโกษาธิบดี (ท้วม) เป็นเสนาบดีกรมพระคลัง ซึ่งมีหน้าที่ควบคุมการรับจ่ายรายได้ของประเทศ และปกครองหัวเมืองชายทะเลฝั่งตะวันออก พระยาอาหารบริรักษ์ (นุก) ซึ่งเป็นหลานของสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ก็มีอำนาจมาก เพราะเป็นเสนาบดีกรมนา อันเป็นตำแหน่งที่คุมภาษี กานาซึ่งเป็นรายได้หลักของประเทศ พระยาภาสกรวงศ์ (พร) เป็นราชเลขาของการของพระมหากษัตริย์ สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์เองก็เป็นถึงผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน อันเป็นตำแหน่งที่ทำหน้าที่แทนพระมหากษัตริย์ในระหว่างที่ยังทรงพระเยาว์อีกด้วย ส่วนกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญนั้นเป็นบุคคลที่เกิดในสมัยรัชกาลที่ 3 เป็นโอรสของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ในสมัยรัชกาลที่ 4 พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวได้รับการสถาปนาพระอิสริยยศเป็นพระมหากษัตริย์อีกพระองค์หนึ่ง ดังนั้นกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญซึ่งเป็นพระโอรสย่อมมีกำลังผู้คนเป็นอันมาก ประกอบกับในรัชกาลที่ 5 กรมพระราชวังบวรวิไชยชาญได้รับการสถาปนาเป็นพระอุปราช ได้รับการสนับสนุนจากสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ ซึ่งที่ประชุมขุนนางและพระราชวงศ์ต้องยอมตาม เพราะความเกรงใจในอำนาจสมเด็จพระเจ้าพระยา หากจะพิจารณาถึงการแบ่งกลุ่มทางการเมืองในขณะนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นผู้นำกลุ่มคนหนุ่ม กรมพระราชวังบวรวิไชยชาญและสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์เป็นผู้นำในกลุ่มหัวเก่า ในการสะสมกำลังกันเป็นฐานอำนาจทางการเมืองกลุ่มเชิงกัน ความหวาดระแวงซึ่งกันและกันของกลุ่มการเมืองนี้ถึงจุดระเบิดในกรณีวิกฤติการณ์วังหน้า

พ.ศ. 2417 มีการระดมกำลังไพร่พลอย่างถึกคักสืบเนื่องจากไฟไหม้พระบรมมหาราชวัง และการที่กรมพระราชวังบวรวิไชยชาญไปขอความคุ้มครองจากสถานกงสุลอังกฤษ เหตุการณ์ สงบลงด้วยการที่สมเด็จพระยาไมทรงเข้าด้วยกับวังหน้าและรัฐบาลอังกฤษไม่แทรกแซง ต่อมาได้มีการเปลี่ยนแปลงในระบบไพร่ กรมพระราชวังบวรถูกลดอำนาจทางการเมือง และถาวรควบคุมกำลังคนลงไป

✓ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงได้รับความคับแค้นพระทัยเป็นอันมาก ในฐานะของพระองค์ระหว่างที่มีผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน ได้ทรงรับสั่งว่าเป็นระยะที่พระองค์ เปรียบเสมือนคนกึ่งระชาค ไร้ญาติขาดมิตร และฐานะทางการเมืองของพระองค์เปรียบ เสมือนตะเกียงริบหรี่ที่จวนจะดับ¹ ในคราวหนึ่งทรงรับสั่งถึงความขัดแย้งที่สำคัญว่า ภายหลัง ที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จสวรรคตลง เหลือเงินในพระคลังข้างที่ (อันเป็นทรัพย์สินสำหรับองค์พระมหากษัตริย์ใช้จ่ายส่วนพระองค์) เพียงสองพันชั่งเท่านั้น พระองค์ต้องเป็นหนี้พระคลังมหาสมบัติ (คลังสำหรับเก็บเงินรายไดแผ่นดิน) ถึงแสนชั่ง เพื่อจ้ก การพระบรมศพของพระราชบิดา ทรงรับสั่งต่อไปอีกว่า

ไฉนให้สมเด็จพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช² ให้ว่าจะให้ปัสเสเท้าโค แล้วขอได้โคตามกำหนด อย่าให้ทองเร่งเงินจากเจ้าภาษีอากรเลย ท่านก็ไม่ ยอม ท่านว่าถึงที่เงินพระคลังข้างที่จะเอาเต็ม เงินที่ขาดค้างให้จะให้ตกอยู่กับ พระคลังมหาสมบัติ จนเวลาหนึ่งต้องการเงินจะใช้ 20 ชั่งไม่มีจะใช้ ต้องยืม เงินจากกรมสมเด็จพระสุภาวดี³ มาใช้ที่กล่าวขึ้นนี้ เพื่อจะให้เห็นว่าฉันได้รับ ความคับแค้นมาอย่างไร²

บุญรุจิ สุทธิสงคราม สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ เล่ม 1 หน้า 98-99

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ร.ล. 3/9 สำเนาพระราช
หัตถเลขาถึงลูกชายใหญ่เจ้าแก้วขวัญ ที่ 2/6179 ลงวันที่ 8 ก.ค. 112

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ร.ล. 6/5 รายงานเสนาบดี
สภา พระแสงพระบรมราชโองการเกี่ยวกับ เรื่องพระราชทรัพย์ส่วนพระคลังข้างที่ 4 มี.ค. 125

ก้วยเหตุนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงมีความพระราชประสงค์ที่จะปฏิรูประบบการคลังและการจัดเก็บภาษีอากร เป็นเรื่องแรกทันทีที่ทรงมีพระราชอำนาจเป็นสิทธิขาดแก่พระองค์เดียว

6 ปัญหาความเสี่ยงของระบบไพร่ในแง่เศรษฐกิจ

ในฐานะที่ไพร่เป็นหน่วยการผลิตของสังคม ลักษณะเศรษฐกิจของสังคมไทย ก่อนการลงนามในสนธิสัญญาเบาริง พ.ศ. 2398 จึงมีระบบไพร่เป็นหลักโดยตลอดมา ไพร่เป็นผู้ผลิตและให้บริการทุกด้านแก่ชนชั้นปกครอง แม้ว่าการเกณฑ์แรงงานในระบบไพร่จะเป็นอุปสรรคในการประกอบอาชีพของไพร่ แต่การเกณฑ์แรงงานในระบบไพร่มิได้ทำลายการผลิตในสังคมไทย เพราะการควบคุมคนในระบบไพร่มิได้เข้มงวด ยังเปิดโอกาสให้ไพร่กลับไปประกอบอาชีพ เช่น ในหน้านาก็ปล่อยให้กลับไปทำนา และยังมีผู้คนหลบหนีจากการเกณฑ์ไปได้เป็นจำนวนมาก¹ การเกณฑ์แรงงานในระบบไพร่เป็นเกณฑ์ที่ไม่เสมอภาคกัน บางหมู่ไพร่ต้องทำงานหนัก ในขณะที่บางหมู่บ้านเบา หรือไม่เคยถูกเกณฑ์เลย ทำให้ไพร่ส่วนหนึ่งมีโอกาสที่จะหลบหนีจากงานเกณฑ์ และการผลิตในสังคมไทยไม่ถูกทำลาย อีกประการหนึ่งลักษณะเศรษฐกิจของไทยในระบบไพร่เป็นเศรษฐกิจที่พอเลี้ยงตนเองได้ การค้าขายในรูปแบบที่มีเงินตราเป็นสื่อกลางยังไม่แพร่หลาย เพราะการคมนาคมยังไม่สะดวก และในสังคมยังไม่มีกการแบ่งงานกันทำ ทุกครอบครัวมีผลิตผลส่วนใหญ่ที่คล้ายคลึงกัน และส่วนใหญ่แล้วผลิตสินค้าที่ตนจำเป็นต้องใช้ทุกอย่างเอง ความจำเป็นในการซื้อขายจึงมีไม่มากนัก นอกจากจะแลกเปลี่ยนกันระหว่างสินค้าต่อสินค้าในสิ่งที่ตนยังไม่มี² ดังนั้นลักษณะการผลิต

¹David Bruce, Johnson on Rural Society and the rice Economy in Thailand 1880 - 1936, p. 63.

²ฉัตรทิพย์ นาถสุภา "วิวัฒนาการระบบเศรษฐกิจไทย 1851 - 1910" อักษรศาสตร์ปริทัศน์ 1 : 11 - 15 กุมภาพันธ์ 2517

ในระบบไพร่จึงไปกันได้กับลักษณะเศรษฐกิจเช่นนี้ ไพร่และครอบครัวผลิตพอยังชีพและมีส่วนเกินให้แก่รัฐในรูปส่วยและภาษีอากร มีใช้เป็นการผลิตเพื่อขาย รายได้ของไพร่และครอบครัวมีไม่มากนัก เพราะมีเวลาทำการผลิตน้อยเพียงปีละ 6 เดือน แต่ไพร่ก็พอยังชีพอยู่ได้แม้ว่าจะเป็นคนส่วนใหญ่ของสังคมและมีฐานะที่ยากจนก็ตาม ภายหลังที่ลักษณะเศรษฐกิจได้ขยายตัว โดยเฉพาะภายหลังที่มีการลงนามในสนธิสัญญาเบาริง เศรษฐกิจได้เปลี่ยนจากผลิตพอยังชีพเป็นผลิตเพื่อขาย¹ มีสินค้าอุตสาหกรรมจากต่างประเทศเข้ามาขายมากมายจนทำให้การผลิตสินค้าที่ไทยผลิตได้ในครัวเรือนกระทบกระเทือน ในสังคมไทยมีการซื้อขายมากขึ้น เมื่อเงินตราเข้ามามีบทบาทในชีวิตประจำวันมากกว่าเดิม ไพร่พบว่า การเสียเวลาถึงปีละ 3 เดือนเพื่อมาทำงานรับใช้รัฐนั้นเป็นการเสียประโยชน์ เวลาจึงกล่าวหาหนานมาใช้ในการผลิตหรือรับจ้างหารายได้ อย่างอื่นจะได้ประโยชน์ตอบแทนมากกว่า ด้วยเหตุนี้นับตั้งแต่สมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นต้นมา ไพร่ยินยอมที่จะเสียเงินแทนการเอาตัวมาทำงานให้รัฐ² และการจ้างแรงงานแทนการเกณฑ์ได้เริ่มมีบทบาทมากขึ้น ทั้งนี้เพราะแรงงานจ้างมีประสิทธิภาพ สามารถทำงานได้ผลเร็วกว่ามากกว่า ประกอบกับมีแรงงานชาวเงินอพยพมาอยู่ในเมืองไทยมาก การเกณฑ์แรงงานจึงเป็นลักษณะสำคัญของระบบไพร่ตั้งแต่โบราณจึงเปลี่ยนรูปมาเป็นการชำระเงินแทน เพื่อให้สอดคล้องกับลักษณะการขยายตัวของเศรษฐกิจสมัยใหม่ ซึ่งการผลิตในลักษณะเศรษฐกิจเช่นนี้เป็นการผลิตเพื่อขาย มีใช้ผลิตเพียงเพื่อเลี้ยงชีพและมีส่วนเกินให้แก่รัฐบ้างเล็กน้อย ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นต้นมาการเกณฑ์แรงงานมีน้อย เพราะคนนิยมที่จะเสียเงิน

¹ฉัตรทิพย์ นาถสุภา "วิวัฒนาการระบบเศรษฐกิจไทย 1851 - 1910"

ฉัตรทิพย์ นาถสุภา "วิวัฒนาการระบบเศรษฐกิจไทย 1851 - 1910"

²หอสมุดวชิรญาณ เอกสารรัชกาลที่ 5 หมายเหตุหมายเลขไพร่หลวงเลขที่

แต่การเกณฑ์มากกว่า จะเห็นได้ว่าการเกณฑ์แรงงานในระบบไฟร์เป็นอุปสรรคต่อการขยายตัวของเศรษฐกิจสมัยใหม่เป็นอันมาก หากรัฐยังบังคับเกณฑ์เอาแรงงานจากไฟร์อีกต่อไปจะเป็นการทำลายลักษณะการผลิตในสังคมไทยแน่นอน เพราะลักษณะการผลิตในสังคมไทยได้เปลี่ยนรูปไปแล้ว

อาจกล่าวได้ว่าแรงผลักดันที่ทำให้มีการเลิกระบบไฟร์นั้นสืบเนื่องมาจากลักษณะความกดขี่ของระบบไฟร์เองที่ผู้นายเรียกร้องเอาแรงงานส่วนเกินจากไฟร์ในรูปแรงงานเกณฑ์ ผลผลิตที่เป็นลวดย และภาษีอากร และเป็นการกดขี่ที่ไม่เสมอภาคกัน ไฟร์บางหมู่ต้องเสียส่วยในอัตราสูงและถูกเกณฑ์แรงงานตลอดเวลา ในขณะที่ไฟร์บางหมู่ไม่ถูกเกณฑ์แรงงานเลยตลอดชีวิต¹ อาจเสียส่วยในอัตราปีละ 1 - 2 บาท ซึ่งเป็นอัตราที่ต่ำมาก ไฟร์บางหมู่ไ้ทำงานเบาในขณะที่ไฟร์บางหมู่ทำงานหนัก ซึ่งเป็นธรรมดาที่ไฟร์ย่อมหาหนทางหลีกเลี่ยงงานหนักโดยฉวยไปเป็น คนในบังคับชาวต่างประเทศ หรือหลบหนีการกดขี่ในรูปอื่น ๆ ดังได้กล่าวมาแล้ว การหลบหนีไ้เข้าเป็นคนในบังคับทางประเทศไ้ก่อให้เกิดปัญหาทางการเมืองและการปกครองตามมา เพราะทำให้รัฐบาลสูญเสียอำนาจในการควบคุมคน² ทางราชการจึงได้มีประกาศเก็บเงินการราชการไฟร์ทุกหมู่ให้เสมอภาคกัน คือ อย่างสูงไม่เกินคนละ 6 บาท ทั้งนี้เพื่อป้องกันไฟร์ที่เกยเสียเงินการราชการในอัตราสูงคือปีละ 10 - 24 บาทหนีเข้าไปเป็นคนในบังคับฝรั่งเศส³ และต่อมาได้มีการกลั่นแกล้งความกดขี่ต่าง ๆ ในระบบไฟร์ลงไป เช่น ยกเลิกการเกณฑ์แรงงานตามลำดับ จึงอาจกล่าวได้ว่าความเสื่อมโทรมของระบบไฟร์ในแง่เศรษฐกิจ ตลอดจนความรู้ประสิทธิภาพในการควบคุมคนของระบบไฟร์ เป็นสาเหตุใหญ่ที่ทำให้มีการยกเลิกระบบไฟร์

¹ ๒๕๓ เทพศิธา ผู้ให้สัมภาษณ์ ปิยะฉัตร ปิตะวรรณ ผู้สัมภาษณ์
บ้านสะพือ ต.กุศกร อ.ตระการพืชผล จ.อุบลราชธานี เมื่อวันที่ 25 กันยายน 2522

² กองจดหมายเหตุ กรมศุภากร เอกสารรัชกาลที่ 5 บ.17/25 เรื่องประกาศพระราชบัญญัติเปลี่ยนวิธีเก็บเงินการราชการ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึงกรมแผ่นดินมหัศจรรย์ราชทัณฑ์ ม.ป.ป.

เมื่อเผชิญกับการคุกคามของบุดาอำนาจตะวันตกโดยเฉพาะอย่างยิ่งฝรั่งเศส จึงทำให้ระบบไพร่ ซึ่งเป็นพื้นฐานทางเศรษฐกิจและการปกครองของไทยต้องสลาย ทำให้จำเป็นต้องมีการจัดการควบคุมกำลังคนเสียใหม่คงจะได้อีกต่อไป

2. การปฏิรูปพื้นฐานการบริหารราชการ

การเลิกระบบไพร่เป็นส่วนหนึ่งของการปฏิรูปการบริหารราชการในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งหมายรวมไปถึงการปฏิรูปการปกครองทั้งในส่วนกลางและส่วนภูมิภาค การปฏิรูปด้านการเศรษฐกิจและการคลัง รวมทั้งการปฏิรูปด้านสังคมคือการจัดการศึกษา การปฏิรูปในด้านต่าง ๆ ดังกล่าวมีผลกระทบถึงระบบไพร่ด้วย เพราะระบบไพร่เป็นพื้นฐานในด้านการเมือง เศรษฐกิจและสังคม ด้วยเหตุนี้จึงขอลำดับถึงการปฏิรูปการบริหารราชการที่สัมพันธ์กับการเลิกระบบไพร่โดยสังเขป

ดังได้กล่าวมาแล้วว่าในระยะที่มีผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงพระเยาว์ และยังไม่มีฐานอำนาจทางการเมืองที่มั่นคงพอ ในปีแรกที่ได้มีพระราชพิธีพระบรมราชาภิเษกครั้งที่ 2 แล้ว จึงทรงจัดตั้งสภาที่ปรึกษาราชการแผ่นดิน (Council of State) และสภางคมன்றิ (Privy council) ขึ้น¹ สภานี้ได้มีบทบาทในการเป็นฐานอำนาจทางนิติบัญญัติและด้านบริหารของพระองค์ ลักษณะของสภาทั้งสองเป็นสภาที่ปรึกษาราชการแผ่นดินของพระมหากษัตริย์ โดยเฉพาะเกาน์ซิล ออฟสเตต ได้ทำหน้าที่เป็นสภานิติบัญญัติด้วย จำนวนสมาชิกของทั้งสองสภาจะไม่ระบุดายตัวลงไป หากจะทรงเห็นสมควรจะแต่งตั้งผู้ใดขึ้นมาเป็นสมาชิกสภาทั้งสองอีกก็ได้ ด้วยวิธีนี้เป็นการเปิดฐานอำนาจทางการเมืองของพระองค์ให้กว้างขึ้น

¹ สภาที่ปรึกษาราชการแผ่นดินในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พอเอกหลวงสถิตยุทธการ 8 กุมภาพันธ์

ลักษณะของ แกล้ง มีอยู่สองประเภทที่แตกต่าง แกล้งปริวีแกล้งซิดคือ แกล้งซิดออฟสเตต ประกอบด้วยขุนนางคนหนุ่มบรรดาศักดิ์ชั้นพระยาจำนวน 11 คน ส่วนปริวีแกล้งซิด มีสมาชิกที่เป็นทั้งขุนนางและเจ้านายจำนวน 49 คน ซึ่งมีทั้งแม่พระบรมวงศานุวงศ์ที่มีพระชนมายุมาก และเสนาบดีชั้นผู้ใหญ่ที่ถอดถอนข้าราชการใหม่ที่มีความสามารถ¹ ซึ่งบุคคลเหล่านี้ได้เป็นกำลังสำคัญที่ช่วยให้งานปฏิรูปในคานต่าง ๆ ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ให้สำเร็จลุล่วงไปกวดยิ่ง

แกล้งซิดออฟสเตตได้มีบทบาทในการออกกฎหมายสำคัญหลายฉบับซึ่งเป็นกฎหมายที่สร้างฐานอำนาจในการปกครองให้แก่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กฎหมายหลายฉบับได้ก่อให้เกิดความขัดแย้งระหว่างผู้สูญเสียผลประโยชน์เป็นอันมาก เช่น กฎหมายว่าด้วยทาสและเก๊นียดอายุ กฎหมายว่าด้วยการเก็บเงินส่วยและภาษีอากร กฎหมายเกี่ยวกับการพิจารณาที่ดินศาล² ฯลฯ

การปฏิรูปที่สำคัญเป็นการสร้างฐานอำนาจทางเศรษฐกิจของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว คือ การแยกกระทรวงพระคลังมหาสมบัติออกจากคานการต่างประเทศ และการตั้งหอรับฎาการพาณิชย์ขึ้น³ เพื่อเป็นหน่วยงานที่รับผิดชอบด้านจัดเก็บภาษีโดยตรง ซึ่งแต่เดิมนั้นการจัดเก็บภาษีอากรกระจายอยู่ตามกรมกองต่าง ๆ ไม่มีหน่วยงานใดรับผิดชอบโดยเฉพาะ ทำให้ไม่มีการตรวจสอบถึงรายได้และรายจ่ายของแผ่นดิน รัฐไม่สามารถควบคุมการรั่วไหลของเงินได้ ทำให้เกิดปัญหารายการรั่วไหลลงเป็นจำนวนมาก การปฏิรูปการคลังและการจัดเก็บภาษีอากรนี้เป็นความพยายามร่วมกันระหว่างปริวีแกล้งซิดและแกล้งซิดออฟสเตต ซึ่งบุคคลที่เป็นผู้มีบทบาทในการปฏิรูปครั้งนี้

¹ ชาญชัย รัตนวิบูลย์ บทบาทของอภิรัฐมนตรีสภาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หน้า 29 - 64

² ๕.

³ สมสวาท ชวนไชยสิทธิ์ การปฏิรูปภาษีอากรในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หน้า 24

ที่สำคัญอีกแง่ สบเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระบำราบปรปักษ์ ซึ่งได้รับแต่งตั้งเป็นอธิบดีของหอรัษฎากรพิพัฒน์ในเวลาต่อมา นอกจากนี้ยังมีพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหลวงเทววงษ์โรประการ พระเจ้าน้องยาเธอกรมหลวงสมมตอมรินทร์ และพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหลวงนเรศวรฤทธิ์ ฯลฯ ทำให้พระองค์สามารถควบคุม

การคลังและจัดระบบเก็บภาษีอากรของประเทศได้ ต่อมาได้มีการจัดทำงบประมาณประจำปีสำหรับใช้จ่ายในราชการแผ่นดิน สามารถลดความไร้ประสิทธิภาพทางการเงินได้มาก

ความเปลี่ยนแปลงอีกประการหนึ่งที่น่าได้ว่าเป็นการวางรูปแบบการปกครอง และสร้างฐานอำนาจในด้านการบริหารราชการของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้แก่การแบ่งหน่วย บริหารราชการออกเป็นกระทรวงต่าง ๆ จากเดิมมีเสนาบดีชั้นผู้ใหญ่ 2 ตำแหน่ง คือ สมุหนายก และสมุหพระกลาโหม และตำแหน่งจตุสดมภ์ 4 ตำแหน่ง ได้แก่ เมือง วัง คลัง นา มาเป็นกระทรวงต่าง ๆ 12 กระทรวง โดยมีเสนาบดีรับผิดชอบปกครอง มีศักดิ์เสมอกัน เป็นการยกเลิกตำแหน่งสมุหนายก และสมุหพระกลาโหมในแบบเดิมเสีย กระทรวงที่ตั้งขึ้นใหม่มีดังนี้

1. กระทรวงมหาดไทย
2. กระทรวงกลาโหม
3. กระทรวงต่างประเทศ
4. กระทรวงการคลัง
5. กระทรวงเมือง
6. กระทรวงวัง
7. กระทรวงเกษตรและพาณิชย์
8. กระทรวงธรรมการ
9. กระทรวงยุติธรรม
10. กระทรวงโยธาธิการ
11. กระทรวงมหรพารว
12. กระทรวงยุทธานุภาพ

การแบ่งเช่นนี้เริ่มเมื่อ พ.ศ. 2430 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าให้ลบเจ้าพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทเวศน์วัชรปราการ เสด็จแทนพระองค์ในงานฉลองรัชกาลสมเด็จพระบรมราชินีวิกตอเรีย ครบรอบ 50 ปี ที่ประเทศอังกฤษ และทรงตรัสสั่งให้พิจารณารูปแบบของคณะเนนาบคี่ในยุโรป เพื่อนำมาเป็นแบบอย่าง และต่อมาจึงได้เกิดสภาพบริหารราชการแผ่นดินขึ้นอีก คือ เสนาบดีสภา โดยเสนาบดีกระทรวงต่าง ๆ มารวมประชุม เพื่อทรงปรึกษาราชการต่าง ๆ และแก้ไขปัญหาทางการบริหารในแต่ละกระทรวงด้วย เสนาบดีสภานี้มีบทบาทสำคัญในก้นแก้ไขการบริหารงานภายในกระทรวงต่าง ๆ และวางรูปแบบการบริหารเสียใหม่เป็นอันมาก

ผลของการแบ่งส่วนราชการออกเป็น 12 กระทรวงดังกล่าว นอกจากจะเป็นการแบ่งงานของแต่ละกรมมิได้ก้าวล่วงเข้าชนกึ่งที่เกยปรากฎในการบริหารราชการระบบเก่าแล้ว ยังเป็นการวาง ฐานอำนาจด้านการบริหารราชการขึ้นมาใหม่ เพราะเสนาบดีกระทรวงต่าง ๆ ได้รับพระบรมราชโองการแต่งตั้งจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโดยตรง นับประกอบด้วยพระเจ้าน้องยาเธอเสียมมากกว่าครึ่งหนึ่ง ข้าราชการที่มีใ้พระบรมวงษานุวงศ์ได้รับเลือกมาเป็นเสนาบดีก็เป็นบุคคลที่พระองค์ทรงไว้วางพระทัย การตั้งเสนาบดีสภาขึ้นนอกจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะเฝ้าทรงศึกษาการบริหารของทุกกระทรวงแล้ว ยังเป็นการลดอำนาจของขุนนางเก่าที่มีอิทธิพลโดยเฉพาะตระกูลขุนนางลงไปได้

การตั้งเสนาบดีสภาเป็นการแก้ปัญหาบริหารราชการโดยเฉพาะอย่างยิ่งในส่วนกลาง ส่วนการบริหารราชการในหัวเมืองหรือ ส่วนภูมิภาคนั้นมีปัญหามาก เช่น การปกครองยังกระว่กวายน้อยอยู่ในระหว่างกรมทั้งสามใดแก มหาคไทย กลาโหมและกรมทาบปัญหาขอราษฎรบังหลวงของเจ้าเมือง ตลอดจนการกดขี่ให้ไพร่ เดือดร้อนยังมีอยู่เป็นอันมาก พระองค์จึงทรงพระราชดำริที่จะรวบรวมการบังคับบัญชาหัวเมืองทั้งปวงให้ขึ้นอยู่กับกระทรวงมหาไไทยกระทรวงเดียว และรวบรวมหัวเมืองขึ้นเป็นมณฑล มีข้าหลวงมณฑล ปกครองขึ้นตรงต่อกระทรวงมหาไไทยอีกชั้นหนึ่ง ประกอบกับเมื่อกรมหลวงดำรงราชานุภาพ

คำร่างตำแหน่งเลนาบัตถะทรวงมหากไทย จึงได้เกิดการจับปกครองเมืองต่าง ๆ ในรูปมณฑลเทศาภิบาลขึ้น¹ และมีการแบ่งหน้าที่ระหว่างกระทรวงกลาโหมและมหากไทย โดยให้กระทรวงมหากไทยรับผิดชอบด้านการปกครองคนและดูแลท้องที่ ส่วนกลาโหม รับผิดชอบด้านทหารและอาวุธ มณฑลเทศาภิบาลเมื่อแรกตั้งได้แก่

1. มณฑลลาวเฉียง
2. มณฑลลาวพวน
3. มณฑลลาวกาว
4. มณฑลลาวกลาง

5. มณฑลบูรพา

ส่วนมณฑลชั้นในต่อมาได้รวบรวมเข้าเป็นมณฑลเช่นกัน ได้แก่

6. มณฑลกรุงเก่า
7. มณฑลปราจีน
8. มณฑลนครสวรรค์
9. มณฑลพิษณุโลก

การรวมเมืองประเทศราช เมืองชั้นนอก และเมืองชั้นในเข้าอยู่ในระบบ การปกครองแบบเทศาภิบาลนั้น เป็นการแก้ปัญหาทางการเมืองระหว่างประเทศ การปกครองภายใน ตลอดจนด้านเศรษฐกิจ² กล่าวคือในท้องที่ที่มีการคุกคามของ มหาอำนาจตะวันตกรุนแรง การจัดตั้งมณฑลเทศาภิบาลจะเป็นการแก้ปัญหาดังกล่าว เช่นกรณีการรวมหัวเมืองประเทศราชเข้าเป็นมณฑลพายัพ มณฑลลาวพวน มณฑลลาวกาว

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาเทววงศ์วโรปการและพระยามหาอำมาตย์ สถาปนามณฑล
สถาปนากระทรวงมหากไทย พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพพระยารามราชภักดี
(ม.ล.สวัสด์ อิศรางกูร) 8 ก.ย. 2509 หน้า 38

² Tej Bunag. The Provincial Administration of Siam 1892-1915.
p. 68.

มณฑลบูรพา มณฑลลาวเฉียง หรือมณฑลไทรบุรีก็มิได้หาเหตุสืบเนื่องมาจากการคุกคามของมหาอำนาจตะวันตก คือ อังกฤษ และฝรั่งเศสในท้องที่ดังกล่าว เมื่อจักรวรรพม่าเมืองต่าง ๆ เข้าอยู่ในการปกครองแบบเทศาภิบาล เป็นการช่วยให้การบริหารราชการของไทยที่อ่อนแอและมีจุดอ่อนอยู่มากเข้มแข็งขึ้น เพราะการจัดปกครองแบบเทศาภิบาลได้รวมอำนาจเข้าสู่ส่วนกลางมากขึ้น สามารถแก้ปัญหาต่าง ๆ ที่เคยมีมาแต่เดิม เช่น การฉ้อราษฎร์บังหลวง การกดขี่ราษฎร ฯลฯ ให้ลดน้อยลง ในด้านเศรษฐกิจการคลังสามารถจัดระบบการเก็บเงินที่รวมศูนย์และลดความรั่วไหลทางการเงินได้มาก

การประชุมสมุหเทศาภิบาลมณฑลต่าง ๆ มีลักษณะเป็นสภาการปกครองแผ่นดินอีกสภาหนึ่ง ซึ่งมีผลต่อระบบไฟร์โดยตรง โดยเฉพาะการประชุมเพื่อแก้ไขปัญหาและจัดวางรูปแบบการปกครองเสียใหม่มีผลให้เกิดการยกเลิกระบบไฟร์ ดังจะได้อธิบายในรายละเอียดต่อไป

ถึงแม้ว่าในชั้นแรก พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวดูเหมือนจะไม่มีฐานอำนาจทางการเมืองเลย แตกต่างวิธีการและนโยบายอันชาญฉลาดประกอบกับความเป็นอัจฉริยะในด้านการปกครองและบริหาร ทำให้พระองค์สามารถสร้างฐานอำนาจทางการเมืองขึ้นมาสนับสนุนและเป็นกำลังสำคัญที่ช่วยให้งานปฏิรูปของพระองค์สำเร็จลุล่วงไปด้วยดี ถึงแม้ว่าในระยะแรกจะทรงเห็นกั้นหน่อยตราครุฑกับงานด้านบริหารราชการเป็นอันมาก เพราะทรงศึกษาปัญหาและลักษณะงานของกระทรวงต่าง ๆ อย่างละเอียด พระราชกระแสรับสั่งท้ายเอกสารราชการที่ทูลเกล้าฯ ถวายแสดงให้เห็นว่าพระองค์เข้าพระทัยถึงปัญหาต่าง ๆ เป็นอย่างดี

3. การแก้ปัญหาในระบบไฟร์ระยะแรก (พ.ศ. 2411 - 2436)

เมื่อพิจารณาจากหลักฐานต่าง ๆ จะเห็นได้ว่า การยกเลิกระบบไฟร์นั้นได้เริ่มอย่างจริงจังภายหลังการอสัญกรรมของสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (19 มกราคม พ.ศ. 2425) และการทิวักคตของสมเด็จพระราชวังบวรวิไชยชาญ

(28 ถึง 44 ค.ศ. 2428) ทั้งนี้อาจจะเป็นผลมาจากก่อนหน้านี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังไม่มีฐานอำนาจทางการเมืองเพียงพอที่จะเปลี่ยนแปลงระบบสังคมได้ และในเวลาถึงกลายเป็นช่วงที่พระองค์พยายามที่จะสาวสายป่านแห่งอำนาจของพระองค์กลับขึ้นมา ดังนั้นในระยะนี้ความเปลี่ยนแปลงในระบบไพร่จึงเป็นเพียงการแก้ไขปัญหาลเฉพาะหน้าอย่างตงฉินสองลูก โดยมีได้มีการวางแผนระยะยาวสำหรับปัญหานี้ ๆ ดังจะเห็นได้จากภายหลังที่ทรงสั่งการแก้ไขปัญหาเรื่องหนึ่งไป ก็จะมีปัญหาในทำนองเดียวกันติดตามมาให้ทรงตั้งราชการอีก หรือบางครั้งผลสะท้อนของการแก้ไขปัญหาก็จะเกิดปัญหาใหม่ซ้อนขึ้นมาให้แก้ไขอีกต่อไป จึงมีปัญหามิในระบบไพร่มาให้พระองค์ทรงแก้ไขอยู่ตลอดเวลา ถึงแม้ว่าจะมีความพยายามที่จะแก้ไขปัญหามิในระบบไพร่โดยปรับปรุงระเบียบการบริหารของกรมพระสุรัสวดีเสียใหม่ เช่น

3.1 การแก้ไขปรับปรุงระเบียบบริหารในกรมพระสุรัสวดี

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเข้าพระทัยถึงปัญหาการบริหารราชการได้อย่างถ่องแท้ที่ทรงมีพระบรมราชาธิบายไว้¹ กรมพระสุรัสวดีเป็นกรมที่สำคัญกรมหนึ่ง เพราะมีขอบเขตหน้าที่รับผิดชอบกว้างขวาง นอกจากจะมีหน้าที่รักษาทะเบียนทางวาระบัญชีไพร่พลทั้งฝ่ายทหารและพลเมืองทั้งในกรุงและหัวเมือง ยังทำหน้าที่ควบคุมการสักเลขและจ่ายเลขไปทำงานตามกรมที่ตั้งกีด ทำหน้าที่ตัดสินกรณีพิพาทชิงเลขแบ่งลูกหมู่ เก็บเงินค่าราชการและป่าวประกาศเรื่องราวทั้งปวงให้ประชาชนทั่วพระราชอาณาเขตรับรู้

จากกฎหมายที่ประกาศใช้ทุกสมัยแลกลงให้เห็นถึงความไม่มีประสิทธิภาพในการบริหารของกรมพระสุรัสวดี แม้ว่าจะมีความพยายามที่จะแก้ไขปัญหามิที่เกิดขึ้นตลอดมา

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ร.ล. 3/6 พระราชดำรัสเรื่องแก้ไขการปกครองแผ่นดิน 25 เม.ย. 112 (พ.ศ. 2436)

ก็ตาม ปัญหาการสูญไฟรั่ว^๑ เป็นจากการฉ้อราษฎร์บังหลวงด้วยวิธีการต่าง ๆ ได้มีปรากฏอยู่ทุกสมัย มั่งผลสะท้อนของปัญหาคงกล่าวทำให้เกิดความขัดแย้งภายในระบบไฟระแวงพระมหากษัตริย์ผู้หนึ่งโดยหลักการแล้วทรงเป็นเจ้าของชีวิต แรงงาน และเจ้าของทรัพย์สินทั้งหมดในพระราชอาณาจักร กับเจ้านายและขุนนาง ในความเป็นจริงใคความคุมผลประโยชน์ต่าง ๆ ที่ได้จากไฟระเอาไวเกือบทั้งหมด ความขัดแย้งในด้านผลประโยชน์จากการควบคุมไฟรั่วนี้มีมานานทุกสมัย พระมหากษัตริย์ทุกพระองค์ที่ขึ้นมาจึงต้องพยายามที่จะควบคุมมิให้เกิดการสูญไฟรั่วขึ้นด้วยวิธีการต่าง ๆ เช่นการเพิ่มจำนวนไพร่หลวง ลดจำนวนไพร่สมของขุนนาง ป้องกันการสร้างสมฐานะอำนาจทางเศรษฐกิจและการเมืองของขุนนาง เพราะการสูญไฟรั่วหมายถึงพระมหากษัตริย์ทรงสูญเสียอำนาจที่จะควบคุมคนซึ่งเป็นฐานอำนาจทางการเมืองของพระองค์ ทรงสูญเสียเงินที่พระคลังมหาสมบัติควรจะได้รับอย่างเต็มที่ ในขณะที่เดียวกันเป็นการเพิ่มฐานอำนาจให้แก่ชนชั้นขุนนาง ตลอดจนพระราชวงศ์ให้มีฐานอำนาจขึ้นมาท้าทายพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์

ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์ได้ถูกท้าทายจากชนชั้นขุนนางและพระราชวงศ์มาก อาจกล่าวได้ว่าพระองค์ไม่ทรงมีพระราชอำนาจที่แท้จริง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเล็งเห็นความสำคัญของกำลังไฟรั่วเป็นอย่างดี และทรงเข้าพระทัยถึงปัญหาการสูญไฟรั่วซึ่งทำให้ฐานะของพระองค์อ่อนแอ ดังนั้นการดำเนินงานชิ้นแรกในระยะที่พระองค์ไม่สามารถจะควบคุมการบริหารราชการได้อย่างเต็มที่ก็คือความพยายามที่จะป้องกันจุกรั่วไหลทางการเงิน ซึ่งเป็นหนทางที่ขุนนางจะก่อให้เกิดปัญหาไฟรั่วสูญ โดยได้วางระเบียบปฏิบัติต่าง ๆ ในกรมพระสุรัสวดีให้รัดกุมและมีผลในทางปฏิบัติมากกว่าเดิม เช่น ใคทรง

* โปรดดูภาคผนวก ก แสดงรายไคของรัฐในตอนต้นรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และเปรียบเทียบกับรายไครัฐในช่วงปลายรัชสมัย มั่งพระมหากษัตริย์ทรงมีพระราชอำนาจอย่างสมบูรณ์แล้ว

ออกประกาศกฎเกณฑ์เรื่องเลขหนี้ราชการ¹ ประกาศฉบับนี้เป็นหนทางที่จะป้องกันการแจ้งรายชื่อยาหรือชื่อไพร่เท็จ ทำให้มูลนายสามารถเอาชื่อไพร่ออกจากบัญชีทางว่า โดยแจ้งทางการว่า ตาย ชรา หรือพิการ หรือหนี ที่ความเป็นจริงไม่เป็นเช่นนั้น ทั้งนี้ เนื่องจากระเบียบเดิมการชำระบัญชีจำนวนไพร่ได้เป็นปัจจุบันจะกระทำ 10 ปีครั้งหนึ่ง ซึ่งเป็นหลักปฏิบัติกันมาแต่ปลายสมัยอยุธยา² และหากว่าเจ้าหมื่นคนใดจะจำหน่ายไพร่ ออกจากบัญชีว่าตายหรือหนี เจ้าหมื่นต้องจ่ายเงินการราชการให้หลวง 5 ปี ทางกรจึง จะยอมให้จำหน่ายรายชื่อยาหรือชื่อไพร่ออกจากบัญชีได้ ซึ่งเป็นการป้องกันมูลนายฉ้อราษฎร์บังหลวง ในกรณีที่มีไค่ตายหรือหนีจริง ในสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เจ้าหมื่นต้องจ่ายเงินการราชการให้หลวง 3 ปีจึงยอมให้จำหน่าย แต่ ธรรมเนียมอันนี้เป็นแต่ไค่ยืนกันมาในสมัยพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็มีปฏิบัติเช่นว่า เพียงแต่เจ้าหมื่นมาสาบานว่า ไพร่ ตาย หรือหนี จริง ทางกรก็ยินยอมให้จำหน่ายชื่อ ไพร่ออกจากบัญชีได้³ จึงเป็นเหตุให้มีการจำหน่ายไค่ระมาก ไพร่กรมต่าง ๆ จึงลด จำนวนลงโดยเฉพาะไพร่หลวงจ่ายเรือนจึงมีการระหนัก พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า เจ้าอยู่หัว จึงโปรดเกล้าฯ ให้วงกฏเกณฑ์การจำหน่ายไพร่ขึ้นมาใหม่ โดยให้มูลนาย เสียเงินคนละ 18 บาท เป็นทางการจึงยอมให้จำหน่ายไพร่ว่าตาย หรือหนีได้ ในกรณีไค่หรือหนีเมื่อตาม พบให้มูลนายนำมาขึ้นบัญชีไว้ ระยะเวลาที่หนีทางการก็ไม่ได้ เรียกเงินการราชการย้อนหลังแต่ประการใด⁴

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ก.8/60 ร่างกฎเสนาบดี เรื่องเลขหนี้ราชการ 25 ต.ค. 119 (พ.ศ. 2443)

² กฎหมายตราสามดวง เล่มที่ 5 หน้า 54

³ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ก.8/60 ร่างกฎเสนาบดี เรื่องเลขหนี้ราชการ 25 ต.ค. 119 (พ.ศ. 2443)

⁴ ข.

จะเห็นได้ว่าวิธีการในการแก้ไขปัญหาคำรณรามบุรีมิ่งหลวงของขุนนางใน
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโดยตรงแก้ไขข้อขัดแย้งระหว่างพระองค์และ
ขุนนางด้วยการประนีประนอมและครองผลประโยชน์โดยเอาเหตุผลที่เคยปฏิบัติ
กันมาใบสมัยอยุธยาเป็นหลัก ทำให้ขุนนางที่ควบคุมไพร่ต้องยอมจำนน คงเลิกการ
แจ้งว่าหนายเหี้ยลงไปได้บ้าง

นอกจากได้แก้ไขปัญหไพร่สู่ถึงกล่าวแล้ว สาเหตุที่ทำให้ไพร่สู่ถึงอีกประการ
หนึ่งคือการสมยอมกันระหว่างขุนนาง และไพร่ ซึ่งเกิดจากความล่าช้า และกฎเกณฑ์ที่
กรมพระสุรัสวดีปฏิบัติทำให้ไพร่เดือดร้อน เช่น กรณีของไพร่สมที่นายตาย หรือตัวไพร่สม
ที่ชรา พิการ ต้องสั๊กแปลงเป็นไพร่หลวง ตามระเบียบเก่าที่ปฏิบัติกันมา เมื่อนายตาย
ไพร่สมจะได้รับความลำบากมาก ไพร่จะถูกจับมาคุมขังไว้ (ในกรณีที่ทายาทผู้รับมรดก
ของนายเดิมมิได้ยื่นคำร้องขอเป็นเจ้าหนี้คืนจากบิดา) เพื่อรอให้เจ้าหนี้คนที่ใหม่ที่เป็น
เจ้าหนี้ควบคุมไพร่หลวงมาขึ้นบัญชีรายชื่อเพื่อสั๊กแปลงเป็นไพร่หลวง ไพร่อาจจะต้องรอ
สักอยู่ในคุกหลายเดือน นอกจากจะเดือดร้อนเรื่องถูกจำขังขาดอิสรภาพแล้ว ไพร่ยัง
ต้องเสียค่าหักรายชื่อตนเองออกจากบัญชีว่าเป็นไพร่นายตาย ต้องเสียค่าคุมขังตัวเอง
ให้กับเจ้าหน้าคุก ระหว่างที่ถูกขังรอการลัถยูนันหากกินข้าวของผู้คุมก็ต้องเสียค่าข้าว
อีก รวมต้องจ่ายคนละประมาณ 14 บาท* ไพร่ซึ่งไม่มีส่วนรับรู้กับผลประโยชน์ที่มุลนาย
ได้รับเมื่อมุลนายมีชีวิตอยู่ แต่เมื่อนายตายแล้วตนต้องรับความลำบากเสียเงินและหมด
อิสรภาพชั่วคราว และยังคงเจ็บตัวเมื่อถูกสั๊กแปลงเป็นไพร่หลวง ในกรณีที่ไพร่ชรา
หรือพิการก็เช่นกัน ไพร่จะถูกนำมาให้เจ้าหน้าที่ตรวจแอบว่าพิการ หรือชราจริง แล้วจึง
จะเสียค่าหักรายชื่อตนเองจากบัญชี ค่าสั๊กว่าเป็นชรา พิการ ซึ่งต้องใช้เงินใกล้เคียงกับ
ไพร่นายตาย¹ ไพร่เองก็ไม่อยากเสียเงินหรือได้รับความลำบากจากการคุมขังและต้อง

* คุุรายละเอียดในเอกสาร กจร. ร.5 สมุคพิเณษเล่มที่ 17 หน้า 17 - 20
เจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธวัชกร กราบทูลขอทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ร.ที่ 2721 เล่ม 8 ปีวอก ฉก. จ.ก. 1236 (พ.ก. 2327)

รายเงินเป็นจำนวนมากเมื่อเทียบกับค่าของเงินในสมัยนั้น และเงินดังกล่าวมิได้ตกเป็น
ของพระมหากษัตริย์ ความรวมนิยม คหาคาระ กาตวา ประทับดังกล่าว แบ่งเฉลี่ย ในบรรดา
ขุนนางที่เกี่ยวข้อง พระมหากษัตริย์ก็สูญเสียผลประโยชน์ ในแง่ของไพร่เพื่อเป็นการ
 หลีกเลี่ยงการกักตวง ไพร่หลายรายจึงสมยอมกับเจ้าหนูคนใหม่ให้เอารายชื่อของตน
 ออกจากบัญชีว่า หนี้ หรือตายบ้าง มุณนายคนใหม่ก็พอใจ ที่จะเอารายชื่อไพร่ออกจาก
 บัญชี เพราะตนจะได้แอบไปเก็บผลประโยชน์แม้ว่าจำนวนเงินที่เก็บจะลดลงไปบ้างทาง
 ไพร่ก็ยินดีจะเสีย เพราะเสียให้มุณนายลับ ๆ ถูกกว่าเสียให้หลวง และยังพ้นการเกณฑ์
 อื่น ๆ อีกตลอดไป ซึ่งสิทธิดังกล่าวจะรวมไปถึงลูกหลานด้วย เมื่อเป็นเช่นนี้จะได้เห็นได้
 ว่าพระมหากษัตริย์เป็นผู้เสียประโยชน์หากการชำระไพร่ที่นายตาย ล่าช้าจะเกิดปัญหาไพร่
 สูญมาก จึงได้มีประกาศหักไพร่สมตาย ชรา พิกการ จ.ก. 1239 (ตรงกับ พ.ศ. 2420)¹
 และมีประกาศปรับปรุงระเบียบการชำระเลขนายตายเสียใหม่ เรียกว่าประกาศเรื่อง
 ชาระเลขเจ้าสิ้นพระชนม์นายถึงแก่กรรม² โดยกำหนดการปลงศพเจ้าหนูมุณนายให้แล้ว
 เสร็จภายใน 1 ปี แล้วให้มีการส่งมอบบัญชีรายชื่อเลข รวมทั้งชำระเงินการราชการที่
 ค้างหลวงให้เรียบร้อย นอกจากนี้ทรงเข้าพระทัยที่ว่าสาเหตุที่ไพร่สมยอมกับมุณนายก่อให้เกิด
 เกิดปัญหาไพร่สูญนั้น เนื่องมาจากลักษณะความกดขี่ของระบบไพร่ เพื่อเป็นการลด
 ความลำบากของไพร่ในการสักระเปลี่ยน จึงโปรดให้เจ้าพนักงานกรมทหารหน้าที่มีเงินเดือน
 แล้วเป็นผู้ควบคุมไพร่ระหว่างรอการสักระเปลี่ยน ไพร่ไม่ต้องเสียค่าคุมขัง หรือได้รับการ
 จอจจำให้ถือครอน นอกจากนี้เพื่อเป็นการรักษาสถาบันผลประโยชน์มิให้ตกอยู่กับบรรดาขุนนาง
 ที่เป็นเจ้านายที่เกี่ยวข้องในการสักระเปลี่ยน จึงโปรดให้พนักงานผู้เกี่ยวของนาคาธรรมนิยม

¹ร.ก.ท.เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ ผู้รวบรวม "ประกาศหักไพร่สมตาย
 ชรา พิกการ จ.ก. 1239" ประชุมกฎหมายประจำศก เล่มที่ 9 หน้า 195

²ดู. เล่ม 11 หน้า 117

เก็บไถ่ลงพระคลังมหาสมบัติ ส่วนขุนนางที่เกี่ยวข้องในเรื่องไฟรจะได้รับเงินเดือน
ตอบแทนตามควร

นอกจากนี้ยังได้มีประกาศพระราชบัญญัติและข้อบังคับในระบบไฟรออีกหลาย
ประการออกมาเป็นระยะ ซึ่งมีสาระสำคัญเกี่ยวกับการป้องกันมิให้ขุนนางมีช่องทางที่จะ
ทุจริตได้ เช่น ระเบียบเกี่ยวกับการนาไฟรอไปทัพ เป็นข้อบังคับให้ข้าราชการที่ไปทัพ
หรือหัวเมืองให้ยื่นหางวาวจานวนไฟรอที่ไปค่ายเพื่อจะได้หักเงินค่านาการได้ถูกต้อง¹
ประกาศว่าควยตราภูมิคุ้มห้าม ร.ก. 103 (พ.ศ. 2427)² เป็นการยกเลิกตราภูมิเภา
เพราะไม่สามารถจะควบคุมได้ว่าไฟรอหลวงที่ได้รับตราภูมิอย่างแท้จริงนั้นมีจานวนเท่าใด
เนื่องจากการซื้อขายกันจนผู้ที่ไม่สมควรจะได้รับตราภูมิก็มีตราภูมิเอาไว้วางเพื่อตนเอง
จะไม่ต้องเสียภาษี ทำให้การเก็บภาษีไม่ไ้เต็มเม็ดเต็มหน่วย ตราภูมิใหม่ที่โปรด
พระราชทานแก่ไฟรอหลวงทุกประเภทซึ่งได้ลารวจจานวนขึ้นบัญชีไว้อย่างถูกต้อง และมีการ
พิทักษ์การธรรมเนียมตราภูมิเสียใหม่เป็น โดยไฟรอผู้ที่ได้รับตราภูมิต้องจ่ายค่าธรรมเนียม
สองบาทสลึงเฟื้อง เป็นการป้องกันการหาผลประโยชน์ของมูลนายจากตราภูมิ นอกจากนี้
ยังมีประกาศเลขไฟรอหลวงไฟรอสม พ.ศ. 2431³ อันเป็นการปรับปรุงระเบียบการขึ้นบัญชี
การจำหน่าย ฯลฯ ให้รัดกุมกว่าเดิม ซึ่งสาระสำคัญคือป้องกันการฉ้อราษฎร์บังหลวงของ
มูลนายนั่นเอง

¹ร.ต.ท.เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ ผู้รวบรวม "ประกาศว่าควยตราภูมิ
คุ้มห้าม" ประชุมกฎหมายประจำศก เล่มที่ 11 หน้า 32

²ก. เล่มที่ 10 หน้า 175

³ร.ต.ท.เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ ผู้รวบรวม "ประกาศเลขไฟรอหลวง
ไฟรอสม พ.ศ. 2431" ประชุมกฎหมายประจำศก เล่มที่ 11 หน้า 85 - 87

3.2 การแก้ปัญหาไพร่หนีจากระบบ

นอกจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงแก้ไขปัญหาไพร่สู่ฎโดยควบคุมมิให้มูลนายมีช่องทางทุจริตแล้ว ในขณะนั้นก็มีไพร่ที่ไม่ได้รับการสักอยู่เป็นจำนวนมาก ซึ่งทางราชการไม่สามารถตรวจสอบได้ว่าไพร่ที่ขโมยขานนั้นเป็นเพราะหลบหนีจากการสัก หรือเพราะรับตราภูมิ คือ เสียเงินค่าราชการแล้วแต่ไม่ต้องการสัก พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงแก้ปัญหาขึ้นโดยการออกสักรดครั้งใหญ่ วิธีนี้เป็นการแก้ไขปัญหาคัดคนแรงงานไพร่ที่เคยปฏิบัติกันมาแต่โบราณ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงโปรดเกล้าให้สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ ผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน เป็นผู้อำนวยการสักเลขในปี พ.ศ. 2413 ซึ่งในการสักเลขครั้งนี้ได้เป็นการสักทั่วประเทศ จะสักเฉพาะหัวเมืองชั้นในและชั้นกลางเท่านั้น* ส่วนหัวเมืองชั้นนอกซึ่งอยู่ห่างไกล การคมนาคมไม่สะดวก จะไม่มีการสักเลขเป็นแต่ทำสำมะโนครัวแสดงชื่อคนตามบ้านเอาไว้เท่านั้น เพื่อเป็นการรวบรวมจำนวนคนในประเทศไว้ การสักเลขในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็มีอีก 2 ครั้ง คือ ใน พ.ศ. 2419¹ และ 2423² แต่กล่าวโดยสรุปแล้วลักษณะการควบคุมไพร่ยังเป็นแบบเดิมอยู่ คือไพร่ยังขึ้นสังกัดมูลนาย ปัญหาไพร่หนีจากระบบไพร่ยังมีอยู่ แม้ว่าจะ

*การสักเลขในครั้งนั้นได้มีการกำหนดเขตเมืองชั้นในที่ท้องสักได้แก่บริเวณต่อไปนี้ หัวเมืองฝ่ายเหนือตั้งแต่แขวงเมืองไชยนาทลงมา หัวเมืองฝ่ายตะวันออกตั้งแต่เมืองประจิมบุรีเข้ามา หัวเมืองฝ่ายตะวันตกตั้งแต่เมืองเพชรบุรี เมืองกาญจนบุรีเข้ามา หัวเมืองฝ่ายทะเลตั้งแต่เมืองชลบุรีเข้ามา กระจายละเอียดยกใน กจร.ร.5 สมุดพิเศษ เล่มที่ 20 เรื่องสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ออกไปจัดการเรื่องเลขในหัวเมืองฝ่ายใต้ หน้า 155 คัดมาจากหนังสือราชการปีวอก ฉศก 1246 ร.ที่ 762 6+12 ปีวอกฉศก 1246

¹ร.ท.ท.เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ รวบรวม "ประกาศกัเลข" ประชุมกฎหมายประจำศก เล่มที่ 9 หน้า 161

²ข. หน้า 164

ให้เลขในหัวเมืองชั้นนอกเป็นเลขคงเมือง เพื่อห้ามการโยกย้ายข้ามเมืองนอกจากจะย้ายภายในเมืองเดียวกับทางราชการจึงยอมให้ย้ายและให้มีสามโนคร้ว แต่การมีสามโนคร้วไม่สามารถป้องกันปัญหาไฟรลุญได้ เพราะสามโนคร้วในสมัยนั้นไม่เป็นปัจจุบัน คลาดเคลื่อนได้ง่าย คือ การทำสามโนคร้วในครั้งนั้นเป็นการสำรวจประชากรในวัยต่าง ๆ โดยแบ่งออกเป็น สกรรจ์ รุน แล่น จูม บานละเท่าใด การสำรวจเช่นนี้เมื่อถึงปีใหม่ก็ไม่สามารถจะรู้จำนวนคนที่แท้จริงได้ การอพยพของไพร่จากเมืองหนึ่งไปอีกเมืองหนึ่ง แม้จะแก้ปัญหาโดยให้ไพร่ในแต่ละเมืองเป็นเลขคงเมือง ห้ามการโยกย้ายข้ามเมือง เช่น ไพร่ในหัวเมืองชั้นนอกก็ให้ย้ายได้แต่ในระหว่างหัวเมืองชั้นนอกด้วยกันเท่านั้น หรือไพร่หัวเมืองชั้นในห้ามย้ายไปอยู่ในหัวเมืองชั้นนอก ดังนี้เป็นต้น¹ ซึ่งไพร่ในแต่ละหัวเมืองจะมีภาระหนักเบาในการเกณฑ์แรงงานไม่เท่ากัน ไพร่ที่อยู่หัวเมืองใกล้เคียงกับเมืองหลวงหรือในหัวเมืองชั้นนอกที่ไม่ทางไกลนักจะได้รับการเกณฑ์แรงงานมากกว่าไพร่ในหัวเมืองทางไกล ไพร่จึงนิยมที่จะอพยพไปอยู่หัวเมืองที่ไกล ๆ เพื่อให้รอดพ้นจากการเกณฑ์แรงงาน เจ้าบุญมูลนายตามไปเก็บเงินค่าราชการไม่สะดวก ซึ่งแม้ว่าจะแก้ไขปัญหการหลบหนีของไพร่โดยการให้โอนสามโนคร้วให้เรียบร้อย แต่เนื่องจากการทำสามโนคร้วยังหาวิธีที่เหมาะสมไม่ได้ คำสั่งให้หักโอนทะเบียนคน จึงไม่มีผลในทางปฏิบัติ ปัญหการหลบหนีของไพร่จากระบบไพร่จึงยังคงมีอยู่ต่อไป

วิธีการแก้ปัญหการหลบหนีของไพร่อีกประการหนึ่งคือ การฟื้นฟูกรมทหารหน้า ซึ่งเคยมีมาตั้งแต่สมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวขึ้นมามีอีกครั้งหนึ่ง กรมทหารหน้านั้นมีกำหนดมาจากการรวบรวมเอาชาหลวงเดิมของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

1 กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 สมุดพิเศษ เล่มที่ 20 เรื่อง สมเด็จพระเจ้าบรมมหาศรีสุริยวงศ์ออกไปจัดการเรื่องเลขในหัวเมืองฝ่ายใต้ หน้า 155 ถัดมาจากหนังสือราชการปีวอกคศก 1246 ร.ที่ 381/46 มาฉวัน

มาฝึกหัดแบบยุโรป โดยใช้ครูฝึกชาวต่างประเทศ ได้แก่ โยเซฟ ชาวฮอลันดา และ อิมเปย์ ชาวอังกฤษ กรมทหารหนานี้มีหน้าที่แทนทหารกระบวนเสด็จ¹

สภาพภายในกรมทหารหนานในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แม้ว่าจะมีกรมเพิ่มขึ้น เช่น กรมทหารม้าเกราะทอง กรมทหารปืนพายุ กรมทหารลอมวัง กรมทหารปรายปลายหอก กรมเกณฑ์หัดอย่างยุโรป และกรมทหารมหาดไทย แต่สภาพภายในกรมทหารหนาก่อนการปฏิรูปยังไม่ระเบียบวินัย มีการซื้อตำแหน่งและยศนายทหาร พลทหารในกรมทหารหนานี้เป็นทาสของบรรดานายทหารนั่นเอง และจำนวนคนก็ยังน้อย²

เมื่อเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี เป็นผู้บังคับบัญชากรมทหารหนานี้ได้ใช้วิธีเกลี้ยกล่อม ทาคนมาสมัครเป็นทหาร มีไพร่แซนชาวมาสมัครเป็นทหารเป็นอันมาก เนื่องจากทาง กรมทหารหนานี้ได้ประกาศว่า เมื่อรับราชการอยู่ครบปีแล้วจะปล่อยให้พ้นจากราชการประจำ เช่น การเสียส่วย หรือการเกณฑ์ใด ๆ ตลอดชีวิต จึงมีคนมากขึ้นมาก และทางราชการ ได้ใช้กำลังทหารเหล่านี้ปราบฮ่อในคราวที่เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีเป็นแม่ทัพ³ ต่อมา

อาจกล่าวได้ว่า การฟื้นฟูกรมทหารหนาน นอกจากจะเป็นการสร้างความมั่นคง ในการป้องกันประเทศแล้ว ยังเป็นการสร้างฐานอำนาจทางการเมืองภายในประเทศของ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวอีกด้วย ดังประกาศทหารหนานี้มีโรงรับสมัคร ลูกหมู่แซนชาว คือ ไพร่ที่ยังไม่ไถ่สักหรือพวกที่หลบหนีจากการสัก ตลอดจนไพร่นายตาย และไพร่ที่มีความเบื่อหน่ายในหมู่กรมเดิมของตนให้มาสมัครเป็นทหารในกรมทหารหนานี้ โดยมีสวัสดิการให้คือพอสมควร คือ มีเสื้อผ้าให้ 1 ชุด มีเงินเดือนให้เดือนละ 4 บาท ให้รับราชการ 5 ปี แล้วปลดเป็นกองหนุนชั้นที่ 2 อยู่ 5 ปี ซึ่งในระยะนี้ต้องมาประจำการ

¹ จอมพล เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี ประวัติการของจอมพลเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี

เล่ม 1 หน้า 95

² ๒. หน้า 99

³ ๓. หน้า 102

ปีละ 2 เดือน เมื่อครบกำหนดแล้วปลดเป็นกองหนุนชั้นที่ 3 เมื่ออายุได้ 50 ปีให้พ้นจากราชการและทหารทุกคนจะได้รับแจกตราภูมิยศตลอดชีวิต¹ บรรดาไพร่พลชาวที่หลบซ่อนแอบแฝงอยู่กับขุนนางผู้มีอำนาจ หรือไพร่ที่อยู่กับมูลนายที่กดขี่ข่มเหงมีความยินดีที่จะหลุดพ้นจากระบบไพร่โดยไม่ต้องหลบซ่อน หรือหนีจากการลงโทษของทางราชการ จึงพากันมาสมัครเป็นทหารหน้ากันเป็นจำนวนมากเกินที่ต้องการจนต้องปิดรับสมัคร และกฎวิธีการนี้จะเป็นการกีดอำนาจในการควบคุมไพร่จากขุนนางได้บางส่วนหนึ่ง แต่ในภายหลังกษัตริย์นิยมที่จะสมัครเพราะสวัสดิการที่ได้รับก็มีได้ดังที่ประกาศ เมื่อถึงคราวที่จะปลดประจำการตามกำหนด ทางราชการก็ไม่ปลดให้เพราะขาดทหารสมัครใหม่² จึงต้องมีการเปลี่ยนแปลงระบบการรับสมัครทหารหรือโอนจากหมู่อื่นมาเป็นการเกณฑ์คนมาเป็นทหารถึงจะได้กล่าวในตอนต่อไป

การแก้ปัญหาไพร่สัญญา ในระยะแรกนอกจากจะแก้ไขด้วยการออกสีกเลขเป็นครั้งแรก การทำสามโคกแล้ว และการฟื้นฟูกรมทหารหน้าแล้ว สิ่งที่ได้ออกกระทำควบคู่กันไปคือการประกาศตัดเตือนและลงโทษผู้ที่กระทำความผิดออกมาเป็นระยะ ๆ มีการจับกุมผู้ฝ่าฝืนกฎหมายมาลงโทษเป็นคราว ๆ เช่น ประกาศตัดเตือนว่าด้วยคนขโมยข้าว พ.ศ. 2427³ และมีการจับกุมมาลงโทษเป็นราย ๆ ไป หากปรากฏว่ามีมูลนายก็จะให้มูลนายมารับตัวไป หากเป็นไพร่ที่อยู่ลอยโดยไม่มียศมูลนายก็จะให้ลักเป็นไพร่หลวง

¹จอมพลเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี ประวัติการของจอมพลเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี
เล่ม 1 หน้า 99 - 100

²กองจกหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ก.13.2/8 จักรการทหารบก เรื่อง กรมพระภาณุพันธุวงศ์วรเดช กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ 358/22 ลงวันที่ 28 พ.ค. 111 (พ.ศ. 2435)

³ร.ต.ท.เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ ผู้รวบรวม "ประกาศตัดเตือนว่าด้วยคนขโมยข้าว พ.ศ. 2427" ประชุมกฎหมายประจำศก เล่มที่ 11 หน้า 176

3.3 การแก้ปัญหาการฉ้อราษฎร์บังหลวงของมูลนาย

อาจกล่าวได้ว่าปัญหาการฉ้อราษฎร์บังหลวงของมูลนายเป็นปัญหาใหญ่ที่ทำให้ระบบไพร่ถูกทำลายลง และปัญหานี้มีการสะสมกันมาหลายชั่วอายุคน และนับว่าเป็นความขัดแย้งที่รุนแรงระหว่างพระมหากษัตริย์และมูลนายที่สูญเสียผลประโยชน์ทุกสมัย แม้ว่าเงินตราราชการหรือเงินส่วยเป็นเงินที่เก็บได้จำนวนน้อย เมื่อเปรียบเทียบกับผลประโยชน์ของพระมหากษัตริย์คนอื่น เช่น ภาชีอากรต่าง ๆ แต่เนื่องจากการรั่วไหลทางการเงินเพราะการทุจริตของมูลนายนี้มีมานาน โดยเฉพาะในหัวเมืองชั้นนอกและหัวเมืองชั้นใน ซึ่งเจ้าเมืองกรมการมีหน้าที่ควบคุมไพร่และเก็บส่วย มิได้มีการเก็บเงินส่งพระคลังเป็นเวลาหลายสิบปี¹ ในต้นรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวฐานอำนาจทางเศรษฐกิจของพระองค์แทบไม่มีเลยดังได้กล่าวมาแล้ว ประกอบกับมีความจำเป็นที่จะต้องใช้จ่ายเงินเป็นจำนวนมากในการปฏิรูปประเทศ เช่น การสร้างทางรถไฟ ทำสายโทรเลข ตลอดจนจัดรูปแบบการปกครองเสียใหม่โดยเลิกระบบกินเมืองให้ข้าราชการมีเงินเดือน ประกอบกับเป็นเจตน์เจานงค์ของพระองค์ในการปฏิรูปการคลังเพื่อเป็นองค์ประกอบสำคัญในการสร้างฐานอำนาจทางการเมืองของพระองค์² ดังนั้นภายหลังที่มีการตั้งหอรัษฎากรพิพัฒน์แล้ว ได้มีการเปลี่ยนแปลงครั้งใหญ่ที่มีผลสะท้อนอย่างสำคัญจนถึงการเลิกระบบไพร่ในที่สุด นั่นคือ การเร่งเงินตราราชการที่ค้าง³

การเร่งเงินที่ค้างนี้เป็นกรณียกความผิดเห็นของเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง (เพ็ง) เจ้ากรมพระสุรัสวดีในขณะนั้น เนื่องจากมีปัญหาว่าเงินที่ค้างอยู่กับเจ้าหมมูลนาย

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.51/1 รายงานจักรราชการต่าง ๆ ในมณฑลพิษณุโลก ของเจ้าพระยาศรีสุริยราชวรานุวัติ ทอที่ประชุมเสนาบดี สำเนาที่ 27873 วันที่ 13 พ.ย. 115 (พ.ศ. 2439)

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ร.ล.6/5 รายงานเสนาบดีสภา กระแสพระบรมราชโองการเกี่ยวกับเรื่องพระราชทรัพย์ส่วนพระคลังข้างที่ 4 มีนาคม ร.ศ. 125 (พ.ศ. 2449)

ของไพร่สมนั้นมีเป็นจำนวนมาก อีกประการหนึ่งการที่มุลนายมีไพร่สมในสังกัดตนมาก
 ย่อมหมายถึงผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจของมุลนายเอง ซึ่งเป็นผลให้พระมหากษัตริย์
 ทรงสูญเสียผลประโยชน์ทั้งทางการเงินและทรงสูญเสียอำนาจที่จะควบคุมคน เจ้าพระยา
 มหินทรศักดิ์ธำรง ได้ทูลเกล้าฯ ถวายความเห็นในการจัดเก็บเงินที่ค้างอยู่กับบรรดา
 มุลนาย มหากเล็ก หนาย สม ทาส¹ โดยเริ่มการเร่งรัดเงินที่ค้างในปี พ.ศ. 2420
 เรียกว่าประกาศการเกณฑ์ 5 จำนวน ทางราชการได้กำหนดเอาปี พ.ศ. 2417 เป็น
 ปีที่เริ่มต้นสะสม โดยมียุทธวิธีว่า เจ้าหมื่นไกรที่ค้างเงินไพร่สม มหากเล็ก หนาย
 และทาส ตั้งแต่ พ.ศ. 2417 - 2421 รวมเป็นเวลา 5 ปีนี้ ให้ใช้เงินการราชการ
 ที่ค้างเพียง 3 ปีเท่านั้น จำนวนเงินที่เก็บได้ให้แบ่งเป็น 3 ส่วน โดยเจ้าหมื่นจะต้อง
 ส่งมอบฎากรพิพจน์ 2 ส่วน และยกให้เป็นผลประโยชน์ของเจ้าหมื่น 1 ส่วน เจ้าหมื่นคนใด
 ส่งเงินครบตามที่ประกาศ ทางราชการจะยินยอมให้เจ้าหมื่นคนนั้นหักรายชื่อไพร่สมของตน
 ที่ตาย หนี ขรา พิการ ออกจากบัญชีได้² เพราะทางการเล็งเห็นว่าแต่เดิมการหัก
 รายชื่อไพร่ออกจากบัญชีทำได้ยาก นอกจากมีการลักเลขครั้งใหญ่ ทางราชการจึงจะยอม
 ให้มีการหักรายชื่อไพร่ที่ตายหนี ฯลฯ ออกจากบัญชีได้คราวหนึ่ง ซึ่งระเบียบนี้หาความ
 ลำบากให้แก่เจ้าหมื่นที่ไพร่สมของตนตายหนี ฯลฯ มาก เพราะเจ้าหมื่นจะต้องออกเงินค่า
 ราชการแทนไป แต่ระเบียบการจำหนวยเช่นนี้ก็ได้ผลดีแก่ทางราชการ หากยอมให้
 จำหนวยไถ่กาย ๆ เจ้าหมื่นก็จะหาของทางทุจริตได้ โดยไพร่ไม่ตาย ก็บอกว่า
 ตาย ทางราชการประกาศเช่นนี้หวังว่าเจ้าหมื่นผู้ควบคุมไพร่สมคงจะปฏิบัติตาม

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 น. 17/24 เรื่องจับคน
 ข้อมือชาวแลควรเก็บเงินให้เสมอหน้ากัน เจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง กราบบังคมทูล
 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว วันที่ 13 ต.ค. 114 (พ.ศ. 2438)

² ร.ต.ท. เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ ผู้รวบรวม "ประกาศที่จะหักไพร่
 สมตายขราพิการ จ.ศ. 1239" ประชุมกฎหมายประกาศ เล่มที่ 9 หน้า 197

ปรากฏว่าประกาศการเกณฑ์ 5 จำนวน ไม่ได้รับการปฏิบัติตามเท่าที่ควร จึงต้องมีการประกาศเร่งเงินการราชการอีกในปีเดียวกัน คือ ใน พ.ศ. 2421 โดยมีสาระสำคัญคือ ย้ำให้เจ้าหนุ่ที่ยังไม่ไถ่ส่งเงินที่ค้าง ให้รีบนำเงินมาส่ง และคาดโทษสำหรับผู้ฝ่าฝืนด้วย¹

ภายหลังที่มีการประกาศเร่งเงินการราชการแล้ว ทางกรมพระสุรัสวดีก็มีใ้เร่งรัดในเรื่องการเก็บเงินอีก ปัญหาเงินไพรสมที่ค้างอยู่กับเจ้าหนุ่ยังมีอยู่เช่นเดิม จนกระทั่งอีก 10 ปีต่อมา คือ ใน พ.ศ. 2431 ได้มีประกาศให้เจ้าหนุ่เก็บเงินการราชการส่งอีกครั้ง โดยเรียกการเก็บเงินครั้งนี้ว่า - การเกณฑ์ 9 จำนวน ประกาศให้เจ้าหนุ่เก็บเงินการราชการส่ง พ.ศ. 2431 มีสาระสำคัญว่า เจ้าหนุ่ผู้ใดที่ค้างเงินการราชการตั้งแต่ พ.ศ. 2421 - 2431 ให้นำเงินมาส่ง โดยกำหนดให้เจ้าหนุ่ส่งเงินที่ค้างเพียง 4 ปี จำนวนเงินที่ค้างอีก 5 ปีนั้นยกให้เป็นผลประโยชน์ของเจ้าหนุ่ หากส่งครบตามประกาศ ทางราชการก็จะยินยอมให้หักรายชื่อไพร่ที่ตาย หนี ฯลฯ ออกจากบัญชีที่เคย และได้ออกคทาโทษแก่เจ้าหนุ่ที่ฝ่าฝืน เจ้าหนุ่ที่เงินค้างอยู่ไถ่ส่งเงินกันมากขึ้น²

แต่การแก้ปัญหาดังกล่าวก็เป็นไปแบบชั่วคราว เงินก็ยังค้างอยู่อีกจนถึงปี พ.ศ. 2433 ทางกรมพระสุรัสวดีได้ออกประกาศเก็บเงินการราชการที่ค้างอีก³ โดยเรียกการเก็บเงินที่ค้างนี้ว่า การเกณฑ์ 3 จำนวน คือ ให้เจ้าหนุ่ที่ค้างเงินระหว่างปี พ.ศ. 2431 - 2433 ส่งเงินการราชการที่ค้าง โดยแบ่งเงินที่ค้างออกเป็น 4 ส่วน

¹ร.ต.ท.เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ ผู้รวบรวม "ประกาศให้เจ้าหนุ่ มุลนายส่งเงินการราชการ" จ.ก. 1239" ประชุมกฎหมายประจำศก เล่มที่ 9 หน้า 239

²ร.ต.ท.เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ ผู้รวบรวม "ประกาศให้เจ้าหนุ่เก็บเงินการราชการส่ง จ.ก. 1249" ประชุมกฎหมายประจำศก เล่มที่ 11 หน้า 130

³ร.ต.ท.เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ ผู้รวบรวม "ประกาศเรื่องเลขขึ้นกรมพระสุรัสวดี ร.ก. 110" ประชุมกฎหมายประจำศก เล่มที่ 13 หน้า 13

ยกให้พระคลังมหาสมบัติ 3 ส่วน และตกเป็นผลประโยชน์ของเจ้าหมื่น 1 ส่วน และ
ทางราชการยินยอมให้หักไพร่ที่ตาย หนึ่ง วิชา ออกจากบัญชีโคเชนเกย¹ และนับตั้งแต่
พ.ศ. 2434 เป็นต้นไป ห้ามมิให้เจ้าหมื่นไพร่สม บวกลเล็ก หนาย สม ทาษ ค้างเงิน
การราชการอีก ให้มีการส่งเงินการราชการทุกปีและชำระรายชื่อไพร่ออกจากบัญชีทุกปี
เช่นเดียวกับไพร่หลวง การส่งเงินตามระเบียบใหม่นี้ เจ้าหมื่นจะได้อัตราประโยชน์
ร้อยละ 20 ของเงินที่เก็บได้²

ผู้ถ่วงน้ำหนักความคิดในการเก็บเงินการราชการไพร่สมแบบใหม่ที่ไม่ยินยอมให้
ไพร่สมค้างเงินอีกต่อไปนี้ คือ สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นนราธิปประพันธ์พงศ์
ทรงเสนาบดีกระทรวงพระคลังมหาสมบัติในเวลานั้น โดยออกเป็นประกาศเรื่องเลขขึ้น
กรมพระสุรัสวดี^{*} ซึ่งที่ประชุมเสนาบดีส่วนใหญ่เห็นว่าเป็นการแก้ปัญหาเงินค่างไพร่สม
แบบชั่วคราว แต่ก็ช่วยให้เก็บเงินการราชการได้มากขึ้น ที่ประชุมจึงลงมติยอมรับใน
หลักการ และที่ประชุมเสนาบดีได้เสนอว่า สมควรที่จะมีการยกเลิกระบบไพร่เสีย
โดยเก็บเป็นภาษีรายได้ แทนการเก็บเงินการราชการ ที่อื่นเก็บ และพม่า ก็ได้มีการ
เก็บภาษีรายได้กันแล้ว แต่เนื่องจากยังหาวิธีการที่เหมาะสมไม่ได้ จึงยังงกเก็บเงิน
การราชการไปก่อน

ประกาศเรื่องเลขขึ้นกรมพระสุรัสวดี ได้ให้อำนาจแก่เจ้าหน้าที่กระทรวง
พระคลังมหาสมบัติ ในการจับกุมคุมขังเจ้าหน้าที่กรมพระสุรัสวดีมาเร่งเอาเงินที่ค้าง
เพราะการรั่วไหลของเงินการราชการส่วนหนึ่งอยู่ที่เจ้าหน้าที่กรมพระสุรัสวดี เก็บเงิน
การราชการแล้วนำมาใช้เป็นผลประโยชน์ส่วนตัว นอกจากนี้เจ้าหน้าที่กระทรวงพระคลัง
มหาสมบัติยังมีอำนาจในการวิบัติทรัพย์สินของผู้ที่ค้างเงินการราชการเอามาขายทอดตลาด

¹ร.ต.ท.เสถียร ลายลักษณ์และคนอื่น ๆ ผู้รวบรวม "ประกาศเรื่องเลข
ขึ้นกรมพระสุรัสวดี ร.ศ. 110" ประชุมกฎหมายประจำศก เล่มที่ 13 หน้า 13

²ดู.

* คุรายละเอียดในภาคผนวก ข.

แล้วนาเงินราชการหนี้หลวง การปฏิบัติเช่นนี้ทำให้ทางราชการได้เงินที่ค้างกันเป็นอันมาก
 นอกจากนั้นหากเจ้าหนี้คนใดที่ไม่สามารถชำระเงินที่ค้างแก่ทางราชการได้
ทางราชการก็ยินยอมที่จะยกเงิน การราชการที่ค้างนั้นให้ แต่เจ้าหนี้ต้องเอาไพร่สมมา
ถวายคืนเป็นไพร่หลวง ซึ่งวิธีการนี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมี
พระราชกระแสรับสั่งว่า ผู้ที่แนะนำวิธีเลิกไพร่สมแก่พระองค์ มีสเตอร์มิตเชล อินเนส*

ตามความนึกที่นึกได้แนะนำฉันไว้นานแล้ว ในเรื่องที่จะทำลายเลขสม
 สังกัดพรรคนั้น ฉันได้ทำลายโดยการที่เจียม ๆ เจ้าหนี้ทั้งหลายได้ยอมคืน
 เลขหลายสิบรายแล้ว แต่ที่นั่น เราซื้อถอนแล้วอ่านางที่จะบังคับคนด้วย
 เงินการราชการที่ค้างซึ่งเห็นว่าจะไม่ได้แล้ว...เรื่องความคิดเช่นนี้ ฉันได้
 ชี้แจงให้แม่เล็กทราบตลอด แลให้อ่านางไว้สำหรับที่จะทาต่อไปได้ด้วย
 (เพราะจะทรงเสด็จประพาสยุโรปครั้งที่ 2 - ผู้เขียน) เข้าใจว่าไม่ชานัก
 เลขสมก็จะเหลืออยู่เล็กน้อย คงจะประกาศเลิกเสียได้โดยไม่มีผู้เค็ดรอน
 มากเหมือนอย่างที่จะจับในต้นมือนั้น ที่รื้อรอนครั้งนี้เพราะเสียเวลาที่จะ
 หึงอยู่ไม่ไคทาการเสียถึง 9 เดือนเท่านั้น¹

อาจสรุปได้ว่าการเร่งเงินการราชการระหว่างปี พ.ศ. 2421 - 2433 เป็น
 ความพยายามที่จะแก้ไขปัญหาเงินการราชการค้างของไพร่สม โดยไม่มีการวางแผนที่จะใช้

* บายมิตเชล อินเนส (Mr. Mitchell Innes) ชาวอังกฤษ เข้ามา
 รับราชการในกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ ตั้งแต่ พ.ศ. 2441 - 2445 ตำแหน่ง
 ที่ปรึกษาการคลัง

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 17/25
 เรื่อง ประกาศพระราชบัญญัติเปลี่ยนวิธีเก็บเงินการราชการ พระราชกระแสช่วยเลิกไพร่
 ม.ป.ป.

เป็นหลักในการปฏิบัติสืบต่อไป การแก้ไขระหว่างช่วงระยะเวลาดังกล่าวเป็นการ
แก้ปัญหาเฉพาะหน้าชั่วคราวเท่านั้น ดังนั้นปัญหาเงินการราชการค้างจึงยังมีอยู่ แต่ความ
เปลี่ยนแปลงในระบบไฟโด้เริ่มขึ้นอย่างแท้จริงภายหลัง พ.ศ. 2435 แต่เป็นเพียง
ความเปลี่ยนแปลงในด้านการควบคุมไฟโด้ เป็นการตั้งอำนาจในการควบคุมไฟโด้
จากขุนนางและเจ้านายมาสู่สถาบันพระมหากษัตริย์อย่างแท้จริง เพราะนอกเหนือจาก
การแก้ปัญหเงินการราชการมีให้ทางอีกต่อไปแล้วยังเป็นการปิดหนทางที่ขุนนางและ
เจ้านายจะสร้างฐานอำนาจทางการเมืองโดยสะสมกำลังคน ขุนนางหรือเจ้านายคนใด
ที่เงินการราชการไฟโด้คงจะถูกแรงกดดันให้เงินมาเสีย หากไม่สามารถหาเงินมา
ชำระได้ เจ้านักงานกระทรวงพระคลังมหาสมบัติจะยึดทรัพย์สินนำมาขายทอดตลาด
หากไม่ยอมให้ทำเช่นนั้น เจ้าหนี้ที่ควบคุมไฟโด้ต้องส่งคืนไฟโด้ของตนให้แก่หลวง
แม่ไฟโด้ของเจ้านายฝ่ายหน้า หรือฝ่ายในก็ต้องคืนให้เป็นไฟโด้หลวงทั้งหมดหากค้าง
เงินการราชการและไม่สามารถหาเงินมาชำระได้ เจ้าหนี้ส่วนมากได้คืนไฟโด้มาเป็น
ไฟโด้หลวง* เพราะการควบคุมไฟโด้ไม่มีผลประโยชน์อีกต่อไป แต่การเปลี่ยนอำนาจ
การควบคุมไฟโด้จากขุนนางและเจ้านายมาเป็นของพระมหากษัตริย์ ก็ยังไม่ได้เปลี่ยน
โครงสร้างการควบคุมกันแต่อย่างใด เป็นแต่เพียงเปลี่ยนจากไฟโด้มาเป็นไฟโด้หลวง
และโอนไฟโด้ต่าง ๆ มาเป็นทหารโดยการรับสมัครการเก็บเงินการราชการยังคงมีอยู่
ในอัตราแตกต่างกันเช่นเดิม การเกณฑ์แรงงานหรือทรัพย์สินยังคงมีอยู่ อาจกล่าวได้ว่า
ระบบไฟโด้ยังไม่มีมีการยกเลิก แต่มีการรวมศูนย์อำนาจของการเก็บเงินและควบคุมคนมา
อยู่ที่องค์พระมหากษัตริย์มากกว่าเดิมเท่านั้น

3.4 ความเปลี่ยนแปลงในค่านไฟโด้

ไฟโด้ส่วยเป็นไฟโด้ประเภทหนึ่งที่มีเงินการราชการค้างที่เจ้าหนี้มาก
เช่นเดียวกับไฟโด้ เพราะไฟโด้ส่วยเป็นไฟโด้ที่มีอยู่เป็นจำนวนมากและส่วนใหญ่อยู่ใน

*โปรดดูรายละเอียดจาก เอกสาร กจร. ร.5 ม.28.2 (1 - 45) เรื่อง
ส่วยเลขและรัชูปการ

หัวเมืองชั้นนอกที่ห่างไกล ทำให้ไม่สามารถควบคุมการรั่วไหลของเงินส่วยได้ สุดแต่
 แตาเจ้าเมืองจะส่งมาเท่าใดทางพระคลังก็รับไว้เท่านั้น พระคลังมหาสมบัติหรือ
 กรมพระสุรัสวดีไม่มีอำนาจไปบังคับเอาเนื่องจากลักษณะงานที่ปกครองซ้ำซ้อนกัน เสนาบดี
 กรมมหาดไทย กลาโหม หรือกรมท่า ก็ไม่ต้องการให้กรมพระสุรัสวดีมายุ่งเกี่ยวในเรื่อง
 การควบคุมไพร่ในเขตของดีของตน¹ จึงปรากฏว่าส่วยบางกองค้างเงินส่วนอยู่ถึง 14 -
 15 ปี ทั้งนี้เนื่องมาจากในสมัยรัชกาลที่ 3 - 4 ไม่เคยมีการเร่งเงินส่วยอย่างจริงจัง
 เลย ในมณฑลพิษณุโลกมณฑลเดียวเมื่อแรกตั้งมณฑลมีเงินส่วยค้างอยู่กับเจ้าหนุมถึง
 471,800 บาท²

ความเปลี่ยนแปลงในด้านการเก็บเงินไพร่ส่วยนี้ได้เริ่มต้นเมื่อ สมเด็จพระเจ้าพระยา
 บรมมหารัชมังคลาจารย์ เป็นแม่กองสักเลขออกไปอ่านวยการสักเลข ณ หัวเมืองฝ่ายใต้
 โดยเปลี่ยนจากการสักเลขในหัวเมืองชั้นนอกเป็นให้รับหนังสือพิมพ์คุมสักและจัดทำบัญชี
 สามในครัวเป็นรายเมืองดังได้กล่าวมาแล้ว นับว่าเป็นคราวแรกที่ไพร่ในหัวเมืองมีบัญชี
 สักกักตามเมืองที่ตนอาศัยอยู่โดยเป็นเลขกองเมืองทั้งหมด การเก็บส่วยก็เปลี่ยนจากเดิม
 มาเป็นเก็บส่วยรายเฉลี่ย เช่น ที่เมืองนครศรีธรรมราช เก็บส่วยรายเฉลี่ยเป็นเงิน
 ครอบครัวละ 2 บาท 24 อัฐ* แต่การเปลี่ยนเก็บเป็นเงินรายเฉลี่ยก็ยังมีปัญหาเงินส่วยค้าง

¹ กองจกหมายเหตุ กรมทูลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ร.ล.3/6 พระราชดำรัส
 เรื่อง แก้ไขการปกครองแผ่นดิน 24 - 25 เม.ย. 112 (พ.ศ. 2436)

² กองจกหมายเหตุ กรมทูลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.51/1 รายงาน
 จักรราชการต่าง ๆ ในมณฑลพิษณุโลก พระยาศรีสุริยราชวรานุวัติ เสนอต่อที่ประชุมเสนาบดี
 สำเนาที่ 27873 วันที่ 13 พ.ย. 115 (พ.ศ. 2439)

* ดูรายละเอียดการเก็บส่วยในมณฑลนครศรีธรรมราชจาก การปฏิรูปการปกครอง
 มณฑลนครศรีธรรมราชในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2439 -
 2442) ปรินฤพานันท์ กศ.ม. มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร 2520 หน้า

เพราะการทำสามโนครวัไม่รัดกุม ทำให้ไม่สามารถรู้จำนวนไพร่ที่แท้จริงได้ และมี
การทุจริตของเจ้าหน้าที่ที่เกี่ยวข้อง เช่น เก็บเงินเกินอัตราที่แจ้งไว้ในใบเสร็จ หรือ
เอาเงินที่เก็บได้เป็นผลประโยชน์ส่วนตัว

ภายหลังที่สมเด็จพระเจ้าเอกทัศ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ ดำรง
ตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ได้ทรงร่วมหาวิธีการเร่งรัดเงินส่วยกับพระเจ้า
นอญยาเชอกรมหมื่นนราธิปประพันธพงศ์ เสนาบดีกรมพระคลังมหาสมบัติ และพระ
วรุณโลกย์ เจ้ากรมส่วย ทั้งนี้เนื่องมาจากในระยะแรกตั้งมณฑลมีความจำเป็นที่
จะต้องใช้จ่ายในราชกวามาก วิธีการเร่งรัดเก็บเงินส่วยมีดังนี้

ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2417 - 2435 เจ้าหมื่นไกรที่ค้างเงินส่วยในระหว่างปีดังกล่าว
ให้นำเงินมาลงของเพียงร้อยละ 10 ของจำนวนเงินที่ค้างเท่านั้น¹

เจ้าหมื่นไกรที่ค้างเงินตั้งแต่ พ.ศ. 2436 - 2437 ต้องส่งเงินเต็มจำนวน และ
นับตั้งแต่ปี พ.ศ. 2438 เป็นต้นไป เจ้าหมื่นไกรส่วยต้องส่งเงินส่วยทุกปีมิให้ค้าง โดย
เจ้าหมื่นไกรจะไคส่วนลดร้อยละ 20 ของเงินที่เก็บได้²

มณฑลพิษณุโลกได้ทดลองวิธีเก็บเงินส่วยเช่นนี้เมื่อได้ผลดีก็นำเสนอต่อที่ประชุม
สมุหเทศาภิบาล ที่ประชุมได้เห็นพ้องว่าควรใช้วิธีการเร่งรัดส่วยเช่นนี้ในมณฑลอื่นบ้าง
โดยใช้เจ้าหน้าที่ทางอำเภอ กำหนด ผู้ใหญ่บ้านเป็นผู้เก็บเงินส่วยส่งทางมณฑล โดยทาง
มณฑลเป็นผู้ออกใบเสร็จรับเงินให้แก่เจ้าหน้าที่ไว้ แต่มีปัญหาว่าการทำเช่นนั้นเป็นการ
เลิกระบบไพร่ เพราะได้ยกเลิกการควบคุมของเจ้าหมื่นมูลนายเสียแล้ว จึงเกิดความ
ขึ้นกราบบังคมทูลให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงวินิจฉัย³ แต่ยังมีได้

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.51/1 รายงานจัด
ราชการต่าง ๆ ในมณฑลพิษณุโลก ของพระยาศรีสุริยราชวรานุวัติ เสนอต่อที่ประชุมเสนาบดี
สาเนาที่ 27873 วันที่ 13 พ.ย. 115

² ด.

³ ด.

สิ่งการอย่างใดในครั้งนั้นเนื่องจากภาวะทางการเมืองระหว่างประเทศยังไม่เรียบร้อย ได้แก้ปัญหาความขัดแย้งระหว่างไทยกับฝรั่งเศสหลังวิกฤติการณ์ ร.ศ. 112 (พ.ศ. 2436) จนกระทั่ง พ.ศ. 2443 จึงได้มีการจัดการเรื่องการควบคุมไพร่ อีก

4. ปฏิกริยาจากมุลนายต่อความเปลี่ยนแปลงในระบบไพร่ระยะแรก

การแก้ปัญหาในระบบไพร่ระยะแรกเป็นการแก้ปัญหาเฉพาะหน้าโดยไม่แผนการณ์ระยะยาวเพื่อเป็นหลักปฏิบัติต่อไป และการแก้ปัญหาก็เป็นไปอย่างลองผิดลองถูก ดังนั้นจึงปรากฏว่ามีปัญหาอื่นแทรกซ้อนขึ้นมาอยู่ตลอดเวลา และไม่สามารถแก้ไขปัญหามีอยู่ให้สำเร็จลุล่วงไปได้ เช่น กรณีเงินการราชการไพร่สมค่าง ทางราชการก็แก้ปัญหาโดยเรียกเก็บเงินย้อนหลังโดยวิธีประเมินประะโนมมีส่วนลดให้แก่มุลนายเป็นอันมาก และเมื่อไม่ควางหลักปฏิบัติไว้ ปัญหานี้ก็ไ้เกิดขึ้นอีกหลายต่อหลายครั้ง หรือเมื่อมีคนซื้อมือขาวมากทางราชการก็ออกจับสักเสี้ยกราวหนึ่ง แต่ไม่นานก็ต้องออกสักอีก เพราะไม่มีวิธีการที่จะแก้ปัญหานี้อย่างเด็ดขาด เช่น เกี่ยวกันกับการทำสามโนครัว แม้ว่าจะให้ทุกเมืองสำรวจจำนวนคนหัวราชอาณาจักร เนื่องจากรูปแบบของบัญชีสามโนครัวไม่รัดกุมพอ จึงไม่สามารถทำบัญชีคนให้เป็นปัจจุบันได้ แม้แต่การรับสมัครทหารหน้าเพื่อแก้ปัญหาค้นซื้อมือขาวและถึงว่านจากการควบคุมคนสู่สถาบันพระมหากษัตริย์ ในระยะแรกมีคนมาสมัครมากจนเกินต้องการ แต่เมื่อเป็นทหารแล้วไม่สามารถจัดหาสวัสดิการให้แก่ทหารได้ดังประสงค์ไว้ การเป็นทหารหน้าจึงไม่แตกต่างจากไพร่หลวงกรมอื่น คนจึงไม่มาสมัครอีกทำให้จำนวนทหารขาดแคลน เมื่อถึงระยะเวลาที่ควรจะปลดประจำการทหารก็ไม่สามารถปลดประจำการได้เพราะไม่มีคนมาแทน ดังนั้นเป็นต้น

การเปลี่ยนแปลงในระบบไพร่ระยะแรกได้ประสบผลสำเร็จบ้างบางประการ กล่าวคือเป็นการดึงอำนาจการควบคุมไพร่สมมาสู่สถาบันพระมหากษัตริย์ได้บ้าง รวมทั้งการจัดระบบการเก็บเงินที่คิดค่าเกิมน เป็นการตัดโอกาสทุจริตของมุลนายลงไปได้บ้าง สิ่งที่น่าสังเกตคือ แม้ว่าความเปลี่ยนแปลงในระบบไพร่ระยะแรกนี้จะกระทบกระเทือน

ผลประโยชน์ของมูลนายโดยตรงทั้งในด้านการธุรกิจและการเมือง แต่ไม่ได้รับ
การต่อต้านจากขุนนางมากเท่าที่ควรจะเป็น เพราะมูลนายเป็นกลุ่มที่เสียผลประโยชน์
มีเป็นจำนวนมาก ปฏิบัติของมูลนายที่ปรากฏเป็นเพียงหนังสือร้องทุกข์ บัตรสนเท่ห์
บางฉบับมีถ้อยคำรุนแรง หรือบางครั้งเป็นการพิพาทระหว่างเจ้านายที่กรมพระสุรัสวดี
และเจ้าหนูเท้านัน¹ ซึ่งอาจวิเคราะห์ได้ว่า ในระยะนั้นขุนนางชั้นผู้ใหญ่ที่มีอิทธิพลได้
สิ้นชีวิตลงเป็นจำนวนมาก เช่น สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ กรมพระราชวัง
บวรวิไชยชาญ และสมเด็จพระฟ้ามหาลา กรมพระบารบปรปักษ์ ฯลฯ ดังนั้น
การควบคุมไพร่ของเจ้าหนูมูลนายในระยะนี้จึงเป็นเพียงการแสวงหาผลประโยชน์ทาง
การเงินมากกว่าการสะสมไพร่เพื่อล้มล้างพระราชบัลลังก์ดังเช่นในสมัยอยุธยา อีก
ประการหนึ่งขุนนางชั้นผู้ใหญ่ที่เป็นฐานกำลังของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ล้วนเป็นคนหนุ่มและส่วนหนึ่งเป็นพระเจ้าน้องยาเธออีกด้วย สิ่งที่สำคัญคือวิธีการที่ทรงนำ
มาใช้ในการดึงพระราชอำนาจจากมูลนายก็เป็นวิธีที่ผ่อนปรนที่ตั้งอยู่บนหลักของความชอบ
ธรรมและการครองผลประโยชน์ จึงทำให้เกิดปฏิกริยาน้อยกว่าที่ควร //

ผู้ที่สูญเสียผลประโยชน์อย่างแท้จริงจากการเร่งเงินการราชการ ที่ค้างคือ
เจ้าหนูมูลนายที่ควบคุมไพร่ สำหรับไพร่นี้นั้นจำเป็นต้องเสียเงินการราชการอยู่แล้ว
ทุกปี เมื่อมูลนายถูกทางราชการเร่งรัดมากไม่มีหนทางหาผลประโยชน์ได้ ก็กดขี่เร่ง
เอาเงินจากไพร่ที่ระฟักการ ซึ่งเดิมไม่ต้องเสียเงินการราชการ² บางแห่งเก็บเงิน

*ดูรายละเอียดจากเอกสาร กจช. ร.5 ย.11/(1-5) ฎีการ้องทุกข์ ม.ป.ป.

¹กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 สมุดพิเศษ เล่มที่ 7
หน้า 10 - 11 เจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง กราบทูลขอทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว ร. ที่ 2705 ปีมะแมเบญจศก 1247 (พ.ศ. 2426)

²กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ย 11/5 ฎีกาหัวนาย
โพธิสารกับพวกร้องเรียนเรื่องเก็บเงินแทนผลเร็วส่วย ถวายต่อพระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว 12 ก.ย. 108

การราชการสูงกว่าที่ควรจะได้รับ¹ บางรายเก็บเงินการว่าการซ้ำ บางรายออกเงิน
ให้ไพร่ภูแลมาชำระเงินการราชการแล้วเรียกเก็บคอกเบี้ยอย่างสูงจากไพร่ หรือนำเอา
บุตรหลานของไพร่มาเป็นทาสผูกคอก² ฯลฯ หนทางที่มุลนายหาผลประโยชน์จากไพร่นี้
ก่อให้เกิดความเดือดร้อนแก่ไพร่ทุกแห่ง ไพร่จึงหาทางออกโดยไปสมัครเป็นคณในบังคับ
ทางชาติ โดยเฉาะอย่างยิ่งฝรั่งเศส ซึ่งในเวลานั้นการคุกคามของฝรั่งเศสรุนแรงมาก

เป็นที่น่าสังเกตได้ว่า ไม่ปรากฏว่ามีปฏิริยาต่อต้านลดาบันพระมหากษัตริย์
แม้ว่าจะมีขุนนางผู้เสียประโยชน์เป็นจำนวนมาก ปฏิริยาที่เกิดขึ้นเป็นเพียงความขัดแย้ง
ระหว่างเจาหนาทกรมพระสุรัสวดี และมุลนายเท่านั้น เนื่องมาจากการปฏิบัติหน้าที่ของ
เจาหนาทอย่างเฉียบขาดซึ่งอาจจะเป็นเพราะวิธีการที่ต่อรองผลประโยชน์ดังได้กล่าว
มาแล้วนั่นเอง อีกประการหนึ่งแม้ว่ามุลนายที่สูญเสียผลประโยชน์จะมีเป็นจำนวนมาก ก็จริง
แต่ไม่มีผู้ใดที่มีอิทธิพลมากเพียงพอที่จะต่อต้านพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์ซึ่งได้
สร้างฐานอำนาจทางการเมืองอย่างมั่นคงแล้วในเวลานั้น

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.59/39 เรื่อง
อ้ายเพี้ยจางวางบ้านนาหินและแผนกยบ้านเมืองมอ 2 คน ไม่มาเตือนนำ และกระทำ
การเป็นเสี้ยนหนามต่อแผ่นดินทาง ฯ ในนอกพระยาศรีสุริยเดช ถึงพระยาศรีสหเทพ
วันที่ 31 ต.ค. 119 (พ.ศ. 2443)

² เจ้า เทพสิทธิ ผู้ให้ถัมภาน์ ปิยะฉัตร ปิตะวรรณ ผู้สัมภาน์ บ้านสะพือ
ต.กุศกร อ.กระการพิชผล จ.อุบลราชธานี เมื่อวันที่ 25 กันยายน 2522

ความเปลี่ยนแปลงในระบบไพร่ภายหลัง ร.ศ.112

1. การแก้ไขปัญหของรัฐบาลไทยต่อการคุกคามของมหาอำนาจ

รัฐบาลไทยได้ตระหนักถึงภัยคุกคามของมหาอำนาจโดยเฉพาะอย่างยิ่งฝรั่งเศส ตั้งแต่ พ.ศ.2427 หรือก่อนนั้นแล้ว ดังปรากฏในคำกราบบังคมทูลของเจ้านายและข้าราชการกลุ่มหนึ่งถวายต่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเกี่ยวกับการปกครองแผ่นดิน¹ ตลอดจนพระบรมราโชวาทพระราชทานแก่แม่ทัพนายกองที่ไปปราบฮ่อ แสดงว่าทรงตระหนักถึงภัยคุกคามของฝรั่งเศสเป็นอย่างดี² ในปี พ.ศ.2430 พระองค์ทรงพระราชดำริว่าสมควรที่จะเร่งรัดพัฒนาประเทศทุกด้านอย่างรวดเร็ว จะรั้งรอต่อไปไม่ได้ เพื่อให้ทันกับภัยคุกคามของมหาอำนาจ การพัฒนานี้จะต้องทำทั้งการปกครอง ด้านสังคมและการป้องกันประเทศ

ในด้านการปกครองรัฐบาลไทยได้มีนโยบายในการคานถ่วงการคุกคามของมหาอำนาจอย่างเหมาะสม ในมณฑลชายแดนที่มีการคุกคามของมหาอำนาจอย่างรุนแรง เช่น มณฑลลาวพวน มณฑลพิษณุโลก มณฑลพายัพ มณฑลลาวท้าว และมณฑลบูรพา ฯลฯ รัฐบาลไทยพยายามที่จะเกลี้ยกล่อมเอาไพร่ตามชายแดนมาขึ้นบัญชีไว้

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.1.4/1 เจ้านายและข้าราชการกราบบังคมทูลความเห็นจัดการเปลี่ยนแปลงระเบียบราชการแผ่นดิน ร.ศ. 103 (พ.ศ. 2427)

² จอบพล เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี ประวัติการของจอมพลเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี
เล่มที่ 1 หน้า 115-120

แม่โพธิ์ทางชายแดนบางเมืองเคยเสียส่วนให้แก่ฝ่ายญวน และฝ่ายไทย ที่เรียกกันว่า เมืองสองฝ่ายฟ้า พระองค์ทรงมีนโยบายที่จะดึงเอาคนเหล่านี้มาขึ้นอยู่กับการปกครองของเจ้าหน้าที่ไทย เช่นมีการทำสามโนครวัให้รู้จำนวนคนไว้¹ ในบางมณฑลที่ฝรั่งเศสได้เกลี้ยกล่อมเอาคนไทยไปเป็นคนในบังคับ เหตุการณ์นี้จะปรากฏรุนแรงมากในบางเมือง เช่น น่าน เชียงแสน เชียงราย เชียงคาน แก่งท่าว ตลอดจนเมืองที่อยู่ในบริเวณเขต 25 กิโลเมตร² ซึ่งอำนาจของรัฐบาลไทยครอบคลุมไม่ถึง ทางรัฐบาลไทยได้โต้ตอบโดยวิธีการต่าง ๆ เช่น มีหนังสือราชการกำชับว่าจะลงโทษเจ้าเมืองที่เข้าเป็นพวกฝรั่งเศสว่าเป็นกบฏ³ หรือมีวิธีการที่จะช่วงชิงกำลังคนโดยพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ ยศ และตำแหน่งแก่บุคคลชั้นนำในท้องถิ่นที่จงรักภักดี⁴ เมื่อฝรั่งเศสนำเอาสินค้ามาขายแจกแก่คนไทยเพื่อเกลี้ยกล่อมเอาเป็นพวก ทางรัฐบาลไทยก็ต่อต้านโดยการเก็บภาษีสินค้าเหล่านั้น และทางไทยก็นำของไปแจกบ้างบางท้องถิ่น หากมีการต่อต้านพวกเข้ารีตหรือชาวต่างประเทศจากคนไทยด้วยกันทางรัฐบาลไทย

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.59/1 จักราชการในมณฑลลาวพวน ใบบอกพระยาสุริยเดชถึงพระยาศรีสิงหเทพ ลงวันที่ 18 สิงหาคม ร.ศ.108 (พ.ศ. 2432)

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.59/1 จักราชการในมณฑลลาวพวน เรื่อง กวานโหมคฝรั่งเศสมาเกลี้ยกล่อมคนในพระราชอาณาเขต ใบบอกพระยาสุริยเดชถึงพระยาศรีสิงหเทพ ลงวันที่ 29 ตุลาคม ร.ศ.109

³ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.59/1 หนังสือราชการฝ่ายหัวเมืองลาวพวน เรื่อง กวานโหมคฝรั่งเศสมาเกลี้ยกล่อมคนในพระราชอาณาเขต ไปรเวต ราชการที่ 10 (ห้าเนา) ลงวันที่ 27 มกราคม ร.ศ.109 หลวงมณฑลลาวพวนถึงพระยาสุริยเดชถึงพระยาศรีสิงหเทพ

ก็จะวางแผนหรือสนับสนุน ในบางแห่งฝรั่งเศสได้ปฏิบัติการช่วยเหลืออย่างรุนแรงเช่นขับไล่ข้าหลวงและเจ้าหน้าที่ฝ่ายไทย หรือลงโทษคนไทยที่ไม่ปฏิบัติตามคำสั่งฝรั่งเศส¹ ทางรัฐบาลไทยก็จะประท้วงไปยังกงสุลซึ่งเป็นการตอบโต้ทางการทูต ในกรณีที่มิเหตุการณ์คุกคามรุนแรงทางราชการใดแก่อำนาจข้าหลวงใหญ่ไปประจำมณฑลนั้น ๆ เพื่อให้รับนโยบายด้านการต่างประเทศไปจากเมืองหลวง ป้องกันการเสียเปรียบมหาอำนาจ² เมื่อฝรั่งเศสส่งคนมาเกลี้ยกล่อมให้คนไทยอพยพไปอยู่ฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงตามอนุสัญญาวันที่ 3 ตุลาคม ร.ศ.112 (พ.ศ.2436)³ ที่กำหนดให้บุคคลที่มีภูมิลำเนาเดิมอยู่บริเวณฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงหากมีความสมัครใจกลับไปอยู่ยังภูมิลำเนาเดิมของตน ทางรัฐบาลไทยยินยอมอนุญาติให้อพยพได้ ทั้ง ๆ ที่คนไทยเหล่านั้นมีบรรพบุรุษเป็นไทยก็อ้างว่าตนเป็นคนที่ภูมิลำเนาอยู่ฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง เนื่องจากฝรั่งเศสสัญญาว่าจะไม่เก็บเงินส่วย จะให้วัวควายทำนา ทำให้คนไทยอพยพไปเป็นอันมาก โดยเฉพาะในมณฑลที่มีอาณาเขตติดต่อกับแม่น้ำโขง⁴ ทางรัฐบาลไทยได้กีดกันโดยไม่ยอมออกหนังสือเดินทางให้ และในขณะที่เกี่ยวกันทางมณฑลชายแดนไพร่มีแนวโน้มจะอพยพไปเป็นฝ่ายฝรั่งเศสได้ง่าย ทางรัฐบาลจึงมีคำสั่งให้ก

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร ... เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.59/1 หนังสือราชการฝ่ายหัวเมืองลาวพวน เรื่อง เวณโหมคฝรั่งเศสมาเกลี้ยกล่อมคนในพระราชอาณาเขตไปรเวตราชการที่ 10 (สำเนา) วันที่ 27 มกราคม ร.ศ.109 หลวงมุลฐานโยคถึงพระยาสุรเศรษฐี

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.59/3 ราชการในหัวเมืองลาวพวน พระราชหัตถเลขาถึงราชการวิเทศคดี ถึงพระยาสุรวิเศษ ร.ที่ 525/110 ม.ท. 62, ม.ป.ป.

³ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ผ.18.2/5 สำเนา สัญญาน้อย วันที่ 3 ตุลาคม ร.ศ.112

⁴ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.1/22 เรื่องแบ่งเขตเมืองริมแม่น้ำโขง กรมหลวงดำรงราชานุภาพกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ม.ป.ป.

เก็บส่วยในมณฑลชายแดนทั้งหมด¹ หรือหากจะเก็บส่วยอยู่บ้างก็ต้องพิจารณาว่าฝ่ายฝรั่งเศสหรืออังกฤษเก็บเท่าใด ทางรัฐบาลไทยก็จะเก็บให้เท่าหรือน้อยกว่าฝ่ายตรงข้าม ด้วยเนื่องจากทางรัฐบาลไทยต้องการมีนโยบายที่จะดึงกำลังคน แม้ในบางท้องถิ่นที่คนทำผิดกฎหมาย ทางรัฐบาลก็ยินยอมให้ไม่จับกุมด้วยวิธีการต่าง ๆ ดังกล่าวมาแล้วทำให้รัฐบาลไทยสามารถช่วงชิงกำลังคนมาจากฝ่ายมหาอำนาจได้ แต่สิ่งที่จำเป็นยิ่งไปกว่านั้นคือกำลังทหาร เพื่อป้องกันการคุกคามของมหาอำนาจ ดังนั้นสิ่งที่ต้องหาควบคู่กันไปกับการจัดการปกครองคือการจัดการทหาร

2. การจัดการทหารเพื่อป้องกันการคุกคามของมหาอำนาจ

อาจกล่าวได้ว่าการจัดตั้งกรมทหารหน้าก๊ก การตั้งกรมมหาดเล็กก๊ก ตลอดจนการฟื้นฟูปรับปรุงกรมทหารอื่น ๆ ในต้นรัชกาล ส่วนหนึ่งเป็นการสร้างฐานอำนาจทางการเมืองให้แก่สถาบันพระมหากษัตริย์ แต่การจัดการทหารในเวลานั้นยังไม่ เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน มีกรมที่จัดว่าเป็นกรมทหารหลายกรม เช่น กรมทหารเรือ กรมทหารบก และเลขาหัววัง² แต่การจัดการทหารในเวลานั้นยังไม่มีกรมเกณฑ์เอาคนทั้งประเทศเป็นทหาร เช่นในปัจจุบัน พวกทหารทั้งหลายจะได้จากการเอาไพร่ลูกหมุกรมทหารขึ้นบัญชีไว้ใ้ราชการทุกปี เมื่อกำลังทหารกรมหนึ่งขาดแคลน วิธีการแก้ปัญหาของทางราชการก็คือ ยกเอาไพร่ในกรมอื่นโอนมาแทนที่เป็นครั้งคราว การแก้ปัญหา

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.59/5 หนังสือราชการฝ่ายหัวเมืองลาวพวน เรื่อง กวานโหมคฝรั่งเศสมาเกลี้ยกล่อมคนในพระราชอาณาจักร คัดย่อแลความเห็นสาเนาบอกของพระยาสุริยเขต หลงเกล้าถวายพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว วันที่ 28 เมษายน ร.ศ.110 (พ.ศ. 2434)

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.11/10 รายงานการประชุมข้าหลวงเทศาภิบาล วันที่ 27 กรกฎาคม ร.ศ.120 (พ.ศ. 2444)

ดังกล่าวจึงไม่สามารถแก้ปัญหาที่กำลังทหารขาดแคลนได้อย่างถาวร แม้ในการจัดการทหารในกรมทหารหนักก็เป็นการโอนเอาไพร่กรมอื่นมาเป็นกำลังทหาร ในไม่ช้าก็ขาดแคลนกำลังคนอีกดังได้กล่าวมาแล้ว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นว่าวิธีแก้ปัญหาขาดแคลนของเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีไม่ได้ผล จึงโปรดเกล้าให้สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมพระภาณุพันธุวงศ์วรเดชเป็นผู้วางแผนจัดการทหารมาเสนอต่อที่ประชุมเสนาบดี¹

อันที่จริงความคิดในการจัดการทหารนี้ได้มีผู้เสนอเอาไว้หลายท่านด้วยกัน เช่น สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นนราธิปประพันธ์พงศ์ ได้เสนอความคิดในการจัดการทหารในที่ประชุมเสนาบดี วันที่ 5 พ.ค. ร.ศ.111 (พ.ศ.2435) แต่เนื่องจากวิธีการในการจัดการทหารนี้ไม่แตกต่างไปจากการควบคุมไพร่ในระบบเดิมที่มีมา จึงไม่ได้รับอนุมัติออกมาเป็นพระราชบัญญัติ และได้รับการโจมตีว่าเป็นการเก็บเอาความคิดของคนอื่นที่เขาคิดกันไว้แล้วมาเรียบเรียงเป็นความคิดตน²

แนวความคิดในการจัดการทหารของสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมพระภาณุพันธุวงศ์วรเดช มีดังนี้

1. ให้เกณฑ์เอาไพร่หลวงประเภทที่ไม่ต้องเข้าประจำการคือไพร่หลวงที่ทางราชการยินยอมให้เสียค่าจ้างราชการอย่างเดียว ซึ่งมีอยู่เป็นจำนวนมาก และไพร่หลวงส่วยอีกหลายกองมาเป็นทหาร โดยกรมทหารบกเป็นผู้เกณฑ์ เพราะไพร่หลวงเหล่านี้เดิมเงินค่าจ้าง ๆ ที่เก็บได้ก็ตกเป็นของเจ้าหมื่นเป็นส่วนใหญ่ และมีจำนวนหลายหมื่นคน

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ก.13.2/8 จัดการทหารบกเรือ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงกรมพระภาณุพันธุวงศ์วรเดช ม.ป.ป.

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ค.1/9 ความเห็นกรมหมื่นนราธิป เรื่องจัดการทหาร 26 เมษายน 111 (พ.ศ. 2435)

2. เมื่อได้คัดเลือกไพร่หลวงเหล่านี้เป็นทหารแล้ว ไพร่หลวงที่ไม่ได้รับคัดเลือกให้เก็บเงินคนละ 6 บาท และลูกหมู่ของไพร่ที่เหลือจะได้รับคัดเลือกให้เป็นทหารต่อไป

3. ทหารที่ได้รับคัดเลือกจะส่งเข้าประจำกรมกอง จะไม่มีเวลาออกประจำการเลย 3 ปี เมื่อครบแล้วจะให้ปลดเป็นกองหนุน โดยมีทะเบียนและเจ้าหมื่นนายกองควบคุม เมื่อมีความจำเป็นก็เรียกมาประจำการได้ คนเหล่านี้ไม่ต้องเสียส่วนอีกต่อไป¹

ในด้านการจัดการทหารหัวเมืองนั้น กรมพระภาณุพันธุวงศ์วรเดช ได้เสนอแนวคิดในการจัดโดยอาจสรุปได้คือ ให้มีการเพิ่มทหารหัวเมืองมากขึ้นทั้งเมืองชั้นนอกและเมืองชั้นใน เพื่อช่วยแก้การระดมพล สำหรับมณฑลที่สำคัญให้เพิ่มกำลังทหารให้มากขึ้นเพื่อส่งกำลังไปช่วยมณฑลที่จำเป็นได้ และให้มีการจัดทำสำมนครวัฑ์ทั่วประเทศให้เสร็จสิ้นโดยเร็ว เพื่อให้รู้ว่าจำนวนคนจะเป็นทหารได้เท่าใด จะได้ประกาศพระราชบัญญัติเกณฑ์คนเป็นทหารได้ ให้กรมเมืองมีหน้าที่สำรวจจำนวนคนในหัวเมืองชั้นใน ส่วนเทศาภิบาลมณฑลให้สำรวจจำนวนคนในหัวเมืองชั้นนอก และควรจะประกาศใช้พระราชบัญญัติเกณฑ์ทหารโดยเร็วที่สุด²

การเสนอความคิดในการจัดการทหาร ของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระภาณุพันธุวงศ์วรเดชนี้ เป็นการจัดเพื่อแก้ปัญหาการคุกคามของมหาอำนาจชั่วคราว เพราะการคุกคามของฝรั่งเศสได้รุนแรงมากขึ้นในขณะนั้น ในขณะเดียวกันได้มีความพยายามที่จะทำสำมนครวัฑ์โดยยกกรมพระสุรัสวดีมาขึ้นกับกรมเมืองเฉพาะในหน้าที่

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ก.13.2/8 จัดการทหารบกเรือ จดหมายลายพระหัตถ์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระภาณุพันธุวงศ์วรเดช ที่ 358/22 ลงวันที่ 28 พฤษภาคม ร.ศ.111 กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ก.13.2/11 เรื่องการจัดทหารหัวเมือง จดหมายลายพระหัตถ์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระภาณุพันธุวงศ์วรเดช กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ 2030/75 วันที่ 12 พฤศจิกายน 111 (พ.ศ. 2435)

ด้านการทำสามโนครวัในหัวเมืองชั้นใน แต่เนื่องจากกรมเมืองมีงานรับผิดชอบด้านอื่น เป็นอันมาก ภายหลังวิกฤติการณ์ ร.ศ.112 ผ่านไปแล้วจึงได้ยกกรมสัสดีมาขึ้นกับกระทรวง กลาโหม¹

การจัดทหารภายหลัง ร.ศ.112

ภายหลังวิกฤติการณ์ ร.ศ.112 ไทยได้ตระหนักว่านโยบายด้านการทูต และสันติ กลอจนนโยบายด้านการปกครองภายใน ไม่สามารถหยุดยั้งการคุกคามของ มหาอำนาจได้ หรือแม้แต่การแสวงหาพันธมิตร เพื่อช่วยยับยั้งการคุกคามของมหาอำนาจ ก็ไม่สามารถจะกระทำได้ สิ่งที่ไทยจะต้องมีคือกำลังทหารไว้ป้องกันตนเอง หากใช้นโยบาย พึ่งตนเองจากการคุกคามอาจจะป้องกันมิให้ต่างชาติรุกรานเราได้ง่ายดังที่เป็นมา ไทยจึง ริเริ่ม จัดทหารในมณฑลต่าง ๆ ขึ้น

มณฑลที่เหมาะสมที่จะจัดเป็นรากฐานกำลังทางการทหารได้แก่ มณฑล นครราชสีมา มณฑลปราจีน และมณฑลพิษณุโลก เพราะเป็นมณฑลที่ไม่ไกลจากมณฑลชายแดน ที่มีภัยคุกคาม อาจส่งกำลังไปป้องกันได้ง่าย อีกประการหนึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า เจ้าอยู่หัว มีพระราชดำริว่าไม่สมควรที่จะให้มีทหารกองใหญ่ออกไปตั้งใกล้กับเขต 25 กิโลเมตร เพราะอาจเกิดปะทะกันได้ง่าย ทหารควรมีไว้เพื่อป้องกันการรุกรานเท่านั้น² บุคคลที่มีส่วนร่วมในการถวายนโยบายคิดเห็นในการจัดการทหารครั้งนี้ได้แก่ สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม กรมขุน

¹ รศท.เสถียร ลายลักษณ์ บุตะกอนอื่น ๆ ผู้รวบรวม 'ประกาศยกกรม สัสดีขึ้นกับกระทรวงกลาโหม' ประชุมกฎหมายประจำศก เล่มที่ 15 หน้า 155

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ก.13.2/14 เรื่องจัดการ ทหารมณฑลต่าง ๆ จดหมายเหตุพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงกรมหมื่นดำรง ราชานุภาพ ลงวันที่ 28 มกราคม ร.ศ.114 (พ.ศ. 2438)

นริศรานุวัติวงศ์ กรมหลวงเทเวศร์วัชรการ กรมพระภาณุพันธุวงศ์วรเดช ซึ่งความ
เห็นในการจัดการทหารในครั้งนี้ได้คัดค้านมาจากการจัดการในมณฑลลาวพวน ซึ่ง
สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคมได้ทรงจัดขึ้นเพื่อป้องกันการคุกคาม
ของฝรั่งเศส เมื่อครั้งที่ยังทรงดำรงตำแหน่งข้าหลวงใหญ่ประจำมณฑลลาวพวน ซึ่ง
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงบอกยอว่าสมควรจะนำไปจัดในมณฑลอื่น
ดังนั้นในการจัดการทหารมณฑลนครราชสีมา ปราจีน และพิษณุโลกนี้ จึงได้ทูลเชิญกรมหมื่น
ประจักษ์ศิลปาคมมาให้ความปรึกษาด้วย¹

อุปสรรคในการจัดการทหารในครั้งนี้มีหลายประการ เนื่องจากสถานการณ์ทาง
การเมืองระหว่างประเทศยังน่าวิตก หากประชาชนรู้ว่ารัฐบาลจะเกณฑ์คนไปเป็น
ทหารครั้งใหญ่ ประชาชนก็จะแตกตื่นไป เพราะการเกณฑ์ไปเป็นทหารในความรู้สึกของ
คนทั่วไปก็คือเกณฑ์ไปรบ อาจจะ使人หนีหายเข้าป่า หรืออาจจะขอพยไปขอยู่ฝั่ง
ข้ามน้ำโขงเป็นการใหญ่ โดยอ้างว่าเป็นคนในบังคับฝรั่งเศส มีบรรพบุรุษเป็นคนฝั่ง
ข้ามน้ำโขง ซึ่งข้อตกลงระหว่างไทยกับฝรั่งเศสก็เปิดโอกาสให้ทำเช่นนั้นได้ อีก
ประการหนึ่งหากมหาอำนาจว่าไทยทำการเกณฑ์ทหารเป็นการใหญ่ อาจจะทำการชักชวน
ไทยเองเพียงผ่านวิกฤตการณ์ ร.ศ.112 มาไม่นาน คงไม่สามารถป้องกันการรุกรานของ
ชาติที่ชักชวนได้ อุปสรรคที่สำคัญก็คือเงินปัญหาทางการเงินไทยคงจะไม่พร้อมเพราะต้อง
ให้เงินเดือนทหารให้พอใจจะได้ไปหลมหลน²

การจัดการทหารในมณฑลทั้งสามอาจจะสรุปแนวคิดได้ดังนี้ การจัดการทหาร
ครั้งนี้ควรจัดเป็นรูปกองหนุนให้มากแล้วให้มุลนายควบคุมเอาไว้ เมื่อมีเหตุฉุกเฉินก็จะ
สามารถเรียกประจำการได้ กำลังทหารควรมาจากมณฑลนั้น ๆ เอง โดยทุกมณฑล

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ก.13.2/14 เรื่องจัดการ
ทหารมณฑลต่าง ๆ ไปรเวต พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงกรมหมื่นประจักษ์
ศิลปาคม ลงวันที่ 8 กุมภาพันธ์ ร.ศ.115 (พ.ศ. 2439)

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ก.13.2/14 เรื่องการจัด
ทหารมณฑลต่าง ๆ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ
จดหมายลับ ลงวันที่ 28 มกราคม ร.ศ.114 (พ.ศ. 2438)

ควรมีกำลังทหารหรือกำลังพลพลละ 800 คน โดยเกณฑ์เอาจากคนที่อายุ 18-50 ปี ให้ฝึกหัดรับราชการ 3 ปีแล้วปลดเป็นกองหนุน เมื่ออายุเกิน 50 ปีให้ปลดประจำการ ไม่ต้องเสียส่วยตลอดชีวิต การเข้ารับราชการให้จัดเป็นปีละ 4 ผลัด ประจำการปีหนึ่ง ออกประจำการ 3 ปี ใครประจำการครบ 3 ปี แล้วปลดเป็นกองหนุน ปีหนึ่งจะให้ทหาร ประมาณ 1,010 คน และจำนวนจะทวีเป็น 2 เท่าของปีแรกคือปีที่ 2 จะมีประมาณ 2,020 คน ปีที่ 3 จะมี 3,030 คน ปีที่ 4 จะมี 4,040 คน และจำนวนนี้จะคงที่ไป 8 ปี¹

ในค่านอาวุธจะจัดให้มีปืนทุกคน และในมณฑลปลายพระราชอาณาเขตเนื่องจาก มีข้อตกลงให้เขต 25 กิโลเมตร เป็นเขตปลอดทหาร จึงจะจัดเป็นตำรวจ โดยจัดคนใน มณฑลนั้น ๆ เช่นกัน เนื่องจากมณฑลนครราชสีมาพร้อมกว่ามณฑลอื่น เพราะในมณฑล นครราชสีมา ร.ศ.112 ก็เคยเกณฑ์ผู้คนทั่วไปเป็นทหารโดยไม่มีกรยกเว้นอยู่แล้ว คนคงจะไม่เคียดแค้นหรือหนีมากนัก จึงจะจัดที่มณฑลนครราชสีมาก่อนมณฑลอื่นให้เป็น ตัวอย่าง แต่เนื่องจากวิธีการเกณฑ์ทหารแห่งใดใช้สำหรับท้องถิ่นนั้น ไปนับว่าเป็นการ เกณฑ์ ทหาร แต่เป็นการจัดแบบตำรวจ จึงได้ทดลองจัดแต่ปีได้ออกเป็นพระราชบัญญัติ แต่ออก เป็นท้องตราสั่งราชการเพื่อให้การจัดการทหารครั้งนี้เป็นความลับ²

3. การวางรูปแบบการปกครองคนแบบใหม่

3.1 การจัดปกครองท้องที่และการทำสามโนครวั

ภายหลังวิกฤติการณ์ ร.ศ.112 ได้ผ่านพ้นไปแล้ว การคุกคามของ ฝรั่งเศสได้ทวีขึ้นมากทั้งด้านเชิง เขตแดนและเชิงกำลังคน มีไพร่เป็นจำนวนมากได้พากัน

¹ กองจกหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ก.13.2/14 เรื่องจัดการ ทหารมณฑลต่าง ๆ ความเห็นจัดการทหารมณฑลพิษณุโลก นครราชสีมา ปราจีน ม.ป.ป.

² ข.

ไปขอรับหนังสือเป็นคนในบังคับฝรั่งเศสเพิ่มขึ้นตลอดเวลา เนื่องจากการเรียกเก็บเงินส่วยหรือเงินการราชการย้อนหลังซึ่งเป็นนโยบายแก้ปัญหาเงินการราชการค้างทำให้ไพร่ได้รับความลำบากจากการกดขี่ของมูลนายมาก หากไพร่ไม่หนีไปเป็นคนในบังคับไพร่ก็หลบหนีจากการสักเป็นคนขโมยขาวไม่สังกัดมูลนายเป็นอันมาก เจ้าพระยานรรัตนราชมานิตย์ (โต) เจ้ากรมพระสุรัสวดีในเวลานั้น ได้เสนอวิธีแก้ปัญหาไพร่หลบหนีดังนี้

1. ให้เร่งทำสามโนครวัห้พระราชอาณาจักรให้เรียบร้อย แล้วจึงเลิกการสักเลขทั้งไพร่หลวงไพร่สม นอกจากนี้ให้แบ่งคนออกเป็น 2 ประเภท คือทหารและพลเรือน โดยให้กรมพระสุรัสวดีเป็นผู้ถือบัญชีคนทั้งหมด

2. ให้ออกประกาศเป็นพระราชบัญญัติหัวพระราชอาณาจักร เพื่อให้สำรวจสามโนครวัห้ทั่วถึง ให้เริ่มสำรวจในปี ร.ศ.114-115 (พ.ศ.2438-2439) ให้เสร็จทั้งในกรุงและหัวเมือง

3. บัญชีสามโนครวัห้เป็นหน้าที่ของกระทรวงเมืองจัดทำบัญชีในกรุงเทพฯ และหัวเมืองชั้นในที่ขึ้นต่อกรบเมือง ส่วนในมณฑลต่าง ๆ เป็นหน้าที่ของเทศาภิบาลมณฑลและยื่นบัญชีส่งต่อกรมพระสุรัสวดี

4. ให้มีเงินเคียนแก่ราชการและเบี้ยเลี้ยงแก่กำนันผู้ใหญ่บ้าน

5. ให้เก็บเงินเสมอน้ำกัน คือเก็บคนละ 4 บาท ไพร่คนใดไม่มีเงินเสียให้เอาตัวไปทำงานหลวง และเอาคนที่ไม่มีสังกัดไม่ได้สักเป็นไพร่หลวง¹

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงโปรดให้มีการสำรวจสามโนครวัห้โดยมอบให้กรมเมืองมีหน้าที่จัดทำ แต่เนื่องจากกรมเมืองมีงานมากเกินไปจึงไม่สามารถจะสำรวจสามโนครวัห้เสร็จสิ้นลงไปได้ จึงได้มีประกาศยกกรมพระสุรัสวดีมาสังกัดกระทรวงพระกลาโหมเมื่อปี พ.ศ.2440²

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 บ.17/24 จับคนขโมยขาว แลตรวจเก็บเงินให้เสมอน้ำกัน เจ้าพระยานรรัตนราชมานิตกราวถวายบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว 26 มกราคม 113 (พ.ศ. 2437)

² รศ. เสถียร ลายลักษณ์ บุระกษณ์ ๆ บุรวบรวม "ประกาศยกกรมสุรัสวดีขึ้นกระทรวงกลาโหม" ประชุมกฎหมายประจำศก เล่มที่ 15 หน้า 155

ในด้านการจัดทาทะเบียนสำโนครัวนั้นได้เริ่มที่หมู่บ้านก่อน การปกครองแต่เดิมของไทยเคยมีหมู่บ้านตำบลอยู่แล้วได้มีการฟื้นฟูให้มีประสิทธิภาพยิ่งขึ้น การกำหนดหน้าที่รับผิดชอบของหมู่บ้านในแนวใหม่ได้เริ่มเป็นกราวแรกที่มณฑลนครราชสีมา ในคราวที่สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอกรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ดำรงตำแหน่งข้าหลวงใหญ่ประจำมณฑล ได้จัดขึ้น โดยเลียนแบบการปกครองหมู่บ้านของอังกฤษในพม่า โดยให้หมู่บ้านรอบ ๆ นครราชสีมาจัดให้มีการเลือกตั้งขึ้นทำหน้าที่รักษาทะเบียนคนเกิดตาย แต่งงาน หย่าร้าง ตลอดจนย้ายเข้า ออกในหมู่บ้าน นอกจากนี้ยังมีหน้าที่ดูแลรักษาความสงบเรียบร้อยและรายงานข่าวคราวต่าง ๆ แต่การจัดกาปกครองท้องถิ่นเช่นนี้ก็ไร้อผล เพราะกำนันขาดความรู้ แต่ก็ได้เป็นต้นเค้าของการจัดการปกครองท้องถิ่นในระยะต่อมา¹ คือการจัดการปกครองที่ตำบลบางปะอิน โดยหลวงเทศาจิตรวิจารณ์ (เส็ง วิริยศิริ) ปรากฏว่าวิธีจัดการปกครองดังกล่าวได้ผลดี สามารถหาให้รู้จำนวนคน ทำสำโนครัวได้² ต่อมาจึงมีการเชิญเทศาภิบาลมาประชุมที่กรุงเทพ เพื่อร่างพระราชบัญญัติการปกครองท้องถิ่น ซึ่งอาจสรุปวิธีจัดการปกครองดังกล่าว ดังนี้

1. กำหนดให้บ้าน 6-20 บ้าน ยกเป็นหมู่บ้านหนึ่ง ให้ชาวบ้านในหมู่บ้านนั้นประชุมกันเลือกผู้ที่เหมาะสมขึ้นเป็นผู้ใหญ่บ้านเพื่อดูแลปกครองลูกบ้านในหมู่บ้าน
2. กำหนดให้ 10 หมู่บ้านหรือมากกว่านี้ตั้งเป็นตำบลหนึ่ง ให้ผู้ใหญ่บ้านของตำบลนั้นเลือกกันเองขึ้นเป็นกำนันปกครองตำบลนั้น 1 คน และกำนันเลือกราษฎรเป็นสารวัตรช่วยกำนันตำบลละ 2 คน

¹Tej Bunnag The Provincial Administration of Siam 1892-1915 p.68

²กรมพระยาดำรงราชานุภาพ กับพระยาหาอำมาตย์ สภาพเมื่อแรกสถาปนา
กระทรวงมหาดไทย พิมพ์เป็นอนุสรณ์ ในงานพระราชทานเพลิงศพ พระยารามราชมนตรี
(ม.จ.สวัสดิ์ อิศรางกูร) 8 ก.ย. 2509 หน้า 69

3. ทุกหมู่บ้าน ทุกตำบล มีหลักปักเป็นเขตแดน
 4. กำนันและหมู่บ้านขึ้นตรงต่อผู้ว่าราชการการเมือง
 5. หลายตำบลบานรวมกันเป็นแขวงอำเภอหนึ่ง (เมืองขึ้นกันนับเป็นแขวงอำเภอเช่นกัน) กรมการแขวงประกอบด้วย นายแขวง ปลัดแขวง ยกบัตร มหาคไทย¹
- จะเห็นได้ว่าการจัดปกครองท้องที่เป็นการวางรูปแบบประชาธิปไตยขึ้นพื้นฐานให้แก่หน่วยปกครองส่วนย่อยที่สุดของสังคม เป็นการกระจายอำนาจการปกครอง การดำรงตำแหน่งผู้ใหญ่บ้านและกำนัน เป็นตำแหน่งที่มีเกียรติมีผู้สมัครเป็นผู้ใหญ่บ้านกันมาก การแก้ปัญหาในด้านการปกครองท้องที่เช่นนี้นับว่าได้ผลดี สามารถลดปัญหาโจรผู้ร้าย และเป็นเหตุเป็นตาให้กับผู้ปกครองระดับสูงในการคานถ่วงการคุกคามของฝรั่งเศสได้เป็นอย่างดี

แม้ว่าจะมีการจัดทำสำโนกรวัชบ้างแล้วในบางท้องที่ โดยให้ผู้ใหญ่บ้านและกำนันหาทะเบียนสำโนกรวัชตามแบบที่ทางมณฑลส่งไปให้ แต่ปัญหาที่เรงควนได้เกิดขึ้นในขณะนั้นคือปัญหาคนเข้าไปเป็นคนในบังคับฝรั่งเศสทุกท้องที่ทั้งมณฑลขึ้นนอกและชั้นใน ทั้งนี้เนื่องมาจากผลสะท้อนของการเร่งเงินค่าราชการ หรือการเก็บช่วยย่อนหลัง ทำให้มูลนายกดขี่ไพร่มากยิ่งขึ้น ดังปรากฏในหนังสือร้องเรียนหลายราย^{*} อีกประการหนึ่งคือการมีข่าวมาว่าจะมีการเกณฑ์คนไปเป็นทหาร ประกอบกับนโยบายรับคนในบังคับของฝรั่งเศส ฯลฯ ทำให้คนไทยเป็นจำนวนมากได้เข้าเป็นคนในบังคับ และมีแนวโน้มจะเพิ่มมากขึ้นเรื่อย ๆ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงมีพระราชดำริที่จะแก้ไขปัญหานี้ เพื่อเป็นการผ่อนคลายภาระของไพร่ลง เพราะสาเหตุประการหนึ่ง

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.11/18
การปกครองท้องที่ตอนที่ 1 ลักษณะการปกครองหมู่บ้านและตำบล ม.ป.ป.

^{*} คุราชละเอียดยจากเอกสาร กจช. ร.5 ย.11/(1-18) เล่ม 1 เรื่องราว
ปฏิภา ร.ศ.105-111

ที่ไพร่หนีไปเป็นคนในบังคับเพราะ การเก็บเงินค่าราชการไม่มีความเสมอภาค จึงทรงมีพระราชดำริว่าจะลดเงินค่าราชการของไพร่หลวงที่เคยเสียคนละ 18 บาท ลงมา ทรงมีพระราชกระแสรับสั่งว่า

ฉันเห็นว่าถึงเงินในงบประมาณจะลดลงก็ควรยั้งนักที่จะทนเอา เพราะมีไพร่หลวงหลายหมื่นที่กำลังคืบคั่งตั้งอยู่จะไปหาฝรั่งเศส เช่น เลขเมืองเพชรบุรี ซึ่งพระยาสุรรัตนวิชัยไคมาแจ้งความต่อเจ้าฟ้ากรมขุนนริศ ยังอยู่ได้ควยอาไศรยเกลี้ยกล่อมยอมให้ผัดผ่อนเท่านั้น พวกนั้นก็ร้องตรงว่า ถ้าเสีย 6 บาท แล้วก็มีความยินดีที่จะเสีย เพราะฉะนั้นถึงคิดว่าเงินจะลดลงบ้างก็ควร¹

ต่อจากนั้นพระองค์ได้ทรงมอบหมายให้ กรมหมื่นมหิศรรราชหฤทัย ร่วมกับกรมขุนนริศรานุวัดติวงศ์เป็นผู้ประมาณการดูว่า หากเก็บเงินไพร่หลวงคนละ 6 บาทแล้ว เงินค่าราชการที่เคยไคจะลดลงมากน้อยเพียงไคมาทูลเกล้าถวาย ต่อมาจึงได้มีประกาศพระราชบัญญัติเปลี่ยนวิธีเก็บเงินค่าราชการขุนหมื่นแลไพร่หลวง ร.ศ. 115 ออกมาโดยระบุให้ไพร่หลวงทุกประเภทเสียเงินค่าราชการคนละ 6 บาท เป็นอย่างสูง²

จะเห็นได้ว่าแรงผลักดันในการเปลี่ยนอัตราเก็บเงินค่าราชการจากเดิมเคยเก็บประมาณ 24-18 บาท มาเป็นเก็บเพียง 6 บาท เป็นอย่างสูงนี้สืบเนื่องมาจากความขัดแย้งทางเศรษฐกิจในระบบไพร่เป็นประการสำคัญ กล่าวคือ การนอกราชการบังหลวงของมูลนายทำให้ไพร่ได้รับความเดือดร้อนเป็นอันมาก มูลนายได้หาผลประโยชน์จากการควบคุมไพร่โดยไม่ส่งเงินค่าราชการทำให้พระมหากษัตริย์สูญเสียผลประโยชน์

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 บ. 17/25 เรื่อง ประกาศพระราชบัญญัติเปลี่ยนวิธีเก็บเงินค่าราชการ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึงกรมหมื่นมหิศรรราชหฤทัย ม.ป.ป.

² รศ. เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ ผู้รวบรวม "ประกาศเงินค่าราชการขุนหมื่นแลไพร่หลวง" ประชุมกฎหมายประจำศก เล่มที่ 15 หน้า 264-265

มาเป็นเวลานานหลายชั่วอายุคน การเรียกเก็บเงินค่าราชการย้อนหลังเป็นความพยายามที่จะดึงอำนาจทางการเงินเข้าสู่สถาบันพระมหากษัตริย์แต่มีผลสะท้อนทำให้มุลนายหาทางออกโดยกชี่ไพร่ในสังกัดคนมากขึ้น อันเป็นการรักษาผลประโยชน์ของตนไว้ หนทางออกของไพร่คือการเข้าเป็นคนในบังคับต่างชาติ ซึ่งนับว่าเป็นทางออกที่เป็นอันตรายต่อความมั่นคงของสถาบันพระมหากษัตริย์เป็นอันมาก เมื่อเป็นเช่นนี้วิธีผนวกกลายภาระของไพร่ลงไปยอมเป็นการรักษาสถาบันพระมหากษัตริย์เอาไว้โดย การประกาศเปลี่ยนอัตราการเก็บเงินค่าราชการเสียใหม่

3.2 การเปลี่ยนการควบคุมเลข - ผลการเร่งเงินส่วยค้างเจ้าหนุม
ระหว่างปี 2435-2440 ทำให้เกิดความเปลี่ยนแปลงครั้งใหญ่ในระบบไพร่นั้นคือ การเปลี่ยนการควบคุมเลขเสียใหม่ ซึ่งได้เริ่มเป็นครั้งแรกที่มณฑลพิษณุโลก¹ โดยมณฑลพิษณุโลกมีการเร่งรัดเงินส่วยที่ค้างเจ้าหนุม และได้เปลี่ยนให้แขวงอำเภอลำปางและเมืองท่าหนุมที่เก็บเงินส่วยส่งมณฑลแทนเจ้าหนุม โดยมีใบเสร็จของทางมณฑลออกให้เพื่อแก้ปัญหาฉ้อราษฎร์บังหลวงของมุลนาย วิธีการเช่นนี้ทำให้เก็บเงินส่วยได้มากกว่าเดิมหลายเท่า ป้องกันการรั่วไหลทางการเงินได้มาก ที่ประชุมสมุหเทศาภิบาลได้เสนอให้มีการเลิกระบบมุลนายควบคุมไพร่เสีย โดยเปลี่ยนให้แขวงหรือท้องที่ที่ไพร่อาศัยอยู่เป็นผู้ควบคุมแทน เพื่อสะดวกในการเก็บเงินส่วย ภายหลังการเสนอของที่ประชุมสมุหเทศาภิบาลแล้ว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้โปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนนครสวรรค์วรพินิต กรบหมื่นดำรงราชานุภาพ และกรมหมื่นนเรศวรฤทธิ์ เป็นผู้ร่วมกันคิดหาวิธีการที่จะเปลี่ยนแปลงในการควบคุมไพร่เสียใหม่ โดยทางราชการไม่เสียผลประโยชน์ และสามารถแก้ปัญหาต่าง ๆ ที่เคยมีอยู่ในระบบไพร่ด้วย

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.51/1 รายงาน
จัดการต่าง ๆ ในมณฑลพิษณุโลกของพระยาศรีสุริยราชวรานุวัติ เสนอต่อที่ประชุม
เสนาบดี สำเนาที่ 27873 วันที่ 13 พ.ย. 115 (พ.ศ. 2439)

สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนนริศรานุวัดติวงศ์ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ และกรมหมื่นนเรศวรฤทธิ์ ได้เสนอแนวคิดในการจัดการดังนี้

1. ควรจัดทำบัญชีสำโนกรว้ทั่วราชอาณาจักร โดยให้อำเภอและกำนันผู้ใหญ่บ้านเป็นผู้รับผิดชอบทะเบียนสำโนกรว้ของคนในท้องที่ของตน
2. ไฟรที่ไค่เปลี่ยนสังกัดจากมุลนายมาสังกัดแขวงท้องที่ที่ไค่ตนอยู่แล้ว ให้เกณฑ์ราชการเป็น 2 ประเภท คือ คนพวกหนึ่งให้เก็บเงิน อีกพวกหนึ่งให้เป็นทหารสำหรับพวกที่เป็นทหารแล้วไค่ต้องเสียเงินอีกตลอดไป¹
3. การเปลี่ยนการควบคุมเลขนั้นจะเปลี่ยนให้เลขในหัวเมืองชั้นนอกขึ้นตรงต่ออำเภอหรือเมืองที่ไค่ตนอยู่ ยกเว้นไฟรในมณฑลชั้นในคือ กรุงเทพฯ กรุงเก่า นครไชยศรี ปราจีนบุรี ให้ยังคงสังกัดมุลนายตามเดิมก่อน เมื่อไค่ยกเลขขึ้นสังกัดกับเมืองและอำเภอแล้ว ให้สมุหเทศาภิบาลมีอำนาจที่จะสังกัดเลขไค่เอง และให้อำคนแขนชาวที่ยังไค่ได้สังกัดเป็นเลขคงเมืองทั้งหมด และเงินที่เก็บได้ให้เก็บส่งพระคลัง ถึงเมวไฟรบางหมู่อาจขาดแคลนแรงงานบ้างก็ให้ใช้เงินจ้างเอา²

ควยเหตุนี้จึงไค่มีประกาศเปลี่ยนการควบคุมเลข ร.ศ. 118 (พ.ศ. 2442) ขึ้น³ ซึ่งเป็นวิธีการควบคุมแบบใหม่ต่างไปจากการควบคุมคนในแบบเดิม* เพราะการควบคุมในแบบเดิมนั้น เป็นการปกครองคนมิใช่ปกครองท้องที่ ไค่ว่าบุคคลนั้นจะไปอยู่ที่ไค่

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 น. 40.4/60 ส่งประกาศเรื่องเลขให้แก้ไข กรมขุนนริศรานุวัดติวงศ์ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ และกรมหมื่นนเรศวรฤทธิ์ ถวายต่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว 24 ก.ค. 118

² ก.

³ รตท.เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ผู้รวบรวม "ประกาศเปลี่ยนการควบคุมเลข ร.ศ. 118 ประชุมกฎหมายประจำศก เล่มที่ 17 หน้า 69

* คูฎากมณฑล ค.

ในพระราชอาณาจักร มุลนายมีสิทธิจะตามไปเก็บเงินค่าราชการได้ แม้ว่าแต่เดิมมีกฎหมายห้ามไพร่โยกย้ายที่อยู่ แต่เมื่อเวลาผ่านไปไพร่ก็ได้กระจัดกระจายออกไป ทำให้เกิดปัญหาต่าง ๆ มากมายดังได้กล่าวมาแล้ว การปกครองแบบใหม่จึงยึดท้องที่ที่ไพร่อยู่เป็นสำคัญ หากไพร่จะโยกย้ายต้องมีการหักโอนส่วนโนครวัให้เรียบร้อย

การปกครองแบบใหม่โดยไพร่ต้องสังกัดกับท้องที่ที่ตนอยู่นั้น มีความคล่องตัวมากกว่าเดิม เพราะไพร่สามารถย้ายที่อยู่ได้ และการเก็บเงินค่าราชการได้เต็มเม็ดเต็มหน่วยในขั้นตอนของการเปลี่ยนการควบคุมเลขนี้ยังมีได้ประกาศใช้ทั่วราชอาณาจักร ยกเว้นให้ไพร่บางหมู่ปกครองตามเดิมได้ เช่น หมู่ทหารบก ทหารเรือ และไพร่ในมณฑลกรุงเทพ กรุงเก่า นครไชยศรี ปราจีนบุรี ทั้งนี้เพื่อความเรียบร้อยในการรักษาความสงบของบ้านเมือง อีกประการหนึ่ง อาจจะเป็นเพราะไพร่ในบรรดามณฑลชั้นในเหล่านี้เป็นไพร่ของขุนนางชั้นผู้ใหญ่และเจ้านาย เป็นส่วนมากบุคคลเหล่านี้เป็นฐานอำนาจของพระองค์ หากพระองค์ประกาศใช้การปกครองระบบใหม่ที่โดยไม่มีการศึกษาปัญหาที่จะเกิดขึ้นก่อน เมื่อขุนนางและเจ้านายเสียผลประโยชน์อาจจะมีปฏิริยาต่อต้าน จนไม่สามารถจะดำเนินการได้อย่างใดต่อไป การประกาศเปลี่ยนการควบคุมเลข ร.ศ.118 จึงเป็นการทดลองและพร้อมที่จะแก้ปัญหที่เกิดขึ้น

นอกจากนี้ในปี ร.ศ.118 (พ.ศ.2442) ยังได้มีประกาศที่สำคัญอีกฉบับหนึ่งคือ ประกาศกำหนดอายุบุคคลที่เป็นฉกรรจ์และปลดชรา ซึ่งเป็นการเปลี่ยนการกำหนดอายุไพร่ที่เป็นฉกรรจ์ที่เคยปฏิบัติตามแต่โบราณ ซึ่งถือเอาความสูงของร่างกายเสมอไหล 2 ศอกครึ่ง เป็นฉกรรจ์ จนกระทั่งมีอายุได้ 70 ปี จึงปลดชรา การกำหนดเช่นนี้เป็นการสร้างความเดือดร้อนแก่ไพร่ และไม่มีมาตรฐานอันแน่นอน ประกาศฉบับนี้ได้กำหนดให้อายุ 18-60 ปี เป็นฉกรรจ์ และเมื่ออายุได้ 60 ปี ถือว่าเป็นชราให้ปลดชราโดยไม่ต้องเสียเงินค่าราชการ¹

¹ร.ท.เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ ผู้รวบรวม "ประกาศกำหนดอายุบุคคลที่เป็นฉกรรจ์และปลดชรา ร.ศ.118" ประชุมกฎหมายประจำศก เล่มที่ 17 หน้า 117-118

ในปี ร.ศ.119 (พ.ศ.2443) เป็นปีที่มีความเปลี่ยนแปลงในระบบไฟ
ที่สำคัญอีกประการหนึ่งคือซึ่งเป็นการวิครอนระบบไฟที่เคยมี เดิมที ในมณฑล
นครสวรรค์ พิจิตรโลก และมณฑลพายัพ เมื่อข้าหลวงมาตรวจราชการหรือมิ่งงานโยธา
ใด ๆ ที่ต้องการแรงงานไฟ แต่เดิมเคยอาศัยแรงงานเกณฑ์ของไพร่มาทำเป็นคราวๆ
ในต้นรัชกาลที่ 5 ได้มีการเกณฑ์แรงงานครั้งสำคัญ ๆ หลายครั้ง เช่น การสร้างทาง
รถไฟ และการถางทางปักเสาวางสายโทรเลข นอกจากนี้ยังมีงานเกณฑ์เป็นครั้ง
คราว เมื่อข้าหลวงมาตรวจหัวเมือง เป็นต้น เมื่อมีงานเกณฑ์จะพบปัญหาที่สำคัญคือ
หาไฟรมาทำงานเกณฑ์ไม่ได้ หรือมีไฟรมาทำงานแต่ไม่นานไฟรก็หลบหนีหมด พระยา
ศรีสหเทพ จึงได้แก้ปัญหานี้โดยร่างเป็นข้อบังคับการเกณฑ์จ้าง ร.ศ.119 ขออนุญาต
ให้ประกาศใช้¹ ซึ่งทางที่ประชุมเทศาภิบาลก็เห็นด้วย จึงได้มีประกาศพระราชบัญญัติ
เกณฑ์จ้าง ร.ศ.119 ขึ้น* และเพื่อให้เป็นการปฏิรูประบบการเก็บเงินในมณฑลภาค
เหนือ ซึ่งแต่เดิมปีฐานะเป็นหัวเมืองประเทศราช ในด้านการคลังรัฐบาลไม่มีส่วนรู้
เห็นด้วยมานาน จึงได้มีประกาศพระราชบัญญัติการเก็บเงินค่าแรงแทนเกณฑ์มณฑล
ตะวันตกเฉียงเหนือ ร.ศ.119² เป็นการจัดระบบการเก็บเงินไฟในหัวเมืองภาค
เหนือให้มาอยู่ในอำนาจรัฐบาลที่กรุงเทพ พระราชบัญญัตินี้เป็นการยกเว้นส่วยต่าง ๆ
ที่เคยเก็บจากไฟในมณฑลตะวันตกเฉียงเหนือทั้งสิ้น ให้เก็บเป็นเงินคนละ 4 บาท
เท่านั้น ในด้านเจ้าหมื่นบุญนายเดิม ภายหลังที่มีการจัดระบบการเก็บภาษีรวมศูนย์สู่
รัฐบาลกลางที่กรุงเทพแล้ว บรรดาเจ้าเมืองและขุนนางต่าง ๆ ได้มีผลประโยชน์เป็น
เงินปีและเงินเดือนตามสมควร โดยคำนวณจากผลประโยชน์เดิมที่เคยได้ แม้รายได้

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ค.13.2/20 เรื่อง
พระยาพิชัยไวยสุนทรการขอพระราชทานเงินส่วยที่ค้าง กรมหลวงดำรงราชานุภาพ
กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ 30/657 วันที่ 2 พ.ศ.119

² รศท.เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ ผู้รวบรวม "พบบ.การเก็บเงิน
ค่าแรงแทนเกณฑ์มณฑลตะวันตกเฉียงเหนือ ร.ศ.119" ประชุมกฎหมายประจำศก
เล่มที่ 17 หน้า 291-297

จะลดลงบ้างแต่ไม่มากนัก¹

อาจกล่าวได้ว่า การประกาศพระราชบัญญัติที่สำคัญ 3 ฉบับ คือ พระราชบัญญัติเปลี่ยนวิธีเก็บเงินการราชการ ร.ศ.116 ที่กำหนดให้ไพร่หลวงเสียเพียงคนละ 6 บาท เป็นอย่างสูง และพระราชบัญญัติเปลี่ยนการควบคุมเลขจากมุลนายมายังท้องที่ที่ไพร่อาศัยอยู่ ตลอดจนพระราชบัญญัติเกณฑ์จ้าง ร.ศ.119 เป็นการทำลายลักษณะของระบบไพร่ลง นั่นคือ เลิกการเกณฑ์แรงงานโดยไม่มีค่าตอบแทน ไพร่มีอิสระเสรีที่จะไปประกอบอาชีพได้ตามความพอใจ และมีอิสระเสรีที่จะอยู่ที่ใดในพระราชอาณาเขตได้ แม้ว่าการเก็บเงินการราชการจะไม่ยุติธรรม เช่นการเก็บภาษีรายได้ในปัจจุบัน แต่ผลประโยชน์ที่รัฐบาลได้รับคือ รัฐได้งานเต็มเม็ดเต็มหน่วย เพราะการจ้างแรงงานได้แก้ปัญหาการว่างงานที่แฝงตัวอยู่ให้หมดไป ปัญหาแรงงานขาดแคลนเพราะไพร่หลบหนีก็หมดไปด้วย ประการสำคัญคือ เป็นการผ่อนคลายปัญหาการเข้าไปเป็นคนในบังคับและศักดินาจากการเก็บเงินของมุลนายลงไป นับว่าเป็นการยกเลิกความสำคัญของเจ้าหนุมลนายลงไป โดยให้อำนาจนี้แก่พนักงานฝ่ายมหาดไทยขึ้นมาแทน เป็นการทำลายลักษณะกษัตริย์ของระบบไพร่ลงไปได้

ภายหลังที่มีการประกาศเปลี่ยนการควบคุมเลขออกไปแล้ว ต่อมาใน ร.ศ.120 (พ.ศ.2445) ได้ประกาศพระราชบัญญัติเก็บเงินการราชการ กำหนดให้ชาวนกรรจ์ทุกคนต้องเสียเงินการราชการคนละ 6 บาท* เป็นอย่างสูงทั่วพระราชอาณาเขต² ปัญหาที่ตามมาก็คือ ทางราชการไม่สามารถสร้างระบบควบคุมคนที่มีประสิทธิภาพขึ้นมาได้

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.28.1/4
เรื่องเงินสำหรับเจ้าผู้ปกครองเมืองประเทศราช พระยาศรีสุนทรเทพกรวณวายุบัณฑูล
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ 207/7715 วันที่ 4 ธันวาคม 124

² รศ.เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ ผู้รวบรวม "พระราชบัญญัติ
เก็บเงินการราชการ ร.ศ.120" ประชุมกฎหมายประจำศก เล่มที่ 18 หน้า 224-229

* ฎีกาผนวก ง.

เมื่อได้ทำลายระบบมูลนายควบคุมไพร่ลงไปเสียแล้ว หากมีความจำเป็นต้องเกณฑ์คนไปรบจะไม่สามารถเกณฑ์คนไปได้ เพราะทางอำเภอนั้นไม่รู้จักไพร่ในสังกัดของตน อีกประการหนึ่ง การป้องกันประเทศในขณะนั้นจำเป็นต้องมีอาวุธที่ทันสมัยและการฝึกการรบในสมัยใหม่เพื่อให้สามารถป้องกันการรุกรานของต่างชาติได้¹ ดังนั้นจึงได้มีการประชุมเพื่อจัดการทหารขึ้น

อันที่จริงความพยายามที่จะจัดการทหารให้ทันสมัยนั้นได้มีมานานแล้ว เช่น ก่อนวิกฤตการณ์ ร.ศ.112 คือใน พ.ศ.2430 ได้จัดตั้งกรมยุทธนาธิการ เป็นการรวบรวมการทหารของไทยที่กระจัดกระจายอยู่ตามกรมต่าง ๆ เข้าเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ในระยะแรกเริ่มก็ยังมีได้มีการจัดวางรูปแบบอย่างแน่นอนนัก การจัดทหารครั้งแรกคือการโอนเอาไพร่บางหมู่บางกรมมาเป็นทหาร เมื่อกำลังทหารขาดแคลน เช่นเอาไพร่วังหน้ามาเป็นทหาร หรือการฟื้นฟูกรมทหารหน้าก็เช่นเดียวกัน ส่วนการจัดการทหารในหัวเมืองก็เป็นไปในรูปต่างคนต่างทำเพื่อป้องกันการคุกคามของมหาอำนาจ เช่น การจัดการทหารของกรมหลวงประจักษ์ศิลปาคมในมณฑลลาวพวน และการจัดการทหารของกรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ในมณฑลลาวกาว^{*} เป็นต้น

ในปี พ.ศ.2437 ได้มีประกาศจัดตั้งหน้าที่กระทรวงกลาโหมและมหาดไทย เป็นการแบ่งอำนาจหน้าที่การปกครองและดูแลความเป็นอยู่ของประชาชนให้แก่ฝ่ายมหาดไทยปกครองส่วนกลางโหมรับผิดชอบคานสรรพาวุธ และกำลังคนในการเป็นทหาร และ พ.ศ.2440 ได้โอนกรมพระสุรัสวดีมาสังกัดกระทรวงกลาโหม ทั้งนี้เนื่องจาก

¹ กองจกหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ก.13.2/21 รายงานการประชุมจัดการทหาร วันที่ 30 พ.ย. 120 (พ.ศ. 2444)

^{*} กฎการปฏิรูปการปกครองมณฑลอีสานในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ของไพฑูรย์ มีกุลสอ ปริญฐานิพนธ์ กศ.ม. ประสานมิตร 2515

เดิมได้มีแนวคิดที่จะจัดทำทะเบียนสามโนครวั โดยให้กรมเมืองทำหน้าที่สำรวจสามโนครวัหัวเมืองชั้นในและในกรุงเทพฯ แต่กรมเมืองมีหน้าที่รับผิดชอบมากไม่สามารถทำได้สำเร็จ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าให้โอนกรมพระสุรัสวดีมาสังกัดในกระทรวงพระกลาโหม¹ ในระยะนี้มณฑลเทศาภิบาลได้ขึ้นตรงต่อมหาดไทยโดยตรง เมื่อการคลังและการปกครองได้จัดให้เข้ารูปแบบคงที่มากแล้ว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชดำริที่จะจัดการทหาร เพื่อป้องกันการคุกคามของมหาอำนาจ จากการเสียดินแดนหลายต่อหลายครั้งในระยะเวลาใกล้เคียงกัน ทำให้ไทยตระหนักได้ว่าถึงแม้ว่าประเทศนั้นจะได้พัฒนาตนเองให้ทันสมัยเพียงไร แต่มหาอำนาจตะวันตกย่อมมีข้ออ้างที่จะรุกรานได้เสมอ โดยเฉพาะประเทศไทยเป็นเสมือนรัฐกั้นชนระหว่างอังกฤษและฝรั่งเศส จึงเป็นการสมควรที่ไทยจะต้องมีการทหารที่ทันสมัยพอที่จะป้องกันตนเองได้ ด้วยเหตุนี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้โปรดเกล้าฯ ให้มีการประชุมปรึกษาในเรื่องการจัดการทหารขึ้น เมื่อวันที่ 30 พฤศจิกายน ร.ศ.120 ผู้ที่เข้าร่วมประชุมคือ สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมพระยานุรักษ์ เจ้าฟ้าเพชรรัตนราชสุดาสยุราธิบดี กรมหลวงเทเวศร์วัชรินทร์ และพระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นนครไชยศรีสุรเดช²

การประชุมครั้งนี้สรุปได้ว่า การจัดการทหารต้องจัดให้เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันทั่วประเทศ โดยเริ่มที่ละมณฑล เริ่มคนที่มณฑลที่เปลี่ยนการควบคุมเลขจากมุลนายมา สังกัดท้องที่เรียบร้อยแล้วเป็นอันดับแรก หลักเกณฑ์ในการคัดเลือกทหารนั้นกำหนดอายุให้ไพร่อายุ 18-20 ปี ต้องมารับการคัดเลือกเข้าเป็นทหารทุกคน คนที่ไม่ได้รับการ

¹รศ.เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ ยူรวบรวม "ประกาศยกกรมพระสุรัสวดีขึ้นกระทรวงกลาโหม ร.ศ.115" ประชุมกฎหมายประจำศก เล่มที่ 15 หน้า 155

²กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ก.13.2/21 รายงานการประชุมจัดการทหาร วันที่ 30 พ.ย. 120

คัดเลือกจะให้เสียเงินค่าราชการแทน หรือรอไว้เลือกปีต่อไปก็ได้ ส่วนคนที่ได้รับเลือกเป็นทหารแล้วต้องประจำการอยู่ 1 ปี แล้วปลดเป็นกองหนุน ระหว่างเป็นกองหนุนต้องมาเข้าประจำการปีละ 1-2 เดือน จนครบ 5 ปีแล้วจึงปลด เมื่อมีราชการสำคัญก็สามารถเรียกกระดมได้ คนที่รับราชการแล้วไม่ต้องเสียค่าราชการตลอดชีวิต นอกจากนี้ยังมีตราภูมิแจกให้ด้วย ทหารจะได้รับเงินเดือน ที่พัก และไม่ต้องทำงานหนักแบบกรมกรดังที่เคยเป็นมา¹

แต่ภายหลังที่มีการประกาศใช้พระราชบัญญัติเกณฑ์ทหารนี้ในมณฑลนครราชสีมา ได้เกิดกบฏผีบุญทั่วไปในภาคอีสาน ซึ่งการเกิดกบฏผีบุญนี้น่าจะเป็นผลสะท้อนของปฏิกิริยาจากมุลนายผีเสียผลประโยชน์จากการเปลี่ยนระบบควบคุมคนเสียใหม่ เพราะการเปลี่ยนสังกัดไพร่จากมุลนายมาสังกัดอำเภอท้องที่ที่ไพร่ตั้งบ้านเรือนอยู่ หมายถึงการสูญเสียเงินค่าราชการและโอกาสที่จะหาผลประโยชน์จากการมีไพร่ในทุกทาง เมื่อพิจารณาจากแหล่งที่เกิดกบฏผีบุญ จะเห็นได้ว่า พวกผีบุญนั้นเริ่มมาจากฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขง ได้กระจายกันมาเกลี้ยกล่อมประชาชนโดยแยกเป็นหลายสาย จากการสัมภาษณ์บุคคลที่มีชีวิตอยู่ในสมัยนั้น ทำให้ได้รับความรู้เกี่ยวกับความคิดและความรู้สึกของชาวบ้านที่มีต่อข้าราชการว่าไม่พอใจในการปกครองของขุนนาง แม้ว่าการเก็บส่วยในท้องที่ภาคอีสานไม่รุนแรงมากนัก แต่ระบบมุลนายปกครองไพร่ได้ก่อความเคียดแค้นให้แก่ประชาชนมาก บรรดาขุนนางที่มาตามหมู่บ้าน ไก่มาจับเอาหมู ไก่ ตลอดจนผลไม้หรือทรัพย์สินที่คนต้องการไปตามอำเภอใจ บางคราวทำให้ชาวโนนาเสียหาย* เมื่อพบกับการเกลี้ยกล่อมของพวกผีบุญที่อ้างเอาความเชื่อทางไสยศาสตร์มาหลอกลวง จึงพากันหลงเชื่อมาเข้าเป็นฐานกำลังของพวกกบฏทั้งที่รู้ว่าพวกกบฏ

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ก.13.2/21 การจัดการทหารรายงานการประชุม วันที่ 30 พ.ย. ร.ศ.120 (พ.ศ. 2444)

* เสา เทพลีธา ผู้ให้สัมภาษณ์ ปิยะฉัตร ปิตะวรรณ ผู้สัมภาษณ์ หมูบ้าน สะพือ ต.กุศกร อ.กระเปาะ พิษณุโลก จ.อุบลราชธานี ซึ่งเป็นตำแหน่งที่เกิดการรบระหว่างพวกกบฏผีบุญและทหารของรัฐบาลอย่างรุนแรง เมื่อวันที่ 25 กันยายน 2522

ต้องการยืมอำนาจรัฐ น่าจะพิจารณาว่าอิทธิพลของฝรั่งเศสได้มีบทบาทในการจลาจลครั้งนี้เป็นอย่างมาก เมื่อมีเหตุการณ์จลาจลลุกลามไปฝรั่งเศสจะได้ยื่นมือเข้ามาช่วยปราบปราม และไม่ยอมถอนกำลังทหารภายหลังเหตุการณ์สงบแล้ว ดังที่เคยมีตัวอย่างมาแล้วในการปราบฮ่อ¹ แต่ดูเหมือนว่ารัฐบาลไทยจะรู้เท่าทันความคิดนี้ เมื่อฝรั่งเศสได้แสดงความจำนงที่จะส่งทหารมาช่วยไทยปราบปรามพวกกบฏ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ทรงอนุมัติ และทรงมีนโยบายที่จะไม่ส่งกองทหารไปไกลเขต 25 กิโลเมตร อันเป็นเขตปลอดทหารตามข้อตกลง ร.ศ.112 ซึ่งฝรั่งเศสอาจจะถือเป็นสาเหตุสังหารของคนเข้ามาบ้าง²

แม้การประกาศพระราชบัญญัติการเกณฑ์คนเป็นทหารที่นครราชสีมาจะพบกับอุปสรรคบางอย่าง เช่น คนหนี หรือกบฏนี้บ้าง แต่ทางราชการได้ควบคุมปฏิบัติการได้ ต่อมาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงโปรดเกล้าให้ประกาศพระราชบัญญัติเกณฑ์ทหาร ร.ศ.124 อันเป็นการกาว โดยปรับปรุงจากข้อตกลงในการประชุมจัดการทหาร วันที่ 30 พฤศจิกายน ร.ศ.120 เป็นพื้นฐาน แต่ได้แก้ไขรายละเอียดบางประการ เช่น ชายฉกรรจ์ที่ได้รับเลือกมีอายุระหว่าง 18-20 ปี และจะเป็นทหารประจำการอยู่ 2 ปี แล้วปลดเป็นกองหนุนชั้นที่ 1 อยู่ 5 ปี ซึ่งระหว่างเป็นกองหนุนชั้นที่ 1 นี้ต้องมีหน้าที่มาฝึกซ้อมปีละไม่เกิน 2 เดือน เมื่อครบ 5 ปีแล้วมาเป็นกองหนุนชั้นที่ 2 ซึ่งมีกำหนด 10 ปี ต้องมีการฝึกซ้อมปีละ 15 วัน แล้วปลดแล้วจะพ้นจากการเสียเงินค่าราชการตลอดชีวิต ส่วนผู้ที่ไม่ได้รับการคัดเลือกจะต้องเสียเงินค่าราชการตามอัตราที่กำหนดของท้องที่ตน นอกจากนี้ยังได้กำหนดโทษแก่ผู้

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.18/4 หนังสือราชการมีไปมากับกระทรวงกลาโหม พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงพระยารวณเขตต์ฉนวนวชิ ที่ 1/18 วันที่ 27 ก.พ. 120 (พ.ศ.2444)

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.18/3 เรื่องมีบัญญัติกรมหลวงดำรงราชานุภาพกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไปรเวตที่ 418/392 วันที่ 10 เม.ย. 121 (พ.ศ. 2445)

ที่ฝ่าฝืนด้วย *

การประกาศใช้พระราชบัญญัติการเกณฑ์ทหารนี้ ร.ก.124 นี้ มิได้ประกาศใช้ทั่วไปทั้งประเทศแต่มีการประกาศเป็นลำดับดังนี้

2 448
พ.ศ.2338 ประกาศใช้ที่มณฑลนครราชสีมา นครสวรรค์ พินิจโลก

ราชบุรี

พ.ศ.2449 ประกาศใช้ที่มณฑลกรุงเก่า นครไชยศรี

พ.ศ.2450 ประกาศใช้ที่มณฑลปราจีน

พ.ศ.2451 ประกาศใช้ที่มณฑลกรุงเทพ และจันทบุรี

และนอกจากนั้นได้ประกาศใช้ในสมัยรัชกาลที่ 6

การประกาศใช้พระราชบัญญัติการเกณฑ์ทหารนี้ได้ประสบกับอุปสรรคหลายประการ เช่น ในมณฑลราชบุรี นครสวรรค์และพินิจโลก มีไพร่บางกลุ่มร้องทุกข์ที่จะต้องเป็นทหาร เช่น พวกพลชาววัง ในมณฑลราชบุรี มีไพร่สมมาก คนในมณฑลนี้มิได้สังกัดแขวงท้องที่ทั้งหมด หากยกเว้นที่เดียวมูลนายจะเสียผลประโยชน์มาก จึงทรงผ่อนผันให้ไพร่บางกรมไม่ต้องเป็นทหาร เช่น พลชาววัง กรมตำรวจ กรมพิพาย กรมพราหมณ์ พิธี กรมมหาดเล็ก กรมรถ กรมพิณพาทย์ กรมโขน กรมมหรสพ นอกจากนี้ในมณฑลอื่น ๆ ได้ปรากฏไพร่หนี และการล่อลวงราษฎรเพื่อเอาเงินตอบแทนในการไม่ต้องเป็นทหารอีกด้วย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงมีพระราชกระแสรับสั่งเกี่ยวกับพระราชบัญญัติการเกณฑ์ทหารว่า

การเรื่องพระราชบัญญัติการเกณฑ์ทหารนี้ เมื่อจะว่าตามที่จริงเป็นพระราชบัญญัติเล็กไพร่หลวงไพร่สมสังกัดพรรคมากกว่าการเกณฑ์ทหาร เพราะเหตุว่าทหารไม่ได้เกณฑ์มาเป็นพร้อมกันหมด มีข้อยกเว้นไว้ในพระราชบัญญัติซึ่งจะป้องกัน

* กระจายละเอียดในภาคผนวก จ

สำหรับไม่ให้ราชการกระทรวงต่าง ๆ เลื่อมหรามตลอดจนทุกข์สุขของทาง
ราชการ แลการกำขาย...ทุกคนมันไม่เข้าใจเสียเลยว่าจะต้องเกณฑ์รับ
ราชการ 2 ปี แล้วจะไม่ต้องเสียเงินค่าราชการตลอดชีวิตรึ แต่ไม่ต้อง
เข้าเดือนนอกเดือน นอกจากการระดมตามพระราชบัญญัติเกณฑ์ทหาร พวก
ตามพระราชบัญญัติคนไม่เข้าใจ หัวและสติปัญญาไม่พอที่จะทรงข้อความไว้
ได้มาก ทำไมจึงจะพูดให้มันเข้าใจได้สั้น ๆ ระงับการตกใจญาติพี่น้อง
ให้คิดไหลไปทางไหนก็ไหลไปได้โดยง่าย มันเกิดทางหากินกันได้มาก¹

การประกาศใช้พระราชบัญญัติเกณฑ์ทหาร ร.ศ.124 นี้ เป็นการยกเลิก
ระบบไพร่โดยสิ้นเชิง แต่การยกเลิกระบบไพร่นี้มิได้กระทำในมณฑลชายแดนก่อน
ทั้ง ๆ ที่มณฑลชายแดนเช่น อีสาน หรือ อุตรดิตถ์มีความจำเป็นทางทหารมากกว่า ทั้งนี้
เพราะจะเกิดปัญหาได้มาก เช่นมหาอำนาจอาจแทรกแซงขัดขวาง หรือคนแตกตื่น
เพราะกลัวการเป็นทหารและมณฑลชายแดนมีช่องทางที่จะหลีกเลี่ยงหนีพ้นจากอำนาจรัฐ
มากกว่า นอกจากนั้นการเลิกระบบไพร่ ยังมีได้จัดในมณฑลชั้นใน เช่น มณฑลกรุงเทพฯ
เพราะเป็นมณฑลที่มีเจ้าหมื่นมูลนายมาก หากประกาศใช้พระราชบัญญัติการเกณฑ์ทหาร
เลยอาจมีปฏิกิริยาจากกลุ่มผู้สูญเสียผลประโยชน์ซึ่งมีเป็นจำนวนมาก ดังนั้นโอกาส
ที่จะกระทำการเปลี่ยนแปลงใด ๆ ตลอดจนวิธีการที่นำมาใช้ในการเปลี่ยนแปลงจึง
เป็นสิ่งที่สำคัญ การเริ่มจัดการทหารในมณฑลที่มีปัญหาน้อยที่สุดก่อน มณฑลใดพร้อมก็
ค่อยทำแบบค่อยเป็นค่อยไปทำให้รู้ถึงปัญหาที่เกิดขึ้นและสามารถเตรียมการแก้ไขปัญห
ที่จะเกิดขึ้นต่อไป ในมณฑลอื่นใด ด้วยวิธีการดังกล่าวจึงสามารถยกเลิกระบบไพร่ซึ่ง
เป็นพื้นฐานทางเศรษฐกิจสังคม และการเมืองของไทยได้แต่โบราณได้ด้วยดีโดย
ปราศจากการต่อต้านเท่าที่ควร

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ก.13.2/8 จัดการ
ทหารบกเรือ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึงพระองค์เจ้ารพีพัฒนศักดิ์ ม.ป.ป.

บทที่ 5

ผลการเลิกระบบไพร่

ภายหลังที่มีการเลิกระบบไพร่อย่างค่อยเป็นค่อยไปโดยเริ่มจากการเปลี่ยนสังกัดมูลนายมาเป็นสังกัดกับแขวงท้องที่ที่ไพร่มีภูมิลำเนาอยู่ ต่อมาได้ยกเลิกการเกณฑ์แรงงานโดยมีพระราชบัญญัติเกณฑ์จางขึ้นมาแทนที่ และในประการสุดท้ายคือการประกาศพระราชบัญญัติเกณฑ์ทหาร การออกพระราชบัญญัติต่าง ๆ มีผลบังคับใช้ไปพร้อมกัน ส่วนใหญ่จะเป็นการทดลองพระราชบัญญัตินั้น ๆ ในบางมณฑลที่เหมาะสมก่อน เมื่อได้ผลดีจึงมีการประกาศใช้กับมณฑลอื่น ๆ ต่อไป ท้ายวิธีการดังนี้ ระบบไพร่ค่อย ๆ ถูกวิตรอนไปจากสังคมไทยทีละน้อย ผลของการเปลี่ยนแปลงนี้ย่อมต้องเกิดขึ้น แม้ในระยะแรก ๆ จะเห็นไม่เด่นชัดนัก แต่ในระยะยาวแล้ว ความเปลี่ยนแปลงในระบบสังคมไทยได้เกิดขึ้นเป็นอันมากภายหลังการยกเลิกระบบไพร่ ซึ่งอาจจะพิจารณาได้เป็นประเด็นสำคัญ ๆ ดังต่อไปนี้

1. ในด้านการปกครอง การยกเลิกระบบไพร่ นับว่าเป็นความสำเร็จของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวอย่างยิ่ง การยกเลิกระบบไพร่เป็นการแก้ปัญหาในด้านการปกครองที่สะสมกันมานานให้หมดสิ้นไปเป็นส่วนมาก เช่น ปัญหาการชิงเลขชิงแคนหรือการพิพาทระหว่างมูลนายในการควบคุมไพร่ นำไปสู่การทำแผนที่ปักปันเขตแดนระหว่างเมืองให้แน่นอนลงไป และยุติลงด้วยไพร่ต้องสังกัดกับท้องที่ที่ตนตั้งบ้านเรือนอยู่ ปัญหาการปกครองไพร่ข้ามเขตแดนจึงไม่มีอีกต่อไป ปัญหาการส่งสมุญคนของขุนนางชั้นผู้ใหญ่ตลอดจนปัญหาการกดขี่ขูดรีดของมูลนาย ก็หมดไปด้วย เพราะได้ตัดความสัมพันธ์ระหว่างไพร่กับมูลนายลงไปเสียแล้ว แต่ผลที่สำคัญคือ การยกเลิกระบบไพร่สามารถป้องกันปัญหาการคุกคามของมหาอำนาจอย่างได้ผล เมื่อพิจารณาถึงในแง่การควบคุมกำลังคนของฝ่ายไทย และเป็นการรวมอำนาจเข้าสู่สถาบันพระมหากษัตริย์อย่างสมบูรณ์ กล่าวได้ว่า ในปลายสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สถาบันพระมหากษัตริย์มีความมั่นคงมากที่สุด ระบบการควบคุมกำลังคนแบบใหม่ที่ดีทรงนำมาใช้ โดยมีระเบียบสามโนครวั ร.ศ. 128 (พ.ศ. 2452) ควบคุมกำลังคนตามภูมิลำเนาของตน ตลอดจนระเบียบการเก็บเงินการราชการเสียใหม่ ร.ศ. 120 (พ.ศ. 2444) และการเกณฑ์ทหาร นับว่าเป็นการควบคุมกำลังคนที่มีประสิทธิภาพกว่าเดิมเป็นอันมาก

สิ่งที่สำคัญประการหนึ่งที่เราเห็นได้จากกรณียกเลิกระบบไพร่คือ การเกิดของระบบทหารประจำการติดอาวุธสมัยใหม่ ซึ่งเป็นทหารอาชีพ ต่างไปจากทหารในแบบเดิมที่ในยามปกติทหารและพลเรือนไม่สามารถแยกหน้าที่กันได้ ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ไททรงทุ่มเทงบประมาณส่วนใหญ่ของแผ่นดินบำรุงด้านการป้องกันประเทศ จนทำให้ทหารเป็นสถาบันที่เข้มแข็งและมีอิทธิพลต่อความเปลี่ยนแปลงทางการเมืองของไทยตั้งแต่นั้นมา

สถาบันทหารได้รับการยกย่องเชิดชูมากในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทหารมีการศึกษาในวิชาศัพท์ สวัสดิการ มีเสื้อผ้า มีเงินเดือนประจำ มีอาวุธ มีเบี้ยเลี้ยง และมีเกียรติ สถาบันทหารได้รับการยกย่องให้มีส่วนสำคัญในการปกครองประเทศ พระราชโอรสหลายพระองค์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้รับการศึกษาทางทหาร เช่น เจ้าฟ้ากรมหลวงพิษณุโลกประชานาถ กรมหลวงนครไชยศรีสุรเดช กรมหลวงชุมพรเขตอุดมศักดิ์ ฯลฯ จะด้วยเหตุนี้ก็ได้ ต่อมาจึงทำให้ช่วงเวลาเมื่อสถาบันทหารได้ถูกละเลยหรือถูกกีดกันมิให้มีบทบาทในการปกครองประเทศทหารมักจะก่อการปฏิวัติเสมอ เช่น กรณีกบฏ ร.ศ. 130 และภายหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 เป็นต้น

2. ในด้านการเมือง อาจกล่าวได้ว่าภายหลังการออกสัญกรรมของสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง) และการทิวักตของ กรมพระราชวังบวรวิไชยชาญแล้วปัญหาการใช้ไพร่ในแง่ที่เป็นฐานอำนาจทางการเมืองเพื่อท้าทายความมั่นคงของพระมหากษัตริย์ไม่ปรากฏอีกต่อไป เพราะการควบคุมไพร่ของมูลนายเป็นไปเพื่อผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจของตนเท่านั้น แต่ภายหลังที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เปลี่ยนวิธีเก็บเงินค่าราชการเสียใหม่ ซึ่งป้องกันการรั่วไหลทางการเงินได้มาก ตลอดจนมีมาตรการอันเด็ดขาด ที่จะขจัดปัญหาเงินค่าราชการก้างไม่ให้มีอีกต่อไป ทำให้มูลนายหมดโอกาสที่จะสะสมไพร่เพื่อผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจของตน

หากพิจารณาในแง่ของมูลนายผู้เสียผลประโยชน์ในการควบคุมไพร่ เมื่อได้รับการกีดกันในด้านผลประโยชน์ น่าจะมีปฏิกิริยาตอบโต้การเปลี่ยนแปลงครั้งนี้อย่างรุนแรง แต่ปรากฏว่าปฏิกิริยาเป็นไปอย่างไม่รุนแรงมากนัก เช่น มีการบาดหมางกับเจ้าหน้าที่ยกกรมพระสุรัสวดี

ผู้ปฏิบัติงานอย่างเข้มงวดบ้าง¹ หรือมีบัตรสนเท่ห์แสดงความไม่พอใจบ้าง แต่เนื่องจากวิธีการจัดการเปลี่ยนแปลงที่เหมาะสม มีการตรวจสอบผลประโยชน์มีหลักปฏิบัติที่ดี ตลอดจนโอกาสที่สมควร จึงทำให้มูลนายผู้เสียผลประโยชน์ไม่อาจทำการทำร้าย พระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์ ซึ่งมั่นคงมากในเวลานั้นได้ อีกประการหนึ่งมูลนาย มีผลประโยชน์ในด้านอื่น ๆ ที่พอชดเชยกันได้ กับรายได้จากการควบคุมไพร่ เช่น เงินเดือนโอกาสจับจองที่ดิน ลักษณะเศรษฐกิจสมัยใหม่ที่เปิดโอกาสให้มูลนายมีการลงทุนได้กว้างขวางกว่าเดิม ทำให้มูลนายเองไม่รู้สึกรว่า เสียผลประโยชน์เท่าใดนัก

ปฏิกริยาที่รุนแรง สวมมองเห็นได้คือการจลาจลกบฏผีบุญในภาคอีสาน ซึ่งอาจวิเคราะห์ได้ว่าเป็นผลสะท้อนของมูลนายที่เสียผลประโยชน์ส่วนหนึ่ง ดังปรากฏว่าหัวหน้าของพวกกบฏบางคนเป็นเจ้าเมืองในภาคอีสาน ผู้สูญเสียประโยชน์จากการปฏิรูปการปกครองแบบมณฑลเทศาภิบาลนั่นเอง

การเกิดของกบฏผีบุญเริ่มมาจากฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขง จากการปลุกกระดมในท้องถิ่นต่างๆ ตามเมืองต่าง ๆ ในมณฑลลาวพวนและมณฑลอีสาน แสดงให้เห็นถึงการวางแผนมาแล้วอย่างรอบคอบของผู้ก่อการกบฏ ไพฑูรย์ มิกุล ได้วิเคราะห์ว่า การเกิดกบฏผีบุญสืบเนื่องมาจากเจ้าเมืองผู้เสียผลประโยชน์จากการปฏิรูปการปกครองของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ต้องการตั้งตนเป็นอิสระไม่ขึ้นต่อไทยและฝรั่งเศส² แต่เนื่องจากพวกหัวหน้ากบฏส่วนใหญ่เป็นคนมาจากฝั่งซ้าย และการวางแผนขึ้นตอนต่าง ๆ แสดงให้เห็นถึงการวางแผน

1 กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 สมุดพิเศษ เล่มที่ 7 หน้า 10-11 เจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ร.ที่ 2705 ปีมะแมเบญจศก จ.ศ. 1245 (พ.ศ. 2426)

2 ไพฑูรย์ มิกุล การปฏิรูปการปกครองมณฑลอีสานสมัยที่พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ทรงเป็นข้าหลวงใหญ่ พ.ศ. 2436-2453 หน้า 91-107

มาจากแหล่งเดียวกัน และถารเกิดกบฏจะมีตัวตายตัวแทนอยู่ตลอดเวลา จึงอาจจะเป็นไปได้ที่ชาวฝรั่งเศสอยู่เบื้องหลังการจลาจลครั้งนี้ เพื่อหาเหตุยกกองทหารเข้ามาปราบปรามและไม่ถอนกลับดังที่กล่าวมาแล้ว

3. ในด้านเศรษฐกิจ ลักษณะเศรษฐกิจของไทยได้ขยายตัวออกไปอย่างกว้างขวางภายหลังการลงนามในสนธิสัญญาเบาริง ถึงไค้กล่าวมาแล้วในตอนต้น ความเปลี่ยนแปลงที่สำคัญในด้านเศรษฐกิจคือผลิตข้าวได้ เพิ่มขึ้นเป็นอันมาก เจมส์ ซี อินแกรม ไค้กล่าวว่า "ในระหว่างปี พ.ศ. 2393-2493 ประชากร 80-90 เปอร์เซ็นต์ของประเทศมีอาชีพปลูกข้าวและข้าวไค้กลายเป็นสินค้าออกถึง 60-70 เปอร์เซ็นต์ของปริมาณสินค้าออกทั้งหมด"¹ ซึ่งสินค้าจากการเปรียบเทียบระยะเวลาระหว่าง พ.ศ. 2413-2417 ซึ่งเป็นช่วงต้นรัชกาลที่ 5 ปริมาณข้าวที่ส่งออก 1,870,000 ถึง คิดเป็นมูลค่า 515,110,000 บาท ในขณะที่ราคาข้าวถึงละ 2.70 บาท เมื่อเปรียบเทียบกับผลิตข้าวที่ส่งออกในปี พ.ศ. 2468-2472 ซึ่งเป็นเวลาภายหลังการเลิกระบบไพร่แล้ว ปริมาณข้าวส่งออกไค้เพิ่มถึง 23,390,000 ถึง คิดเป็นมูลค่า 916,600,000 บาท ราคาข้าวขึ้นเป็นถึงละ 7.20 บาท

จากตัวเลขข้างต้นแสดงให้เห็นว่า คนนิยมปลูกข้าวกันมาก เพราะข้าวขายได้ราคาดี สามารถส่งไปจำหน่ายต่างประเทศไค้ แม้ว่าการปลูกข้าวจะใช้เทคนิคในการปลูกแบบดั้งเดิมที่ล้าหลัง แต่ไค้มีการขยายเนื้อที่เพาะปลูกเพิ่มขึ้นอีกจากปี พ.ศ. 2448 - 2452 มีเนื้อที่หว่าน 9.2 ล้านไร่ และในปี พ.ศ. 2468 - 2472 เนื้อที่เพาะปลูกไค้เพิ่มเป็น 18.2 ล้านไร่ ซึ่งเป็นผลเนื่องจากการชุกคลอง และชลประทาน เปิดโอกาสไค้มีการจับจองที่ดินเพื่อการเพาะปลูก

¹ James, C Ingram. ' Economic Change in Thailand. 1850-1970, p.37.

² Ibid., p.38.

³ Ibid., p.44.

มากขึ้น การที่ชาวขวยไ้ราคาค้ัน เป็นผลสืบเนื่องมาจากความต้องการของตลาดต่างประเทศ มากกว่าการเพิ่มของปริมาณบริโภคภายในประเทศ เพราะจำนวนประชากรเพิ่มขึ้นเพียงเล็กน้อย ใน พ.ศ.2393 มีประชากรประมาณ 5-6 ล้านคน ในปี พ.ศ.2443 มีประชากรประมาณ 7.3 ล้านคน¹ ดังนั้นสถิตินี้จึงน่าจะอนุมานได้ว่า การเพิ่มของผลผลิตข้าวอย่างมากมาส่วนหนึ่ง เป็นผลมาจากการเลิกระบบไพร่โดยไม่ต้องสงสัย เพราะการเลิกระบบไพร่ทำให้แรงงานที่ หลุดพ้นจากการเป็นไพร่ มีอิสระที่จะออกไปประกอบอาชีพ สร้างผลผลิตเพิ่มขึ้นอย่างมากมาประกอบ กับนโยบายของรัฐบาลที่ส่งเสริมการปลูกข้าว เพื่อส่งเป็นสินค้าออก ทำให้ชาวนามีกำลังใจ ในการปลูกข้าวเพื่อขายมากขึ้น

นอกจากสินค้าข้าวจะเป็นสินค้าออกที่สำคัญแล้ว ก็บุก ไม้สัก และยางพารา ก็เป็นสินค้า ออกที่สำคัญเช่นกัน แต่การเพิ่มของสินค้าออกทั้งสามชนิดนี้คงมิได้เกิดจากผลของการยกเลิกระบบ ไพร่ เพราะการลงทุนในอุตสาหกรรมเหมืองแร่ ป่าไม้ และยางพารา เกือบทั้งหมดตกอยู่ในมือ ของชาวต่างประเทศ ได้แก่ ชาวจีน และชาวตะวันตก และการประกอบกิจการอุตสาหกรรม กังกลาว ก็อยู่ในวงของชนจำนวนหนึ่งเท่านั้น มิได้แผ่ขยายออกไปยังราษฎรทุกคน เช่นการปลูก ข้าว

อาจกล่าวได้ว่าผลดีของการเลิกระบบไพร่ในแง่เศรษฐกิจคือ ทำให้เกิดผลผลิตเพิ่มขึ้น เป็นจำนวนมาก จนสามารถส่งออกไปจำหน่ายในตลาดต่างประเทศ และนำเงินตราเข้ามาสู่ ประเทศเป็นจำนวนมาก แต่เมื่อพิจารณาถึงสภาพของประชาชนผู้ผลิตหรือไพร่ในระบบเดิมแล้ว จะเห็นได้ว่าไม่มีการเปลี่ยนแปลงขั้นพื้นฐานทางเศรษฐกิจในชีวิตของราษฎรธรรมดา เจมส์ ซี อินแกรม กล่าวว่า "ไม่พบความก้าวหน้าในความหมายวาระรายได้เฉลี่ยแต่ละคนเพิ่มขึ้นและไม่ พบว่ามีการพัฒนาในความหมายที่ว่ามีการใช้เงินทุนได้ส่วนสัมพันธ์กับแรงงานและใช้เทคนิคใหม่ๆ เพิ่มขึ้นมากนัก"² ทั้งนี้เพราะเมื่อราษฎรได้หลุดพ้นจาก ข้อผูกพันในระบบไพร่ คือ อารเณต์

¹ James C. Ingram. Economic Change in Thailand 1850-1970, p.54.

² Ibid., p.216.

แรงงานและทรัพย์สินแล้ว ระบบเศรษฐกิจแบบใหม่ที่ยึดทุน อันประกอบด้วยเงินตรา และที่ดิน ตลอดจนความรู้ความชำนาญในการประกอบการ เป็นสำคัญ สิ่งเหล่านี้ได้ปิดกั้นโอกาสที่จะให้ไพร่สละสมทุนจนก้าวเข้าสู่ฐานะของนายทุนน้อยในสังคมได้ เพราะสภาพของไพร่ที่ถูกปลดปล่อยหลุดพ้นจากระบบไพร่ กลายเป็นชาวนาที่ยากจนหรือลูกจ้าง ตลอดจนเป็นผู้เช่าที่ดินท่นนา เนื่องจากสภาพไพร่แต่เดิมมีชีวิตอยู่เพื่อทำการผลิต เพียงพอที่จะยังชีพได้เท่านั้น เมื่อสภาพเศรษฐกิจของสังคมไทยเปลี่ยนไปเงินตราเข้ามามีบทบาทในการใช้จ่ายเพื่อดำรงชีวิตอยู่มากขึ้น อุตสาหกรรมพื้นบ้าน เช่น การทอผ้า หรือผลิตของอย่างอื่นที่เคยผลิตใช้เองในครัวเรือน ได้ถูกสินค้าอุตสาหกรรมจากต่างประเทศที่มีราคาถูกกว่า คุณภาพดีกว่าและสะดวกสบายกว่าเข้ามาตีตลาด ทำให้การใช้จ่ายในชีวิตประจำวันของไพร่เพิ่มขึ้น และการผลิตภายในถูกทำลายลง

นอกจากนี้อุปสรรคที่ปิดกั้นการสะสมทุนของไพร่อีกประการหนึ่งคือ การพัฒนาที่ดินซึ่งเปิดโอกาสให้เจ้านายและขุนนาง ตลอดจนชาวจีนที่ร่ำรวย มีโอกาสจับจองเป็นเจ้าของที่ดินในทำเลที่ดีได้ก่อนประชาชนธรรมดา เมื่อพิจารณาจากการซุกคลองในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเป็นการขยายเนื้อที่เพาะปลูก เช่นกรณีการซุกคลองรังสิต พวกผู้มีบรรดาศักดิ์ในกรุงเทพฯ ขวากว้างต่าง ๆ ก็กว้านซื้อที่ดินที่ดี เพื่อเอาไว้ให้เช่าหรือขาย ส่วนพวกราษฎรจริง ๆ นอกจากไม่มีเงินซื้อแล้วยังไม่ค่อยได้ทราบข่าวคราวจึงมักไม่ได้นาที่ดี หรือไม่ก็ต้องเช่า¹ นอกจากราษฎรจะมีโอกาสน้อยกว่ายังถูกบริษัทซุกคลองหรือขุนนางบางคนกดโกงอีกด้วย² ราษฎรธรรมดา นอกจากโอกาสจะจับจองที่ดินได้น้อยกว่าเจ้านายและขุนนางแล้ว ยังต้องเผชิญกับภัยธรรมชาติ เช่น ฝนแล้ง น้ำท่วม หรือสัตว์มาทำลายพืชผล ต้องตกอยู่ในสภาพที่ยากจน เครื่องมือทำการผลิตก็ล้าหลัง ได้ผลผลิตน้อย ดังนั้นการสำรวจที่ดินของพระยามหาโยธาไกรรายงานถึงสภาพชาวนาว่า

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ข.12/206 รายงานการไต่สวนเรื่องที่ดินริมฝั่งคลองบริษัทสายที่ 26, 27, 28, 6, 10 วนือกคลองสายบนของพระยาประชาติพิบูลสถิตพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว 14 มีนาคม ร.ศ.124

(พ.ศ. 2448)

² ๒.

เป็นนาที่ดี แต่ใน ร.ศ.116 มีหนูกัดกินข้าวเสียหายและน้ำท่วม ชาวนาต้อง
เอาตราจอง และใบสำคัญไปจำนำเพื่อได้เงินมาเป็นทุนทำนา ใน ร.ศ.118
ปรากฏว่าดอกเบี้ยที่ต้องจ่ายแพงมาก คือ 1 ร้อย ดอกเบี้ย 40-60 สัปดาห์ ใน
ระยะเวลา 1 ปี ถ้าไม่ทำตามสัญญาต้องยอมให้ยึดที่ดิน

ในต้นสมัยรัชกาลที่ 6 ได้มีการประกาศใช้ใบเหี้ยมยาชั่วคราว ร.ศ.129
(พ.ศ.2453) กำหนดว่าชายฉกรรจ์จับจองที่ดินได้ไม่เกิน 50 ไร่ โดยให้มีสิทธิออกใบ
เหี้ยมยา ได้แก่ นายอำเภอ ผู้ว่าราชการเมือง ข้าราชการ ทหารบก ทหารเรือ
ซึ่งน่าจะพิจารณาถึงผลกระทบที่ก่อให้เกิดการขโมยใบเหี้ยมยาจาก นายอำเภอ ผู้ว่าราชการเมือง
ข้าราชการ ทหารบก ทหารเรือหรือขอพระบรมราชานุญาต ซึ่งอำนาจการออกใบ
เหี้ยมยาเป็นจำนวนไร่นั้นจะมากน้อยตามตำแหน่งของผู้อนุญาต²

แม้ว่าชาวจะมีราคาสูงมาก ดังรายงานของมิสเตอร์เกรแฮมพบว่า

เมื่อ 50 ปีก่อนนั้น ราคาข้าวเปลือกในท้องต่าง ๆ ซึ่งเป็นที่ท่าข้าวได้มากมายเช่น
กรุงเทพฯ กรุงเทพฯ ปรานบุรี นครไชยศรี ราชบุรี แลนครสวรรค์ นั้น ราคาข้าว
เกวียนหนึ่งตามที่ขายกันอันเป็นราคาตลาดธรรมดา ก็อยู่สักเกวียนหนึ่ง 10 บาท
แต่มาในเวลานี้ราคาข้าวเปลือกในเมืองเหล่านั้น มีราคาตามที่ขายกันอันเป็นราคา
ธรรมดา เกวียนหนึ่งถึง 45 บาท³

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 6 ก.ษ.7/1 "ประกาศ
บังคับใบเหี้ยมยาชั่วคราว ร.ศ.129

² ก.

³ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ก.ษ.4.5/6 รายงาน
มิสเตอร์เกรแฮมถึงเจ้าพระยาเทเวศร์วงษ์วิวัฒน์ ลำเนาที่ 8450 เดือนพฤศจิกายน
ร.ศ.121 (พ.ศ.2445)

เมื่อข้าวนี้อายุราคาสูงเช่นนี้ ควรจะพิจารณาว่าชาวนามีโอกาสที่จะได้รับผลกำไรเต็มที่เพียงใด ชาวนาในภาคกลางส่วนใหญ่มีสภาพเป็นเช่า รายได้ส่วนหนึ่งต้องถูกแบ่งเป็นค่าเช่า และชาวนาของเรามีได้กำหนดราคาข้าวได้เอง ดังนั้นผู้กำหนดราคาข้าวจึงได้แก่ พ่อค้าคนกลาง ผู้ส่งข้าวออกนอกประเทศได้แก่ ชาวจีน และพ่อค้าชาวบริติชยุโรป เป็นบุคคลที่ได้ผลกำไรจากการค้าข้าวมากที่สุด ตลอดจนขุนนางและชาวจีนผู้เป็นเจ้าของโรงสี

นอกจากนี้มีสเตอร์เกอร์แถมยังได้รายงานถึงภาวะของเงินว่า "ราคาเงินบาทน้อยลงไปทุกที กับราคาสินค้าของต่าง ๆ ก็มีราคาสูงขึ้นทุกหนทุกแห่ง"¹ จะเห็นได้ว่าแม้ข้าวนี้อายุราคาสูงขึ้น ก็มีได้หมายความว่าชาวนาหรือไพร่จะมีอำนาจซื้อเพิ่มขึ้นแต่เพียงอย่างเดียว ในสภาพสังคมที่สนับสนุนการพนันอันเป็นอบายมุขให้เจริญรุ่งเรือง ยิ่งทำให้สภาพเศรษฐกิจของประชาชนทรุดต่ำลง

แต่เป็นการผิดที่อุดหนุนให้พวกนายอากรเบียดเบียนไปตั้งอยู่ในหมู่พวกของราษฎร ที่ทำการเลี้ยงซิปโดยการเพาะปลูก พวกนายอากรเหล่านั้นเป็นเหมือนกับแรงค์ของพวกราษฎร เพราะเหตุนี้มีขัดขวางพวกนายอากรรื้อฟื้นราษฎรด้วยการพนันอย่างเดียว แต่ด้วยการให้ยืมเงินแลเอาดอกเบี้ยในว่านวนเงินนั้นด้วย ในที่สุดปลายก็ผิดที่จะใช้การนี้เป็นเหมือนเครื่องสำหรับหาประโยชน์ให้แก่รัฐบาล... แต่ไม่ควรคิดแต่เพื่อหาผลประโยชน์กำไรจากการนั้นอย่างเดียว²

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ภา.4.5/6 รายงาน
มิสเตอร์เกอร์เกอร์ แดม ถึงเจ้าพระยาเทเวศร์วงษ์วิวัฒน์ สำเนาที่ 8450 เดือนพฤศจิกายน
ร.ศ.121 (พ.ศ.2445)

หากพิจารณาถึงเหตุผลในการเลิกระบบไพร่ จะเห็นได้ว่าเนื่องมาจากการสูญเสียอำนาจในการควบคุมของรัฐทั้งในแง่เศรษฐกิจและการเมือง ดังนั้นการปลดปล่อยไพร่จากภาระในระบบเดิมจึงเป็นเพียงผลพลอยได้ของการเปลี่ยนระบบเก็บเงินค่าราชการใหม่ และเป็นผลพลอยได้ของการมีทหารไว้เพื่อป้องกันประเทศ ซึ่งมีใช่เป็นเพราะอุดมการณ์ที่จะขจัดความเหลื่อมล้ำไม่เป็นธรรมในสังคม แลอย่างใด เมื่อพิจารณาในแง่ผลประโยชน์ของรัฐจากการเลิกระบบไพร่ รัฐได้เงินค่าราชการเข้าพระคลังมหาสมบัติเพิ่มมากกว่าเดิมหลายเท่า* เพราะสามารถจัดระบบการเก็บเงินที่ดีกว่าเดิมนั่นเอง แต่ในแง่สภาพทางเศรษฐกิจของประชาชนภายหลังการยกเลิกระบบไพร่แล้ว มิได้รับการส่งเสริมให้มีความเป็นอยู่ที่ดีขึ้น เงินภาษีอากรต่าง ๆ ตลอดจนเงินค่าราชการที่ได้จากการกดขี่มาจากประชาชนในท้องถิ่น ก็มีได้คืนกลับไปพัฒนาในลักษณะที่ทำให้เศรษฐกิจท้องถิ่นเจริญขึ้น เมื่อเทียบกับงบประมาณในด้านการป้องกันประเทศและการปกครองแม้ว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จะทรงมีพระราชปรารภว่า การสิ่งใดที่เป็นธรรมเนียมมาแต่โบราณแต่ไม่สู้เป็นการยุติธรรมก็อยากจะเลิกถอนเสีย ก็ตามแต่การยกเลิกระบบไพร่ก็ไม่สามารถขจัดความไม่ยุติธรรมไปจากสังคมนี้ได้ เพราะสภาพเศรษฐกิจไม่เปิดโอกาสให้ไพร่ที่ถูกปลดปล่อยสร้างหลักฐาน มีเงิน มีเกียรติยศ มีหน้าที่สำคัญในสังคมได้เท่าชนชั้นเจ้านายและขุนนาง เพราะสภาพพื้นฐานเดิมแตกต่างกัน นอกจากนั้นไพร่ที่ถูกปลดปล่อยยังได้รับการกีดกันจากโอกาสในการเป็นเจ้าของที่ดินอันเป็นปัจจัยสำคัญในการผลิต ข้าวผลที่เกิดจากการส่งเสริมด้านเกษตรกรรมกลับตกอยู่ในมือของผู้มีบรรดาศักดิ์ และถนารวรายเช่นการจับจองที่ดิน ตลอดจนการสนับสนุนให้ส่งชาวเป็นสินค้าออกก็เป็นประโยชน์ต่อนายทุนที่เป็นพ่อค้าคนกลาง มากกว่าไพร่หรือสามัญชนผู้ลงแรงสร้างผลผลิตอย่างแท้จริง

4. ในด้านสังคม ภายหลังการยกเลิกระบบไพร่แล้ว สามัญชนมีโอกาสนะเลื้อนฐานะทางสังคมได้มากขึ้นกว่าเดิม โดยทางการศึกษา ซึ่งเริ่มจัดอย่างมีระบบในรัชกาลที่ 5 เช่นกัน จุดมุ่งหมายในการจัดการศึกษาในระยะแรกของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เห็นว่า จะจัดการศึกษาเพื่อให้ "เจ้านายราชตระกูลตั้งแต่ลูกฉัน

* ฐานานุกรม ก.

เป็นต้นไป ตลอดจนถึงราษฎรที่ต่ำที่สุด จะให้ได้มีโอกาสได้เล่าเรียนเสมอกันไม่ว่าเจ้าว่า
ขุนนางว่าไพร่" แต่เนื่องจากความจำเป็นในระยะแรกคือ ความต้องการคนที่มีคุณภาพ
มารับราชการ การตั้งโรงเรียนจึงดำเนินการเพื่อฝึกหัดคนเข้ารับราชการมากกว่าการจัด
การศึกษาเพื่อจุดมุ่งหมายที่ได้แถลงไว้แต่แรกเริ่ม การตั้งโรงเรียนนายทหารมหาดเล็ก
(โรงเรียนสวนกุหลาบ) ก็คือ หรือโรงเรียนฝึกหัดข้าราชการพลเรือน ส่วนใหญ่จะมีนักเรียน
ระดับหม่อมเจ้าหม่อมราชวงศ์ หรือลูกขุนนางทั้งนั้น ราษฎรสามัญ ได้เริ่มเข้าเรียนที่โรงเรียน
วัดมหรณพ พ.ศ. 2427 และต่อมาได้จัดการศึกษาขยายตัวไปในส่วนภูมิภาค * เมื่อพิจารณา
ถึงอัตราของผู้ได้รับการศึกษาแล้วการตั้งโรงเรียนจะขยายตัวมาก แต่เมื่อเทียบกับจำนวน
ผู้ที่เข้าโรงเรียน และจำนวนเด็กวัยเรียน ยังเรียกได้ว่าประสบความสำเร็จน้อยมาก * ทั้งนี้
อาจจะเป็นเพราะสามัญชนไม่เห็นความจำเป็นในการศึกษา ยิ่งไปกว่านั้นผู้ที่จบการศึกษาแล้ว
ยังมีค่านิยมที่จะเป็นเสมียนมากกว่าประกอบอาชีพส่วนตัว การเป็นเสมียนมีรายได้เพียงเดือนละ
15-20 บาท แต่ต้องใช้จ่ายมากในด้านความเป็นอยู่ในชีวิตประจำวันที่เพิ่มเพื่อตลอดจนมีค่านิยม
ที่ไม่ยอมทำงานหนัก นับว่าเป็นจุดบกพร่องของการศึกษาที่คนยังติดอยู่กับค่านิยมในระบบไพร่คือ
การเป็นเจ้าคนนายคนแล้วจะสบายไม่ต้องทำอะไรที่ต้องใช้แรงงานหนัก

แต่อย่างไรก็ตามการจัดการศึกษามีส่วนช่วยให้ไพร่ได้เลื่อนฐานะทางสังคมได้มาก ซึ่ง
เป็นผลดีในแง่ของสังคมจะได้เกิดชนชั้นกลางมากขึ้น นอกจากนี้ผลของการยกเลิกระบบไพร่ใน
ด้านสังคมคือ สามัญชนมีเสรีภาพที่จะประกอบอาชีพ เลือกถิ่นที่อยู่ได้ ประกอบกับการสร้างทาง
รถไฟ การตัดถนนหนทาง ทำให้การอพยพโยกย้ายที่ทำมาหากินสะดวกและปลอดภัยขึ้น ถึงแม้ว่า
โอกาสที่สามัญชนจะเลื่อนฐานะทางสังคมโดยการศึกษาจะยังไม่สามารถมองเห็นได้ชัดในระยะนี้
แต่ในระยะยาวเชื่อว่าโอกาสเลื่อนชนชั้นของสามัญชนคงมีมากขึ้น

* คุรุบาละเอียดจาก วุฒิชัย มุลศิลป์ การปฏิรูปการศึกษาในรัชกาลที่ 5

240 หน้า

¹ เอกสารเรื่องการจัดการศึกษาในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

บทที่ 6

บทสรุป

ระบบไพร่คือระบบที่ใช้ควบคุมกำลังคนโดยมีข้อมูลพื้นฐานคือ ไพร่หรือประชาชนมีหน้าที่เป็นแรงงานเกณฑ์รับใช้พระมหากษัตริย์ หรือหากไม่สามารถมารับใช้ราชการได้ ไปร่ต้องเสียเงินหรือสิ่งของแทน โดยทางรัฐจะให้ความคุ้มครองทางกฎหมายตอบแทน

ระบบไพร่มีอยู่ในสังคมไทยเป็นเวลานานนับตั้งแต่สมัยสุโขทัย หรือก่อนหน้านั้น การควบคุมกำลังคนได้เริ่มจากการควบคุมอย่างง่าย ๆ มาเป็นระบบที่ซับซ้อนมากขึ้นในสมัยอยุธยา การควบคุมไพร่ของพระมหากษัตริย์จะเป็นหน้าที่ของมูลนายซึ่ง ได้แก่ ขุนนาง หรือเจ้านาย นอกจากจะดูแลความประพฤติมิให้ไพร่กระทำความผิดกฎหมายแล้วยังมีหน้าที่รักษาสัญญาไพร่ รับผิดชอบในการเกณฑ์แรงงานไพร่ตลอดจนเก็บเงินค่าราชการ หรือเงินส่วยส่งพระมหากษัตริย์

การควบคุมไพร่ของมูลนายก่อให้เกิดปัญหาที่สำคัญหลายประการ อาจสรุปได้คือ

1. ปัญหาการใช้ไพร่เป็นฐานอำนาจทางการเมืองเพื่อล้มล้างพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์

2. ปัญหาทางเศรษฐกิจ ได้แก่ ความล่าช้าและขาดโอกาสที่ไพร่จะสะสมทุนในทางเศรษฐกิจอันเป็นผลเนื่องมาจากการเกณฑ์แรงงาน นอกจากนี้การฉ้อราษฎร์บังหลวงของมูลนายเป็นการทำลายผลประโยชน์ของพระมหากษัตริย์

สิ่งที่ส่งเสริมให้ปัญหาดังกล่าวข้างต้นทวีความรุนแรงคือ ความไม่มีประสิทธิภาพในการควบคุมกำลังคนของระบบไพร่ ได้เปิดโอกาสให้ไพร่มีช่องทางที่จะหลบหลีกการเกณฑ์แรงงานหรือรอก่อนจากการเก็บเงินการราชการได้หลายประการ โดยอาศัยการทุจริตของมูลนายตลอดจนจุดอ่อนในระบบไพร่ เป็นสำคัญ

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ภายหลังการอสัญกรรมของสมเด็จพระนารายณ์มหาราชที่สุริยวงศ์ และการทิวศคของกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญแล้ว ไม่ปรากฏการใช้ไพร่ในรูปแบบเป็นฐานอำนาจทางการเมืองของมูลนายอีกต่อไป การมีไพร่เป็นการหวังผลประโยชน์ในทางเศรษฐกิจเท่านั้น การปฏิรูปการคลังที่มีผลต่อระบบไพร่โดยตรงคือ

การเร่งเงินการราชการที่ค้างจากมูลนาย ไม่เปิดโอกาสให้มูลนายหาผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจ ในการควบคุมไพร่ได้ ยิ่งไปกว่านั้นการเร่งเงินการราชการที่ค้าง ยังเป็นการเริ่มต้นตั้งอำนาจ ในการควบคุมกำลังคนสู่สถาบันพระมหากษัตริย์อีกด้วย

ผลจากการเร่งเงินการราชการ ทำให้ไพร่เกือบทุกท้องถิ่น จำนวนหลายหมื่นคนได้หลบหนี จากการควบคุมของระบบไพร่เข้าเป็นคนในบังคับต่างประเทศ โดยเฉพาะอย่างยิ่งฝรั่งเศสซึ่ง มีนโยบายในการรับคนในบังคับเพื่อผลทางการเมืองอยู่แล้ว ทำให้รัฐบาลไทยจำเป็นที่จะต้อง ผ่อนปรนภาระผูกพันในระบบไพร่ลง โดยการลดอัตราการเก็บเงินการราชการลงเป็นเก็บเพียง 6 บาท จากไพร่ทุกประเภทและต่อมาได้คลี่คลายเป็นการยกเลิกระบบไพร่ในที่สุด

✓ จะเห็นได้ว่า การยกเลิกระบบไพร่เป็นการเปลี่ยนแปลงที่เกิดจากปัจจัยภายนอกเข้ามา กระทบกับระบบการปกครองภายในที่มีความขัดแย้งอยู่แต่เดิม การยกเลิกการเกณฑ์แรงงานตลอด จนการใช้พระราชบัญญัติเกณฑ์ทหาร อันเป็นการเลิกระบบไพร่นั้นเป็นเพียงการแก้ปัญหาในด้านการปกครอง และเศรษฐกิจของพระมหากษัตริย์มากกว่าเหตุผลเพื่อฐานะความเป็นอยู่ที่ดีขึ้นของ ประชาชน แต่ก็เป็นสิ่งที่น่าสนใจในเหตุผลดังกล่าว เพราะพระมหากษัตริย์ทรงเป็นผู้ปกครอง รัฐ ดังนั้นชะตากรรมของรัฐจึงขึ้นอยู่กับพระมหากษัตริย์อย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ การยกเลิกระบบ ไพร่ช่วยให้การปกครองของไทยเข้มแข็งขึ้นสามารถที่จะต้านทานการคุกคามของมหาอำนาจได้

เมื่อพิจารณาถึงวิธีการในการเลิกระบบไพร่ในขั้นต้นของการยกเลิกระบบไพร่คือ การเร่งเงินการราชการที่ค้างจากมูลนาย ตลอดจนการเปลี่ยนสังกัดของประชาชนจากเดิมเคย สังกัดกับมูลนายในมาสังกัดแขวงท้องที่ เป็นการดึงอำนาจการควบคุมคนจากชนชั้นขุนนาง และเจ้านาย กลับคืนสู่สถาบันพระมหากษัตริย์ ด้วยวิธีการที่ผ่อนปรน ที่ตั้งอยู่บนเหตุผลอันชอบ ธรรม มีการต่อรองผลประโยชน์ เช่น การเรียกเก็บเงินที่ค้างเพียงบางส่วน ให้ส่วนลดหรือ ยืดระยะเวลาที่ชำระเงินออกไป หรือแม้ว่าในระยะหลัง พ.ศ. 2436 การใช้พระราชบัญญัติ เกณฑ์ทหารเป็นแนวทางขั้นสุดท้ายในการเลิกระบบไพร่ก็มิใช่ ก็เป็นการดึงอำนาจในการควบคุม กำลังคนจากอิทธิพลของมหาอำนาจ นโยบายที่พระองค์นำมาใช้ตอนต้นก็มิใช่การคุกคามของ มหาอำนาจในการขู่ชิงกำลังคน แสดงให้เห็นถึงความเป็นนักปกครองที่ยิ่งใหญ่ และมีความ สามารถอย่างแท้จริง การยกเลิกระบบไพร่นับเป็นความสำเร็จอย่างยิ่งยวดในการปกครอง

สรุป

ผลของการยกเลิกระบบไพร่ต่อประชาชนหรือไพร่ในแง่ที่ได้รับการปลดปล่อย
อาจกล่าวได้ว่าประชาชนยังมิได้รับผลประโยชน์จากการยกเลิกระบบไพร่ที่นำไปสู่ความมี
ชีวิตในสังคมที่ถือว่าดีขึ้นมากนัก จริงอยู่แม้จะมีการผ่อนคลายการระต่าง ๆ ที่กดขี่ของระบบ
ไพร่ลงไป แต่ลักษณะทางเศรษฐกิจในสังคมไทยได้เปลี่ยนจากระบบศักดินามาเป็นเศรษฐกิจ
ระบบเสรีนิยม ฉะนั้นชนชั้นที่มั่งคั่งมากกว่าย่อมมีโอกาสที่จะเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจมากกว่า
ชนชั้นปกครองคือ เจ้านาย และขุนนางได้มีโอกาสเป็นเจ้าของที่ดินส่วนใหญ่เหมือนเดิม เพียงแต่
ขาดผลประโยชน์จากแรงงานที่ไม่ต้องจ่ายเงินจ้างของไพร่เท่านั้น ประชาชนส่วนใหญ่ยังเป็น
เจ้าของที่ดินผืนเล็กหรืออยู่ในฐานะผู้เช่าเช่นเดิม เพียงแต่มีเวลาที่จะสร้างผลผลิตเพิ่มมากขึ้น
เท่านั้น และเงื่อนไขในระบบเศรษฐกิจใหม่ทำให้ผลผลิตที่เพิ่มขึ้นเป็นประโยชน์ต่อพ่อค้าคนกลาง
มากกว่าตัวผู้ผลิตเอง ทำให้เกิดชนชั้นนายทุนขึ้นใหม่ ซึ่งมาจากเจ้าภาษี นายอากร ของระบบ
ไพร่แต่เดิม ซึ่งมีบทบาทเป็นนายทุนเจ้าของที่ดิน นายทุนเงินกู้ ตลอดจนพ่อค้าคนกลางในการ
ค้าขายกับต่างประเทศในระยะหลัง

แม้ว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงยกเลิกระบบไพร่แล้วแต่การ
เปลี่ยนแปลงในครั้งนี้ หากได้เป็นการปฏิวัติทางสังคมไม่ ระบบไพร่ในทางพฤตินัยยังแฝงอยู่ใน
สังคมไทยเป็นอันมาก กล่าวคือ ในสำนักของสามัญชนยังถือว่าการเมือง การปกครอง เป็น
หน้าที่ของผู้มีอำนาจหรือชนชั้นปกครองบางกลุ่มเท่านั้น หน้าที่ของประชาชนก็คือ ยอมรับและ
เชื่อฟังในอำนาจของผู้ปกครอง ในสังคมไทยยังยึดมั่นอยู่กับค่านิยมในระบบไพร่เช่น การเอาใจ
ประจบผู้มีอำนาจด้วยของกำนัลต่าง ๆ การฝากเนื้อฝากตัวเพื่อให้ผู้ใหญ่รู้จักหรือการให้สินบน ฯลฯ
แม้ในระบบบริหารราชการปัจจุบัน ความสัมพันธ์แบบไม่เป็นทางการเช่นนี้ยังมีอิทธิพลอยู่มากจึง
อาจกล่าวได้ว่า การยกเลิกระบบไพร่เป็นการเปลี่ยนแปลงทางนิตินัย แต่ในทางพฤตินัยแล้วมี
ความเปลี่ยนแปลงน้อยมาก

สิ่งที่น่าสังเกตอีกประการหนึ่งภายหลังการยกเลิกระบบไพร่แล้ว คือ คุลย์อำนาจในการ
ปกครองของไทยได้เสียไป แต่เดิมประชาชนทุกคนมีหน้าที่ในการรบบป้องกันประเทศภายหลัง
การยกเลิกระบบไพร่ได้เกิดทหารอาชีพขึ้น ทหารได้รับการฝึกอาวุธ และมีหน้าที่โดยตรงในการ
สู้รบ สถาบันทหารได้มีบทบาทเป็นฐานอำนาจทางการเมืองไป และเป็นสถาบันที่มีความเข้มแข็งมาก

ในสังคมไทย จะเห็นได้ว่าไม่ว่าในสมัยใดที่สถาบันทหารได้ถูกละเลยหรือถกกันมีให้มีบทบาทในการปกครองประเทศ ทหารมักจะก่อการปฏิวัติเสมอ รัฐบาลใดที่มีกำลังทหารสนับสนุน รัฐบาลนั้นย่อมมีความมั่นคงในการบริหาร การปกครองแบบประชาธิปไตย ที่ตั้งสถาบันทหารออกจาก การปกครองของไทย ทำให้รัฐบาลพลเรือนที่ได้มาจากการเลือกตั้งไม่มีพลังทหารสนับสนุนจึงไม่มีเสถียรภาพ แม้จะมีการปกครองแบบประชาธิปไตย การจัดรัฐบาลมาบริหารประเทศจะละเลยสถาบันทหารเสียมิได้

ระบบไพร่ เคยเป็นความจำเป็นของสังคมไทยแต่ต่อมา ระบบไพร่ที่เคยใช้ควบคุมคนได้เป็นอย่างดี กลายเป็นระบบปกครองที่ไม่มีประสิทธิภาพจนต้องมีการยกเลิกไปในที่สุด แต่ปัญหาต่าง ๆ ในระบบไพร่ยังคงมีอยู่ในปัจจุบันเช่น การฉ้อราษฎร์บังหลวง ของข้าราชการ การกดขี่ประชาชนตลอดจนยังมีความไม่เสมอภาคกันระหว่างบุคคลในสังคม ไม่ว่าโอกาสทางเศรษฐกิจ หรือสังคม สิ่งเหล่านี้ยังมีอยู่ในสังคมไทย และทำให้การปกครองรัฐอ่อนแอ ดังนั้นบทเรียนจากประวัติศาสตร์จึงเป็นสิ่งที่ต้องเอาใจใส่ในแง่ของข้อคิดในการแก้ปัญหาทางการปกครอง ตลอดจนวิธีการแก้ปัญหาที่เหมาะสมและทันต่อเหตุการณ์ ซึ่งจะช่วยรักษาเอกราชและอธิปไตยของชาติไว้ได้

บรรณานุกรม

บรรณานุกรม

1. เอกสารชั้นต้น

1.1 เอกสารที่ยังไม่ได้ตีพิมพ์

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง กรมกลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ก.8/60

ร่างกฎเสนาบดีเรื่องเลขหนีราชการ 25 ค.ศ.119 - 8 พ.ศ.120

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ก.13.2/8 จัดการทหารบกเรือ 20 ก.พ.109 - 7 ก.ย. 111

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ก.13.2/11 เรื่องการจัดทหารหัวเมือง 24 ม.ค. - 25 พ.ย. 111

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ก.13.2/14 เรื่องจัดการทหารมณฑลต่าง ๆ 28 ม.ค.114 - 8 ก.ค. 119

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ก.13.2/30 ประกาศกระทรวงนครบาล เรื่อง มีผู้ล่อลวงราษฎรจะช่วยให้เว้นจากการเกณฑ์ทหาร ร.ศ. 129

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ก.13.3/4 จัดอัตราเกณฑ์คนสำหรับจ่ายราชการพิเศษ 16 ก.พ.118 - 9 ก.ค. 122

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ก.13.3/7 ยกเว้นคนเป็นทหาร 12 พ.ศ.122 - ร.ศ. 131

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ก.ช.3.1/9 ความคึกเรื่องออกหนุนชวมนา 7 ก.ค. ร.ศ.118

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 กช.4.5/6 รายงานมิสเตอร์ไยส์ เรื่องอัตราค่าอาหารที่ดิน 3 - 12 ช.ศ. 121

✱ _____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ก.ท.เล่มที่ 2 จ.ศ. 1231 - 1232

จดหมายเหตุแห่งชาภิ, กอง กรมกิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ก.ท.เล่มที่ 7

จ.ก.1245 - 1247

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ก.ท. เล่มที่ 11 จ.ก.1236

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ค.1/9 ความเห็นกรมหมื่นนรา เรื่องจัดการ

26 เม.ย. - 14 พ.ค. 111

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ค.2/36 ประกาศแก้ไขเพิ่มเติมกรณีโรงงานรายงาน

เสนาบดีสภา 11 พ.ค.2453

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ค.1/16 เรื่อง ม.ร.มิตเชลอินเนส รับราชการ

ในกระทรวงพระคลัง 15 ก.ค.115 - 19 พ.ค.117

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ค.13.2/14 เรื่อง เก็บเงินส่วยทางนครจำปาศักดิ์

มณฑลอีสาน และเรื่องพระยามหาธิราช แต่งคนมาช่วยพวกที่ข้ามมาอยู่ฝั่งขวา

25 ก.ค.116 - 9 พ.ค.117

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ก.13.2/20 เรื่อง พระยาพิพิธไชยสุนทรการ

ของพระราชทานเงินส่วยที่ค้าง 2 - 25 พ.ค.119

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ค.13.2/21 เรื่อง เก็บค่าแรงเกณฑ์มณฑลนครสวรรค์

พิษณุโลก และมณฑลตะวันตกเฉียงเหนือ 2 พ.ค. - 25 ธ.ค.119

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ค.2.8/1 เรื่อง ครีวลาที่ค้างบ้านเรือนอยู่ใน

พระราชอาณาเขต 25 มี.ค.115 - 12 มี.ย.116

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ค.11.3/1 รายงานสืบราชการหัวเมืองปากใต้

และแหลมมลายู

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 น.40.4/60 ส่งประกาศเรื่องเลขให้แก้ไข

24 ก.ค.118

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 บ.1.2/30 พระราชหัตถเลขา 7 เม.ย.108 -

29 มี.ค. 109

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง กรมกลีปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 บ.1.4/1
เจ้านายและข้าราชการกราบบังคมทูลความเห็นจัดการระเบียบราชการแผ่นดิน

ร.ศ.103

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 บ.1.5/7 พระราชนิมิตเรื่องเจ้ามีนิ้วไพร่ว่า
ควรลดเบี้ยหวัด 24 ช.ค.124

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 บ.17/19 กรมพระสวัสดิวัดเป็นความกับศาลยุติธรรม
เม.ย.113 - 17 มิ.ย.113

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 บ.17/24 จับคนข่มมือชาวแลควรเก็บเงินให้
เสมอหน้ากัน 26 มี.ค.113 - 13 ต.ค.114

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 บ.17/25 เรื่อง ประกาศพระราชบัญญัติเปลี่ยนวิธี
เก็บเงินค่าราชการ 31 มี.ค.113 - 3 มิ.ย.118

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 บ.17/27 เรื่อง หักเลขาฬการ และเรื่องใช้
ถอยคำไม้ถูก 18 พ.ย.114

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 บ.17/33 เรื่อง เงินค่าราชการเลขค่าง
พระยามณฑิยบาล (คง) 17 ก.ย.117

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ฝ.15/10 เรื่อง ขุนวิเศษภาษา ขุนศักดิ์เกลี้ยกล่อม
ข้าเมืองหนองหารไปเข้าฝรังเกส 27 ม.ค.-24 มี.ค.118

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ฝ.19/9 อุปทูตฝรังเกสมาพุดควยเรื่องอำนาจศาล
30 ม.ค. - 6 ก.พ.122

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.1.4/12 เรื่อง เลขค่าง ๆ โมนทลพิษุนโลก

ร.ศ.108

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.1/22 เรื่อง แบ่งเขต เมืองริมแม่น้ำโขง
1 พ.ย.113 - 20 ช.ค.113

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.11/10 รายงานการประชุมข้าหลวงเทศาภิบาล

ร.ศ.120

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.11/22

รายงานประชุมชาวหลวงเทเวศร์ภิบาล ร.ศ.124

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2011/8 การปกครองท้องที่ ตอนที่ 1 ลักษณะ
การปกครองหมู่บ้านและตำบล ม.ป.ป.

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.12ก/12 ใบบอกเมืองต่าง ๆ นครสวรรค์
พิชัย ฝาง ฯลฯ ก.ย.104 - 11 ม.ค.109

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.18/3 เรื่อง ฎีกา ร.ศ.121

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.17/59 ถ้อยคำกราบบังคมทูลพระยาไกรโกษาเกล้าวโทย
เจ้าพนักงานกระทรวงกลาโหม เรื่อง เลขแลเงินค่าราชการ ร.ศ.116 - 117

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.27/4 เรื่อง ราษฎรในมณฑลพายัพอพยพไปอยู่
เขตอังกฤษ 27 ม.ค.2455

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.28.1/4 เรื่อง เงินสำหรับเจ้าผู้ครองเมือง
ประเทศราช 21 ธ.ค.124 - 26 ก.พ.127

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.49/13 จัดระเบียบปกครองบริเวณแขก 7 หัวเมือง
1 เม.ย.121 - 25 ก.ค.125

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.51/1 รายงานวัดราชการต่าง ๆ ในมณฑลพิษณุโลก
18 พ.ย.112 - 20 พ.ค.114

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.55/20 เรื่อง ชาวยากหมากแพง เมืองเพชรบุรี
(13 - 18 ม.ค.114)

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.59/5 หนังสือราชการฝ่ายหัวเมืองลาวพวน
เรื่อง กวานโหมค ฝรั่งเสสมาเกลี้ยกล่อมคนในพระราชอาณาจักรเขต 12 พ.ย.109 -
7 ก.ย.110

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.59/12 เรื่อง จะถอยข้าหลวงหมากแข้งลงมา
อยู่นครราชสีมา ตำนานจังหวัดอุดรธานี และเรื่องเกี่ยวกับกรมหมื่นประจักษ์ ทาง
มณฑลลาวพวน ร.ศ.104 - 11 มี.ค.111

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ย.11/5 ฎีกา
ท้าวฝ่ายโพธิสารกับพวกร้องเรียนเรื่องเก็บเงินแทนผลเร็วส่วย 16 ก.ย.108

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ย.12/206 ฎีกาชาวที่ทูลเกล้าถวาย 14 มี.ค.
124 - 2 ต.ค.125

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ร.ด.3/6 พระราชดำรัสเรื่องแก้ไขการปกครอง
แผ่นดิน 24 - 25 เม.ย.112

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ร.ด.6/5 รายงานเสนาบดีสภา กระแสพระบรม
ราชโองการเกี่ยวกับ เรื่อง พระราชทรัพย์ส่วนพระคลังข้างที่ 4 มี.ค. 125

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ว.1/13 พระนางเจ้าสุชมาลัยขออำนาจคำ
กรรยาเจ้าพระยาศรีวิพัฒน์ พนจากหมช้างเียบ 8 เม.ย.119

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 กธ.3/2 เงินบำรุงพระอาราม (เลขข้าพระ)
1 ม.ค.120 - 17 พ.ค.125

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 สบ.2.56/83 กำนอชบายสมเค็จกรมพระยาคำรง
ราชานุภาพ ม.ป.ป.

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 สมุคพิเศ เล่มที่ 6 จ.ก.1239 - 1243

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 สมุคพิเศ เล่มที่ 7 จ.ศ.1245 - 1247

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 สมุคพิเศ เล่มที่ 9 จ.ก.1244 - 1245

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 สมุคพิเศ เล่มที่ 20 จ.ก.1241 - 1242

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 สมุคพิเศ เล่มที่ 25 จ.ศ.1245 - 1246

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 สมุคพิเศ เล่มที่ 31 จ.ก.1247 - 1251

_____ เอกสารรัชกาลที่ 6 ม.18/5 รายงานกระทรวงมหาดไทยแผนกสรรพากร
ม.ป.ป.

_____ เอกสารรัชกาลที่ 7 - 8 สบ.2.56/40 เรื่องตอบปัญหาทางโบราณคดีของ
สยามสมาคม เรื่อง อธิบายชื่อเมืองในภาคอีสาน 5 พ.ย.2481

วชิรญาณ, หอสมุด จดหมายเทศรัชกาลที่ 5 มัคที่ 154 เลขที่ 13 พระยาราชสุภาวดี
กราบทูลเรื่องกิจการเรื่องเลขหาและอากรบอเบี้ย ม.ป.ป.

_____ จดหมายเทศรัชกาลที่ 5 มัคที่ 168 เลขที่ 11 ขอบังคับเกี่ยวกับ
การเก็บเงินส่วยและภาษีอากร ม.ป.ป.

_____ จดหมายเทศรัชกาลที่ 5 มัคที่ 332 เลขที่ 2 พระยาราชสุภาวดี กราบบังคมทูล
เรื่องการจัดทำสามโนครว เลขไพร่หลวงไพร่สม และส่วยหัวเมืองในกรุง

_____ จดหมายเทศรัชกาลที่ 5 มัคที่ 331 เลขที่ 9 - 10 มีประกาศพระบรมราช
โองการให้เกณฑ์ไพร่ พิจารณาว่าควรให้เลิกการสักเพื่อเปลี่ยนเป็นเก็บเงินช่วยราชการ
จ.ก. 1236

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 หมูกฎหมายเรื่องเลขไพร่หลวง เลขที่ 35 - 38

1.2 เอกสารชั้นต้นที่ตีพิมพ์แล้ว

กฎหมายตราสามดวง องค์การศาลฎีกา 2505-2506, 5 เล่ม

คำทรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้า จดหมายเทศระยะทางเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย

เสด็จตรวจราชการหัวเมือง ใน ร.ก. 117 - 119 พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานทำบุญ

อายุครบ 60 ปีของพระเทพสุเมธี โรงพิมพ์ข่าวทหารอากาศ 2515, (7) 81 หน้า

บันทึกเรื่องสัมพันธ์ไมตรีระหว่างประเทศไทยกับนานาประเทศในศตวรรษที่ 17 แปลจาก

หนังสือชุด 'The Records of relation between Siam and foreign Countries

in 17th Century แปลโดย ไพโรจน์ เกษมณิกิจ กรมศิลปากร 2512,

2 เล่ม

ประชาภิจักรจักร์, พระยา พงสาวดารโยนก โรงพิมพ์ศิลปบรรณาการ 2504, 584

หน้า

✓ ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ก. 2394 - 2411 จัดพิมพ์โดยคณะสงฆ์วัดทองนงการาม

ธนบุรี โรงพิมพ์ดำรงธรรม 2511, 2 เล่ม

ประเสริฐ วน นคร ผู้รวบรวม มังรายศาสตร์ พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ

หลวงโศภนกิจยานุพัทธ์ (อาสา โศภนกิจ) 81 หน้า

ปาเลกัวซ์, ยู้ง-ปปีติส เล่าเรื่องเมืองไทย แปลโดย สันต์ ท.โกมลบุตร ก้าวหน้า
2506 (14)55 หน้า

ลาดูแบร์, ซีมอนเคอ ราชอาณาจักรสยาม แปลโดย สันต์ ท.โกมลบุตร ก้าวหน้า 2510,
2 เล่ม

ศิลปากร, กรม ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 61 พงศาวดารเมืองเงินยางเชียงแสน

และตำนานสิ่งหน่วติกุมาร โรงพิมพ์อักษรโสภณ 2479, 208 หน้า

สุรศักดิ์มนตรี, เจ้าพระยา ประวัติการของจอมพลเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี องค์การคำ-
ครุสภา 2514-2515, 4 เล่ม

เสถียร ลายลักษณ์และคนอื่น ๆ ผู้รวบรวม ประชุมกฎหมายประจำศก เล่มที่ 4
โรงพิมพ์เคลิเมนต์ 2478, 505 หน้า

<u>ประชุมกฎหมายประจำศก</u>	เล่มที่ 6	โรงพิมพ์เคลิเมนต์ 2478, 308 หน้า
<u>ประชุมกฎหมายประจำศก</u>	เล่มที่ 7	โรงพิมพ์เคลิเมนต์ 2478, 420 หน้า
<u>ประชุมกฎหมายประจำศก</u>	เล่มที่ 9	โรงพิมพ์เคลิเมนต์ 2478, 361 หน้า
<u>ประชุมกฎหมายประจำศก</u>	เล่มที่ 10	โรงพิมพ์เคลิเมนต์ 2478, 264 หน้า
<u>ประชุมกฎหมายประจำศก</u>	เล่มที่ 11	โรงพิมพ์เคลิเมนต์ 2478, 297 หน้า
<u>ประชุมกฎหมายประจำศก</u>	เล่มที่ 13	โรงพิมพ์เคลิเมนต์ 2478, 284 หน้า
<u>ประชุมกฎหมายประจำศก</u>	เล่มที่ 15	โรงพิมพ์เคลิเมนต์ 2478, 286 หน้า
<u>ประชุมกฎหมายประจำศก</u>	เล่มที่ 17	โรงพิมพ์เคลิเมนต์ 2478, 635 หน้า
<u>ประชุมกฎหมายประจำศก</u>	เล่มที่ 18	โรงพิมพ์เคลิเมนต์ 2478, 654 หน้า

1.3 ข้อมูลที่ไ้จากการสัมภาษณ์

พิน โกศลวิทย์ เป็นผู้ให้สัมภาษณ์ ปิยะฉัตร ปิตะวรรณ เป็นผู้สัมภาษณ์ 5/6

ก.พิบูล อ.พิบูลมังสาหาร อุบลราชธานี เมื่อวันที่ 22 กันยายน 2520

เข้า เทพลีธา เป็นผู้ให้สัมภาษณ์ ปิยะฉัตร ปิตะวรรณ เป็นผู้สัมภาษณ์ ที่บ้านสะพือ
ต.กุศกร อ.ตระการพืชผล จ.อุบลราชธานี เมื่อวันที่ 25 กันยายน 2522

2. เอกสารชั้นสอง

กิตติ ตันไทย คลองกับระบบเกษตรไทย (พ.ศ. 2367 - 2453) วิทยานิพนธ์
มหาบัณฑิต แผนกวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
2520, 130-หน้า อุดรธานี

ขจร สุขพานิช ฐานันดรไพร่ โรงพิมพ์สมาคมสังคมนาศาสตร์ พิมพ์แจกในงานฌาปนกิจศพ
นางหล้า กระจ่างศาสตร์ ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม 28 พ.ค. 2505, 91 หน้า
จกัณณณ์ นรนิติคังการ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ
กับกระทรวงมหาดไทย วิทยานิพนธ์ รม. มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ 2506,
604 หน้า

จิตร ภูมิศักดิ์ โฉมหน้าศักดินาไทย โดย สมสมัย ศรีสุพรรณ (นามแฝง) อักษรานุกูล-
กิจการพิมพ์ 2517, 200 หน้า

ชัยโยม สุนทรสวัสดิ์ การศึกษาเชิงประวัติศาสตร์เกี่ยวกับกิจการป่าไม้ทางภาคเหนือ
ของไทย ตั้งแต่ พ.ศ. 2439 - พ.ศ. 2475 วิทยานิพนธ์ ปริญญาโท
แผนกวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2520, 341 หน้า
อุดรธานี

ชัย เรื่องศิลป์ ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. 2352 - 2453 คำนึงสังคม โรงพิมพ์
การศาสนา 2517, 68๖ หน้า

ชัยอนันต์ สมุทวณิช ศักดินากับพัฒนาการของสังคมไทย นำอักษรการพิมพ์ 2519,
144 หน้า

ชาญชัย รัตนวิบูลย์ บทบาทของอภิรัฐมนตรีสภาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว
มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร 2519, 390 หน้า อุดรธานี

ฉัตรทิพย์ นาถสุภา "วิวัฒนาการระบบเศรษฐกิจไทย" อักษรศาสตร์พิจารณา 1 : 11-

15 กุมภาพันธ์ 2517

ณรงค์ นนททอง การปฏิรูปการปกครองมณฑลนครศรีธรรมราชในสมัยพระยาสุรพุมพิณวินิต
เป็นชาหลวงเทศาภิบาล (พ.ศ. 2439 - 2449) วิทยานิพนธ์ ก.ม. มหาวิทยาลัย
ศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร 2520, 401 หน้า อักสํเนา

ณัฐวุฒิ สุทธิสงคราม สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ โรงพิมพ์เทพไศศาล
2504 - 2505, 2 เล่ม

คำทรงราชานุภาพ, สมเด็จพระบรมราชา ความทรงจำ คลังวิทยา 2517 (10) 408 หน้า

_____ ตำนานการเกณฑ์ทหาร พิมพ์ในงานฌาปนกิจ นางพรหมสมบัติ (กลีบ กาญจนโชติ)

_____ ตำนานวังหน้า ประชุมพงศาวดารภาคที่ 13 พิมพ์ครั้งที่ 5 พิมพ์เป็นอนุสรณ์งาน
พระราชทานเพลิงศพพลตรีทรัพย์รามสูร โรงพิมพ์พระจันทร์ 2515, (5) 24 182 หน้า

_____ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2 องค์การศาลฎีกา 2505,
2 เล่ม

_____ ลักษณะการปกครองประเทศสยามแต่โบราณ (6) 41 หน้า พิมพ์ในงาน

พระราชทานเพลิงศพ หลวงสกลดคุงเขตต์ศรีชัย สกลดคุงเขตต์

นิชิ เอียวสรีวงศ์ การปราบฮ่อและการเสียดินแดน พ.ศ. 2431 วิทยานิพนธ์ ปรินญา
มหาบัณฑิต แผนกวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2509,
200 หน้า อักสํเนา

แดงกาศ ร. ประวัติศาสตร์กฎหมายไทย โรงพิมพ์พระจันทร์ 2448(8) 250 หน้า

คำสอนปรินญาโท พ.ศ. 2483

พรเพ็ญ อันตระกูล การใช้จ่ายเงินแผ่นดินในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้า
เจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2453-2468) วิทยานิพนธ์ ปรินญามหาบัณฑิต แผนกวิชาประวัติศาสตร์
บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2517, 278 หน้า อักสํเนา

ไพฑูรย์ มีกุล การปฏิรูปการปกครองมณฑลอีสาน ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว ปริญญานิพนธ์ กศ.ม. วิทยาลัยวิชาการศึกษาประสานมิตร 2515 บรรณกิจ
 เทรคกิง 2517, 315 หน้า

ภารดี มหาขันธ์ การปฏิรูปการทหารในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
 มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร 2518, 472 หน้า อักสำเนา

วัยอาจ, เควิก เค. พระสงฆ์เป็นเครื่องยกฐานะในสังคมไทยโบราณ" ศิลปากร
 10 : 40-48 พฤษภาคม 2509

เวลส์ ลวอริช การปกครองและการบริหารของไทยสมัยโบราณ แปลโดย กาญจนา
 สมเกียรติกุล และยุพา ชุมจันทร์ สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย 2509, 380 หน้า
 ศรีศักดิ์ วลีโลกม "เมืองถูกหลวงกับการปกครองไทยโบราณ" ธรรมศาสตร์ 4: 77-79 กุมภาพันธ์ 2518

สมสวาท ชวนไชยสิทธิ์ การปฏิรูปภาษีอากรในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว หนวยศึกษานิเทศก์ กรมการฝึกหัดครู 2518, (3) 214, หน้า เอกสาร
 นิเทศก์การศึกษา ฉบับที่ 166 วิทยานิพนธ์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร

อकिन รพีพัฒน์, มรว. สังคมไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2325-2416 แปลโดย
 ม.ร.ว. ประกายทองสิริสุข และพรณี สรุ้งบุญมี สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย
 502 หน้า

อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว การวิเคราะห์สังคมเชียงใหม่ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ตาม
ต้นฉบับใบลานภาคเหนือ วิทยานิพนธ์ ปริญญามหาบัณฑิต แผนกวิชาประวัติศาสตร์
 บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 330 หน้า

Ingram, James C. Economic Change in Thailand 1850-1970. Kuala Lumpur,
 Oxford University Press. 1971, 352 p.

Johnston David Bruce. Rural Society and the Rice Economy in Thailand
1880-1930. a dissertation present to the Faculty of the Graduate
 School of Yale University in Condiacacy for the Degree of Doctor of
 Philosophy Michigan Xerox 1976, 443 p.

Tej Bunnag, The Provincial Administration of Siam 1892-1915. Bangkok,
 Duang Kamol Book House. 1977, 322 p.

Wyatt, David K. The Politics of Reform in Thailand. Conn. Yale 1979, 680p

ภาคผนวก

ภาคผนวก ก

ตารางแสดงการเปรียบเทียบเงินรายได้ภายหลังการปฏิรูปการคลัง

ระยะแรก พ.ศ. 2417 - 2435 และระยะหลัง พ.ศ. 2435 - 2447

พ.ศ.	รายได้	ดัชนี พ.ศ. 2417 = 100	พ.ศ.	รายได้	ดัชนี พ.ศ. 2417 = 100
2417	5.9	100.0	2435	15.3	259.3
2420	5.7	96.6	2438	18.0	305.0
2453	6.7	113.5	2441	28.4	481.3
2426	7.3	123.7	2444	36.1	661.8
2429	13.6	230.5	2447	46.0	779.6
2432	12.0	203.3			
2435	15.3	259.3			

ที่มา Ministry of Finance, Report of the Financial Advisor on the Budget of the Kingdom of Siam for Year 125 (1906 - 07), Statement C. อ้างไว้ใน พรเพ็ญ อันตระกูล การใช้จ่ายเงินแผ่นดินในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2453 - 2468) หน้า 28

ภาคผนวก ข.

ประกาศ

เรื่อง เลขขึ้นกรมพระสุรัสวดี

มีพระบรมราชโองการการมานพระมัทธสุรสิงหนาท คำรัสเหนือเกล้าฯ ให้ประกาศ
แก่พระบรมวงษานุวงษ ฝ่ายหน้าฝ่ายใน ข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อย ฝ่ายทหารพลเรือนใน
พระบรมมหาราชวังแลฝ่ายพระราชวังบวร แต่บรรดาซึ่งมีเลข มหาดเล็กทนาย สม ทาษ
ให้ทราบทั่วกันว่า การเก็บเงินค่าราชการเลขมหาดเล็ก ทนายสม ทาษ แต่ก่อนนั้นถ้ามี
การโยธาสิ่งใดเกิดขึ้น เป็นต้นว่า ทำกำแพงป้อมแลประตูพระนคร ก็ ได้เกณฑ์เก็บเงิน
เลขเหล่านี้แทนเกณฑ์แรงมาจ่ายทำการ เป็นครั้ง ๆ คราว ๆ ตั้งแต่เดิลงถึงรัชสมัย
พระบรมราชปิเศกแล้ว มาจนทุกวันนี้ก็ไต่ทรงทูลบำรุงซ่อมแซมพระนครทำการโยธาต่าง ๆ
ให้เป็นประโยชน์แก่แผ่นดินขึ้นเป็นอันมาก แลเห็นไควว่าบ้านเมืองมีความเจริญขึ้นเป็นหลาย
ประการ ครั้นปีฤดูนพศก จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้กรมพระสุรัสวดีหมายเกณฑ์เก็บ
เงินข้าราชการหาจำนวน คือตั้งแต่จำนวนปีกาเบญจศก ถึงฤดูนพศกเก็บเงิน 3 ส่วน
ยกพระราชทานเจ้าหนู 2 ส่วนครึ่งหนึ่ง ตั้งแต่ปีชานสัมฤทธิศกมาถึงปีจออัฐศก เก็บเงิน ๓
ส่วนยกพระราชทานเจ้าหนู 5 ส่วน เรียกว่าเกณฑ์ 9 จำนวนอีกครั้งหนึ่งคราว ทั้ง 2
ครั้งนี้ถ้าเจ้าหนูใดได้ส่งเงินเสร็จแล้วจำหน่ายไค้ต่อมาตั้งแต่ปีฤดูนพศก กรมพระสุรัสวดียังหา
ได้เกณฑ์เก็บเงินไม่เงินค่าราชการซึ่งเก็บไค้จากตัวเลขเหล่านี้ ก็เป็นส่วนเงินแผ่นดินสำหรับ
จ่ายการทูลบำรุงพระนครมาแต่เดิมดังนี้ แต่ราชการในปีชุนนี้ไค้ทรงพระกรุณาโปรด
เกล้าฯ ให้จ่ายเงินพระคลังมหาสมบัติออกใช้ทำการโยธาก่อสร้างทูลบำรุงพระนคร หาไค้เก็บ
เงินเลขเหล่านี้จ่ายทำการ เหมือนแต่ก่อนไม่ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เก็บเงินค่า
ราชการการ เลขเหล่านี้ส่งพระคลังมหาสมบัติ ไว้จ่ายใช้ราชการอื่นต่อไป ก็ไม่ไค้จะได้ตัว
เงินส่งพระคลังมหาสมบัติไไว้สำหรับจ่ายราชการแผ่นดินสมประโยชน์ของตัวเลขซึ่งต้องเสีย
แลหาเป็นประโยชน์แผ่นดินไม่ อาไค้รอยเหตุซึ่งทรงพระมหากรุณาโปรดเกล้าฯ แก่ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดิน
นี้มีพระราชดำริจะทูลบำรุงราชการบ้านเมืองให้รุ่งเรืองยิ่งขึ้นไป

จึงมีพระบรมราชโองการการมาพระมัทธสุรสิงหนาท คำรัสเหนือเกล้าฯ สั่งให้ประกาศ
พระราชบัญญัติ เรื่องเก็บเงินเลขมหาดเล็ก ทนาย สม ทาษ ไว้ดังต่อไปนี้

ข้อ 1. แต่จำนวนปีทุนพลก จุลศักราช 1249 ถึงจำนวนรัตนโกสินทรศก 108 รวม 3 ปี ซึ่งกรมพระสุรัสวดียังไม่ได้เกณฑ์เก็บเงินชำระการนั้น ให้เกณฑ์เก็บเงิน 3 ส่วน ยกพระราชทานส่วน 1 แลให้กรมพระสุรัสวดียังไม่ได้เกณฑ์เก็บเงินชำระการนั้น ให้เกณฑ์เก็บเงิน 3 ส่วน ยกพระราชทานส่วน 1 แลให้กรมพระสุรัสวดีรับจัดการตามนี้

ข้อ 2. แต่จำนวนรัตนโกสินทรศก 109 ให้เกณฑ์เก็บเงินชำระการเหมือนกัน ทุก ๆ ปี ให้เจ้าหนุ่จ่าหน้ายคายหนี ขราพิการ เป็นต้นเหมือนลักษณจ่าหน้ายเลขไพร่หลวง คนคงฉกรรรมีตัวเท่าใดโดยพระราชทานเจ้าหนุ่รอยละยี่สิบ กรมส่วนกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ เป็นผู้เร่งให้กรมสุรัสวดีตั้งบบาดชีขึ้น แลนำเงินส่งต่อกรมส่วยกระทรวงพระคลังมหาสมบัติตามกำหนด

ข้อ 3. การชำระเลขสมเปนไพร่หลวงก็ดี การชำระความตัวเลข กล่าวโทษ เจ้าหนุ่ฎาษาบัยกรมก็ดี และการชำระเลขจ่าหน้ายเป็นต้นนั้น คงเป็นหน้าที่กรมสุรัสวดีตามเดิม แต่การชำระในระหว่างเจ้าหนุ่ ฤาสมุห์บาศชีขัดกับเจ้าของกรม คือเจ้าของเลขในเรื่องเงินนั้นเป็นหน้าที่กรมส่วย กระทรวงพระคลังมหาสมบัติวินิจฉัย

ข้อ 4. ให้กรมพระสุรัสวดียื่นบัญชีให้แก่กรมส่วย กระทรวงพระคลังมหาสมบัติตามกำหนด ตั้งแต่คราวเกณฑ์ 5 จำนวน 9 จำนวน แล 3 จำนวน กับทั้งต่อไป ขึ้นปีละครึ่งตามแบบที่กรมส่วยกระทรวงพระคลังมหาสมบัติจะกะให้มียายละเย็บว่าจำนวนเลขเท่านั้น จ่าหน้ายแลคงชำระเท่านั้น แลการเก่าที่เก็บเงินได้แล้วส่งพระคลังมหาสมบัติแลจ่าหน้ายใช้ราชการเท่านั้น ถ้าไม่ยื่น พันกำหนด กรมส่วยกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ มีอำนาจเกาะเจ้าพนักงานกรมพระสุรัสวดีมาเร่งบบาดชีได้

ข้อ 5. การเก็บเงินนั้น กรมพระสุรัสวดีเป็นผู้เก็บส่งกรมส่วยกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ ถ้ามิได้เก็บส่งตามกรมส่วยกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ กำหนดให้กรมพระสุรัสวดีต้องเกาะเจ้าหนุ่ส่งมาให้กรมส่วย กระทรวงพระคลังมหาสมบัติเร่ง ถ้ามิได้ส่งเจ้าหนุ่ ถ้ามิได้ส่งเงินสามกะ กรมส่วยกระทรวงพระคลังมหาสมบัติมีอำนาจเกาะเจ้าพนักงานกรมพระสุรัสวดีมาเร่งเองได้

ข้อ 6. เมื่อกรมส่วยกระทรวงพระคลังมหาสมบัติได้ตัวเจ้าหนุ่ซึ่งส่งมา ถักสมุหนายชีร้องซักเจ้าหนุ่ ถ้าเจ้าหนุ่ขัดสมุหนายชีกรมส่วยกระทรวงพระคลังมหาสมบัติชำระตัดสินไ้เอง

ข้อ 7. กำหนดซึ่งกรมพระสุรัสวดีจะไ้ตั้งบบาดชีขึ้นต่อกรมส่วยกระทรวงพระคลัง

มหาสมบัตินั้น บาดุช็กราวเกณฑ์ 5 จำนวนยื่นให้เสร็จในภายในเดือนกรกฎาคม รัตนโกสิน
 ทรศก 110 บาดุช็กราวเกณฑ์ 9 จำนวนยื่นให้เสร็จก่อนสิ้นเดือนสิงหาคมรัตนโกสินทรศก
 110 บาดุช็กราวเกณฑ์ 3 จำนวนซึ่งโปรดเกล้าให้เกณฑ์ใหม่นี้กำหนดยื่นให้เสร็จในเดือน
 ตุลาคมรัตนโกสินทรศก 110 จำนวนรัตนโกสินทรศก 109 ให้งบบาดุช็กรายยื่นให้เสร็จในเดือน
 พฤษภาคมรัตนโกสินทรศก 110 ต่อไปให้ยื่นบาดุช็กรายเกณฑ์เก็บเงินให้เสร็จในก่อนสิ้น
 เดือนพฤษภาคมทุกปี

ข้อ 8. กำหนดการส่งเงินนั้น ถ้าเจ้าพนักงานกรมพระสุรัสวดียื่นบาดุช็กราย ต่อ
 กรมส่วยกระทรวงพระคลังมหาสมบัติเสร็จแล้ว กรมส่วยจะไต่กะงวคให้ลงเป็นรายเดือน
 กว่าจะสิ้นปีตามจำนวนเงินมากแลน้อย

ข้อ 9. ถ้าถึงกำหนดยื่นทางว่า เจ้าพนักงานกรมพระสุรัสวดีไม่ได้ยื่นก็
 ถึงกำหนดส่งเงินมิได้ส่ง แล้วส่งตัวคนเป็นหนี้หลวงมาแก้ก็ เจ้าพนักงานกรมส่วยเพิกเฉย
 เสีย ไม่เร่งรัดเกาะกุมกันมาซึ่งเร่งตามพระราชบัญญัติ ถ้าการขัดข้องสิ่งไรที่พ้นอำนาจ
 เจ้าพนักงานกรมส่วยจะทำได้ ไม่นำขึ้นเสนอต่อเสนาบดีกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ
 ปลอมยให้เงินหลวงค้างค้ำถาสู้ไปก็ดี เพราะมิได้ทำตามพระราชบัญญัติเท่าไร อธิบดี
 เจ้ากรมแตรองอธิบดี ถ้าปลัดกรมผู้รับผิดชอบราชการกรมส่วยต้องมีโทษ ถ้าต้องใช้เงิน
 หลวงที่ทำให้ตกขาดไปนั้นให้เต็ม ถ้าแลกรมพระสุรัสวดีละเลยราชการปลอมยให้เจ้า
 หมูลบลหักหนี้หายไป โดยที่ไม่เอาใจใส่ต่อราชการพิจารณาเป็นสำคัญต้องมีโทษ ถ้ารับใช้
 เงินหลวงนั้นจงเต็มเหมือนกัน

ข้อ 10. เมื่อกรมส่วยได้รับเงินค่าราชการเหล่านี้ไว้แล้วในจำนวนเดือน
 หนึ่งเท่าใด ให้ทำใบนำๆ เงินนั้นยังกรมเก็บกระทรวงพระคลังมหาสมบัติในเดือนที่สองให้
 เสร็จ แลถึงกำหนดสิ้นปี หนึ่งให้กรมส่วยงบบาดุช็กรายละเอียดแลรายงานเสนอเสนาบดี
 กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ เพื่อจะได้นำความขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณาไม่ช้ากว่าเดือน
 มิถุนายน พระราชบัญญัติเรื่องเลข มหาคเล็กทนาย สม ทาษ 10 ข้อนี้ เสนาบดีกระทรวง
 พระคลังมหาสมบัติเป็นผู้รักษา

ประกาศมาณวันที่ 10 เดือนมิถุนายน รัตนโกสินทรศก 110 เป็นวันที่ 8247
 ในรัชกาลปัจจุบันนี้

ที่มา ร.ต.ท.เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ ผู้รวบรวม "ประกาศเรื่องเลข
 ขึ้นกรมพระสุรัสวดี" ประชุมกฎหมายประจำศก เล่มที่ 12 หน้า 13 - 17

ภาคผนวก ก

ประกาศ
เปลี่ยนการควบคุมเลข

มีพระบรมราชโองการ ในพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว คำรัสเหนือเกล้าฯ สั่งว่า ธรรมเนียมควบคุมเลขที่เป็นอยู่บัดนี้ มีเจ้าหมู่หนึ่งคุมคนหลายแขวงหัวเมือง ไม่เป็นธรรมเนียมอันดีที่จะบังเกิดความเรียบร้อย เพราะที่อยู่ตัวเลขแยกย้ายไกลกันพนัก้างเจ้าหมู่จะดูแลให้เรียบร้อยได้ ควรจะจัดธรรมเนียมควบคุมเสียอย่างใหม่ ให้อำเภอท่านควบคุมอยู่ตามท้องแขวงที่ตัวเลขอยู่นั้น จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ประกาศให้ทราบทั่วกันว่า

บรรดาตัวเลขทั้งปวงนอกจากทหารบกเรือไม่ว่าหมู่ใดชนิดใด ถ้าอยู่ในท้องแขวงมณฑลใด ก็ให้ยกเลขหมู่ขึ้นขึ้นนั้นเป็นเลขของเมืองมณฑลนั้น เว้นแต่ตัวเลขที่อยู่ในสี่มณฑลที่ใกล้ คือกรุงเทพฯ กรุงเก่า นครไชยศรี ปาจีเมรุ ให้คงเจ้าหมู่เดิมได้ควบคุมอยู่ตามเดิม

ส่วนตัวเลขที่อยู่ในมณฑลราชบุรีนั้น ในปีนี้ได้เจ้าหมู่เดิมควบคุมอยู่ก่อนจนขึ้นปีใหม่จึงให้ยกเป็นเลขของเมือง ส่วนมณฑลอื่นนั้นให้ยกเป็นเลขของเมืองไปตั้งแต่วันที่ได้อำนาจนี้

ประกาศมาวันที่ 4 สิงหาคม รัตนโกสินทรศก 118 เป็นวันที่ 11224 ในรัชกาลปัจจุบัน

ที่มา ร.ถ.ท.เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ ผู้รวบรวม "ประกาศเปลี่ยนการควบคุมเลข" ประชุมกฎหมายประจำศก เล่มที่ 17 หน้า 528 - 533

ภาคผนวก ง.

พระราชบัญญัติ

เก็บเงินค่าราชการ รัตนโกสินทรศก 120

มีพระบรมราชโองการ ในพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว คำรัสเหนือเกล้า ฯ ให้ ประกาศจงทราบทั่วกันว่า การสำรวจเก็บเงินแทนส่วย และเก็บเงินค่าราชการ และการยกเว้นไม่ต้องเสียเงินแทนส่วยและเงินค่าราชการ ยังเป็นการลำบากแก่เจ้าพนักงาน และยังไม่เป็นการระียบเรียบร้อย ทรงพระราชดำริเห็นว่าสมควรจะต้องจัดการแก้ไขวิธีสำรวจและเก็บเงินค่าราชการ และกำหนดขึ้นผู้ต้องยกเว้นไม่เสียเงินค่าราชการให้เป็นการเรียบร้อยต่อไป จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ให้ตราเป็นพระราชบัญญัติขึ้นไว้ ใช้สืบไป

มาตรา 1 พระราชบัญญัตินี้ให้เรียกว่า "พระราชบัญญัติเก็บเงินค่าราชการ รัตนโกสินทรศก 120" และจะใช้พระราชบัญญัตินี้ในหัวเมืองมณฑลใดเมื่อใด เมื่อใดประกาศโฆษณาการในหนังสือราชกิจจานุเบกษาเป็นสำคัญแล้ว จึงให้ใช้พระราชบัญญัตินี้ในหัวหัวเมืองมณฑลนั้นสืบไป

มาตรา 2 ตั้งแต่วันที่ได้อใช้พระราชบัญญัตินี้ไป บรรดากฎหมายและข้อบังคับ หรือระเบียบซึ่งได้เคยใช้ในการเก็บเงินค่าราชการมาในมณฑลและเมืองใดแต่เดิมซึ่งเป็นการชักขวางแก่พระราชบัญญัตินี้ให้ยกเลิกเสีย ให้ใช้พระราชบัญญัตินี้ในมณฑลและเมืองนั้นแทนสืบไป

มาตรา 3 ในพระราชบัญญัติ คำว่า "เสนาบดี" ให้พึงเข้าใจว่าเสนาบดีซึ่งได้บัญชาการ กรมสรรพากรในท้องที่นั้น

คำว่า "เทศาภิบาล" ให้พึงเข้าใจว่าข้าหลวงเทศาภิบาล หรือผู้ว่าราชการเมือง

คำว่า "เจ้าพนักงาน" ให้พึงเข้าใจว่าบรรดาข้าราชการที่ทำการตามพระราชบัญญัตินี้

คำว่า "เงินค่าราชการ" ให้พึงเข้าใจว่าบรรดาเงินเลขค่าราชการ เงินส่วย เลขระบาทว์ และเงินเลขอื่น ๆ ต่าง ๆ ซึ่งขึ้นชื่อว่าเงินค่าราชการ เว้นไว้แต่ แรงผูกมัดขอมือจีน

คำว่า "กฏเสนาบดี" ให้พึงเข้าใจว่าข้อบังคับที่จะให้การเป็นไปตามพระราชบัญญัติ ซึ่งเสนาบดีตั้งขึ้นโดยได้รับพระราชทานพระบรมราชานุญาต และได้ประกาศในหนังสือราชกิจจานุเบกษาเป็นสำคัญ

มาตรา 4 อัตราเงินค่าราชการให้มีกำหนดอย่างสูงเพียงคนหนึ่งปีละ 6 บาทมิให้เกินอัตรานี้ แต่ที่ใดถ้าเสนาบดีเห็นสมควรจะเก็บลดลงเท่าใดก็ดี หรือที่ใดยังเก็บโดยอัตราค่าอยู่ เห็นสมควรจะขึ้นอัตราก็ดี หรือที่ใดยังเก็บโดยอัตราค่าอยู่ เห็นสมควรจะขึ้นอัตราก็ดี เมื่อได้รับพระราชทานพระบรมราชานุญาตประกาศในหนังสือราชกิจจานุเบกษาแล้ว ให้มีอำนาจที่จะแก้ไขเปลี่ยนแปลงอัตราเงินค่าราชการในที่นั้น ๆ ได้

มาตรา 5 ตั้งแต่วันที่ใดใช้พระราชบัญญัติให้เก็บเงินค่าราชการจากบรรดาชายฉกรรจ์ซึ่งมีอายุในระหว่าง 18 ปีจนถึง 60 ปีเว้นไว้แต่บุคคลบางจำพวกซึ่งกำหนดไว้ในมาตรา 6 ต่อไปนี้

มาตรา 6 ชายฉกรรจ์ซึ่งควรยกเว้นไม่ต้องให้เสียค่าการนั้น คือบุคคลในจำพวกเหล่านี้ คือ.

1. ราชนิกุล
2. ข้าราชการที่รับพระราชทานเบี้ยหวัดเงินเดือนหรือเงินบำนาญ
3. ข้าราชการที่รับพระราชทานสัญญาบัตร หรือประหวนคราเสนาบดีตั้ง

โดยพระบรมราชานุญาต

4. กำนันผู้ใหญ่บ้านและสภาวัดกำนัน
5. ทหารบกทหารเรือที่ประจำราชการ หรือปลดจากราชการแล้ว

6. ผู้ซึ่งได้บริจาทรพย์ชวราชการในปีนั้นเกินกว่าอัตราเงินค่าราชการที่จะต้องเสียอยู่แล้ว
7. ผู้ที่ได้รับตราภูมิคุ้มคाराชการ
8. ภิกษุสามเณรนักบวชและปะชา
9. นักเรียนที่สอบวิชาไคชั้นประโยค 1 ยกปี 1 สอบได้ประโยค 2 ยกอีกปี 1
10. ผู้ที่มีบุตรเสียคาราชาการ 3 คนแล้ว
11. ผู้ที่อพยพแรกมาตั้งภูมิลำเนาในปีแรก
12. คนพิการทุพพลภาพที่ไม่สามารถจะประกอบการทำงานเลี้ยงชีพได้เอง
13. คนจำพวกอื่นซึ่งทรงพระกรุณาโปรดให้ยกเว้นโดยเฉพาะในที่แห่งใดแห่งหนึ่ง

14. จีนและบุตร จีนหลานจีนที่เสียเงินค่าแรงผูกมัด ตามพระราชบัญญัติลักษณะผูกมัดจีน ร.ศ. 119

มาตรา 7 ทายทั้งปวงนั้นให้แยกออกเป็นสองจำพวก คือ 1 ถ้าทายรับใช้สอยการทำงานอยู่ในบ้านเรือนนายเงินให้นายเงินเสียแทน 2 ทายซึ่งผูกคอกเบี้ย หรือทายที่ไม่ได้รับใช้สอยการทำงานอยู่ในบ้านเรือนนายเงิน ให้ตัวทายเสียเอง

มาตรา 8 ถ้าชายฉกรรจ์คนใดซึ่งสมควรจะต้องเสียเงินค่าราชการ แต่เป็นคนอนาถาไม่มีเงินจะเสียคาราชาการได้ ให้เทศบาลจัดให้ผู้นั้นรับทำการของหลวงกำหนดไม่เกิน 30 วัน แต่ในระหว่างนั้นให้ผูวาราชการเมืองจ่ายอาหารของหลวงเลี้ยง ถ้าให้กินอาหารของตนเองให้ใช้ไม่เกิน 15 วัน และในการที่จ่ายให้ทำการหลวงนั้นให้เทศบาลได้ส่วนก่อน ถ้าเห็นว่าคน ๆ นั้นเป็นคนอนาถาจริงจึงให้เอาไว้ทำการหลวง ถ้าได้ส่วนได้ความว่าไม่ใช่เป็นคนอนาถามีเงินพอจะเสียเงินค่าราชการได้ ก็ให้บังคับให้เสียเงินค่าราชการอย่ายอมให้ทำการหลวงเช่นคนอนาถา

มาตรา 9 ตั้งแต่ วันที่ 1 เมษายนขึ้นปีใหม่เป็นต้นและต่อไปถ้าชายฉกรรจ์คนใดซึ่งสมควรจะต้องเสียเงินค่าราชการตามพระราชบัญญัตินี้ มีความประสงค์ จะไปจากท้องที่

อาเภอซึ่งตนตั้งบ้านเรือนด้วยกิจประการใด ให้มาขอรับใบเสร็จและเสียเงินค่าราชการต่อ
กรมการอำเภอเจ้าของท้องที่ และให้นายอำเภอออกใบเสร็จลงชื่อประทับตราเก็บเงินค่า
ราชการให้แก่ผู้นั้นไป และใบเสร็จซึ่งนายอำเภอได้ออกไปเช่นนี้ให้ถือว่าเป็นใบเสร็จซึ่งได้อ
ออกโดยถูกต้องตามพระราชบัญญัตินี้ ถ้าผู้ใดไม่ประพฤติตามความในมาตรานี้ และเมื่อ
ถึงกำหนดเก็บเงินค่าราชการเจ้าพนักงานไปเก็บไม่ไ้เงิน ผู้นั้นต้องระวางโทษฐานไม่มา
เสียเงินตามกำหนด ตามความที่ว่าไว้ในมาตรา 14 นั้น

มาตรา 10 ผู้ใดยังไม่ไ้เสียเงินค่าราชการตามจำนวนปี ซึ่งสมควรจะต้องเสีย
ในท้องที่ภูมิลำเนาที่ตนอยู่ และไปอยู่ในท้องที่อื่นในเวลาทีเก็บเงินค่าราชการก็ ให้เจ้า
พนักงานในท้องที่ที่ไปอยู่เก็บเงินค่าราชการจากผู้นั้น และให้ใบเสร็จเป็นสำคัญเหมือนกับผู้ที่
อยู่ในท้องที่อื่นนั้น และเมื่อผู้นั้นไ้กลับไปถึงภูมิลำเนาให้เอาใบเสร็จนั้นส่งแทนเงินค่าราชการ
ที่ตนจะต้องเสีย เปลี่ยนใบเสร็จใหม่ในภูมิลำเนาของตนไ้ แต่ถาใบเสร็จจำนวนเงินต่ำกว่า
ที่ตนจะต้องเสีย ต้องเสียเงินเพิ่มขึ้นจนครบตามจำนวน

มาตรา 11 ตั้งแต่วันที่ไ้ใช้พระราชบัญญัตินี้เป็นต้นไป บรรดาเงินค่าราชการซึ่ง
จะต้องเสียตามพระราชบัญญัตินี้ เจ้าพนักงานไ้จัดการเก็บใบเสร็จแล้วก่อนวันที่ไ้ออก
พระราชบัญญัตินี้ ให้ถือว่าไ้เก็บเงินนั้นถูกต้องด้วยพระราชบัญญัตินี้

มาตรา 12 ใหญ่ใหญ่บ้านเป็นเจ้าพนักงานสำรวจบรรดาชายฉกรรจ์ซึ่งสมควรต้อง
เสียเงินค่าราชการตามพระราชบัญญัตินี้ แต่ถาผู้ใหญบ้านคนไ้ไม่ลามาารถที่จะทำการสำรวจ
ไ้โดยตลอด ให้เทศบาลจัดการให้ผู้อื่นที่สมควรทำการสำรวจไ้ ทำการสำรวจแทน
ผู้ใหญบ้านนั้นต่อไป

มาตรา 13 ถ้าผู้ไ้ซึ่งสมควรจะต้องเสียเงินค่าราชการ แต่ไม่ไ้มาเสียตามกำหนด
ไว้ในกฎเสนาบดีแล้วนั้นให้ถือว่าเงินพระราชทรัพย์หลวงยังคงค้างอยู่แก่ผู้นั้นตั้งแต่วันนั้นต่อไป

มาตรา 14 ถ้าผู้ไ้สมควรจะต้องเสียเงินค่าราชการ และไม่มาเสียเงินตามกำหนด
ให้กรมการอำเภอมีอำนาจที่จะเกาะกุมมาบังคับให้เสียเงินค่าราชการ ด้วยประการใดประการ
หนึ่งในสองประการนี้ คือ.

1. ให้ยึดทรัพย์สินสมบัติของผู้ซึ่งเงินค่าราชการค้าง ชายทอดตลาดพอสมควร แก่จำนวนเงินที่ค้าง และค่าใช้สอยในการขายทอดตลาดนั้น หรือ

2. เอาตัวผู้ซึ่งไม่ชำระเงินค่าราชการที่ค้างใช้ทำการโยธา เอาแรงใช้ แทนเงินค่าราชการ อย่างคนอนาถาที่ใดความในมาตรา 8

มาตรา 15 เมื่อเจ้าพนักงานได้ยึดทรัพย์สินสมบัติของผู้ซึ่งเงินค่าราชการค้าง และขายทอดตลาดทรัพย์สินได้เงินมากน้อยเท่าใดให้หักใช้แทนเงินที่ค้างเสียก่อนจนครบ และเหลือนอกนั้นให้คืนให้แก่เจ้าของรับไป

มาตรา 16 ในการจ่ายส่วนลคให้แก่อุ้ยใหญ่บ้าน หรือเจ้าพนักงานผู้กระทำการสำรวจ และเก็บเงินค่าราชการตามพระราชบัญญัตินี้ให้จ่ายให้เป็นอัตราตามที่เสนาธิการกำหนด สำหรับเมืองหนึ่งเมืองใดเท่าใด แต่คงไม่เกินกว่าอัตราร้อยละ 5 ในจำนวนเงินที่เก็บได้เป็นส่วนลคของอุ้ยใหญ่บ้าน หรือผู้ที่ไต่ทำการตรวจเก็บค่าราชการแทนอุ้ยใหญ่บ้านที่ไม่สามารถจะทำได้ถึงวามาในมาตรา 12 นั้น

มาตรา 17 ให้เสนาบดีมีอำนาจที่จะตั้งกฎข้อบังคับเป็นครั้งเป็นคราว เพื่อจัดการให้เป็นไปตามพระราชบัญญัตินี้ แลกฎเสนาบดีนั้นเมื่อใดลงในหนังสือราชกิจจานุเบกษาเป็นสำคัญแล้ว ให้ถือเป็นส่วนหนึ่งในพระราชบัญญัตินี้

มาตรา 18 ให้เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ซึ่งได้บัญชาการกรมสรรพากรนอก มีอำนาจหน้าที่ที่จะรักษาการให้เป็นไปตามพระราชบัญญัตินี้ ในท้องที่ซึ่งบังคับบัญชานั้น

ประกาศมา ณ วันที่ 9 มกราคม รัตนโกสินทร์ศก 120 เป็นวันที่ 12 112 ในรัชกาลปัจจุบันนี้

ที่มา ร.ต.ท.เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ ผู้รวบรวม "พระราชบัญญัติ เก็บเงินค่าราชการ ร.ศ. 120" ประชุมกฎหมายประจำศก เล่มที่ 18
หน้า 224 - 25

ภาคผนวก จ

พระราชบัญญัติ

ลักษณะเกณฑ์ทหาร รศ. ๑๒๔

พระราชปรารภ

มีพระบรมราโองการในพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว คำนวณเห็นเกล้าฯ ให้ประกาศทราบทั่วกันว่า การปกครองอาณาจักรทั่วทุกประเทศ จำต้องมีกำลังพลทหารไว้สำหรับป้องกันข้าศึกศัตรูที่จะพึงมีมาทั้งภายในและภายนอก เพราะฉะนั้น ทั่วทุกประเทศย่อมต้องจัดการทำนุบำรุงกำลังทหารของประเทศนั้น ๆ โดยวิธีการอันสมควรแก่ภูมิประเทศทั่วกันตั้งแต่โบราณสมัยสืบมาจนคราบเท่าทุกวันนี้ ก็และวิธีการเกณฑ์กำลังทหารในพระราชอาณาจักรสยามนี้ ตามราชประเพณีมีกฎหมายสืบมาแต่โบราณว่า บรรดาพลเมืองที่เป็นชาย เมื่ออายุถึงฉกรรจ์แล้วทุกคน จะต้องมาลงทะเบียนหมายหมู่เข้าสังกัดหมวดกองกรมกรมรับราชการตามหน้าที่ มีข้าราชการ เป็นเจ้าหนุ่ นายกองควบคุม เมื่อมีการทัพศึกกรมใดต้องเกณฑ์เจ้าหนุ่ นายกองไปควบคุมไพร่พลในกรมนั้นๆ ไปราชการทัพศึก ในเวลาปกติไพร่พลต้องมีเวรผลัดกันเข้ามาอยู่ประจำราชการคนหนึ่งปีละ 3 เดือน นอกจากเวลาเรียนกระคมเข้ามารับราชการจร เป็นครั้งเป็นคราวจนแก่ชราอายุกว่า 60 ปี ไพร่พลจึงจะได้ปลดพ้นจากหน้าที่ราชการ ประเพณีมีมาแต่เดิมดังนี้ เมื่อทรงพระกรุณาโปรดให้เริ่มฝึกหัดจัดระเบียบการทหารตามแบบวิธียุโรปอย่างให้ ได้โปรดให้ยกทะเบียนไพร่พลบางกรมมาฝึกหัดจัดเป็นทหารอย่างใหม่ แต่ก็คงเกณฑ์คนเหล่านั้นด้วยวิธีเดิม เป็นแต่เปลี่ยนแปลงบ้างเล็กน้อย ส่วนไพร่พลในกรมและกองอื่น ๆ ซึ่งไม่ต้องฝึกหัดเป็นทหารอย่างใหม่ ก็คงลงทะเบียนและรับราชการตามแบบเก่าสืบมา

เพราะเหตุที่ไพร่พลอันมีสังกัดในบางกรมต้องฝึกหัด แต่ในบางกรมไม่ต้องฝึกหัด และเพราะเหตุที่รัฐบาลเมื่อไม่ต้องการตัวคนมารับราชการ ใดย่อมให้ไพร่พลเสียเงินแทนเข้ารับราชการได้ จึงพาให้เลเห็นเหมือนหนึ่งว่าไพร่พลพวกหนึ่งต้องรับราชการทหาร แต่อีกพวกหนึ่งเป็นเลขไม่ต้องรับราชการทหาร อันที่จริงไพร่พลทั้งปวงย่อมอยู่ในกฎหมายและวิธีเกณฑ์ทหารซึ่งมีสืบมาแต่โบราณอย่างเดียวกัน มิได้คงเว้นเลือกถอนวิธีอันนี้เลย

ทรงพระราชดำริว่า ในปัจจุบันนี้ถ้ามีราชการที่จะต้องใช้กำลังทหาร ยกเป็นตัวอย่าง
 ดังเช่นที่ต้องส่งกำลังไปปราบพวกผีญที่ก่อการจลาจลในมณฑลอิสาน เมื่อ ร.ศ. 120 และ
 ปราบปรามพวกญรายที่ก่อการจลาจลในมณฑลพายัพเมื่อ ร.ศ. 121 เป็นต้น ที่จะกะเกณฑ์
 เลขที่ไม่ไค้ฝึกหัดเข้ากองทัพ ให้เจ้าหมื่นนายหมวดควบคุมไปทำการรบพุ่งอย่างແก่ก่อน
 ย่อมเป็นการไม่สมควรแก่เวลาเสียแล้ว ต้องหาใครมาใช้ไค้แต่กำลังทหารที่ไค้ฝึกหัดจัดแบบ
 แผนตามวิธียุทธในเวลานี้ปัจจุบันนี้ เพราะฉะนั้น ในบัดนี้เห็นว่าไพร่พลที่มีไค้ฝึกหัดไม่มีประโยชน์
 และไม่เปนกำลังแก่ราชการทหารตรงตามความมุ่งหมายของประเพณีแต่เดิมเสียแล้ว ใช้แต่
 เท่านั้นราชการทหารไปตกหนักอยู่แก่พวกไพร่พลบางกรมที่ถูกกะเกณฑ์เข้าฝึกหัดเช่นนี้ ชื่อว่าไม่
 เปนยุติธรรม จึงเป็นการสมควรและจำเป้นที่จะต้องแก้ไขพระราชบัญญัติจักรวิธีการเกณฑ์ทหาร
 ให้แบบแผนอันสมควรแก่ปัจจุบันสมัย และให้เป็นยุติธรรมโดยให้ไพร่พลทั้งหลายมีหน้าที่รับราชการ
 เสมอหน้ากัน และผ่อนผันให้เขาแรงโดยมีกำหนดเวลาที่จะต้องรับราชการน้อยลงกว่า
 แ่ก่อน จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าให้ตราพระราชบัญญัติไว้สืบไปดังนี้ว่า

หมวดที่ 1

ว่าควยนามและการใช้พระราชบัญญัติ

มาตรา 1 พระราชบัญญัตินี้ให้เรียกว่า พระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์ทหาร "รัตนโกสินทรศก
 124"

มาตรา 2 พระราชบัญญัตินี้จะโปรดเกล้าให้ใช้ในหัวเมืองมณฑลใดเมื่อใด จะได้
 โปรดเกล้าประกาศในหนังสือราชกิจจานุเบกษาเป็นสำคัญ

มาตรา 3 พระราชกำหนดกฎหมายซึ่งไค้มีมาแล้ว บทใดมีข้อความขัดขวางต่อพระราช
 บัญญัตินี้ ให้ยกเลิกพระราชกำหนดกฎหมายบทนั้นเสีย เว้นแต่พระราชกำหนดกฎหมายเดิมที่
 สำหรับใช้ในเวลามีศึกสงครามนั้น ให้พึงเข้าใจว่าพระราชบัญญัตินี้มิไค้ลบล้างควยประการใด

หมวดที่ 2.

ว่าด้วยกำหนดอายุคนรับราชการทหาร

มาตรา 4 บรรดาชายฉกรรจ์นอกจากจำพวกต่างๆ ที่ไต่ยกเว้นตามพระราชบัญญัตินี้ เมื่อมีอายุตั้งแต่ครบ 18 ปีเต็มบริบูรณ์นั้นแล้วมีหน้าที่ต้องเข้ารับราชการทหารตามกำหนดเวลาที่ว่าไว้ในพระราชบัญญัตินี้ทุกคน

มาตรา 5 ชายฉกรรจ์ที่มีอายุพ้น 40 ปีไปแล้ว ไม่ต้องมีหน้าที่รับราชการทหารตามพระราชบัญญัตินี้

หมวดที่ ๖.

ว่าด้วยกำหนดเวลารับราชการทหาร

มาตรา 6 ราชการทหารนั้น จำแนกเป็น 4 ประเภท คือ

1. กองประจำการ
2. กองเกินอัตรา
3. กองหนุนชั้นที่ 1
4. กองหนุนชั้นที่ 2

มาตรา 7 ชายฉกรรจ์ที่มีอายุตั้งแต่ครบกำหนด 18 ปี ให้มีหน้าที่รับราชการในกองประจำการมีกำหนด 2 ปี แล้วปลดไปอยู่ในกองหนุนชั้นที่ 1 กำหนด 5 ปี แล้วปลดไปอยู่ในกองหนุนชั้นที่ 2 กำหนด 10 ปี เป็นหมดหน้าที่รับราชการทหารตามพระราชบัญญัตินี้

มาตรา 8 ทหารกองประจำการนั้น ต้องมีหน้าที่อยู่ประจำราชการทหารใ้รับพระราชทานเงินเดือนเบี้ยเลี้ยง และเครื่องนุ่งห่มใช้สอยสำหรับตัวตามสมควร ตลอดเวลาที่อยู่ในกองประจำการนั้น

ทหารกองหนุนชั้นที่ 1 อนุญาตให้ไปอยู่ตามภูมิลำเนาของตน ไม่ต้องอยู่ประจำกองทหาร โดยมีราชการหรือมีการระดม จึงต้องเข้ามารับราชการเป็นครั้งคราว แต่เวลาปรกติมี

หน้าที่เข้าฝึกซ้อมวิชิยุทธิ์ปี 1 ไม่เกิน 2 เดือน

ทหารกองหนุนชั้นที่ 2 อนุญาตให้ไปอยู่ตามภูมิลำเนาของตน ไม่ต้องอยู่ประจำกองทหาร เวลาีมีราชการหรือมีการระดม ค่อกองหนุนชั้นที่ 1 ไม่พอราชการ จึงจะเรียกกองหนุนชั้นที่ 2 เข้ามารับราชการ แต่เวลาปรกติมีหน้าที่ฝึกซ้อมวิชิยุทธิ์ปี 1 ไม่เกิน 15 วัน

มาตรา 9 บรรดาผู้ซึ่งไ้ราชการทหารในกองประจำการแล้ว และในระหว่างที่รับราชการอยู่ตามลำดับ และตามความในมาตรา 6 มาตรา 7 นั้น ไม่ให้ต้องเสียค่าราชการอย่างใด และผู้ที่ไ้รับราชการทหารเต็มตามพระราชบัญญัตินี้ กล่าวคือไ้รับราชการในกองประจำการ 2 ปี ไ้รับราชการในกองหนุนชั้นที่ 1 ครบ 5 ปีและไ้รับราชการในกองหนุนชั้นที่ 2 ครบ 10 ปีแล้ว แ่่นั้นไปทรงพระกรุณาโปรดเกล้าไ้ผู้นั้นพ้นจากที่จะต้องเสียเงินค่าราชการอย่างใด ๆจนตลอดชีวิต

มาตรา 10 คนกองเกินตามอัตราตามประเภทที่ 2 นั้น คือคนที่อายุครบสมควรจะเข้ารับราชการในกองประจำการ แต่จำนวนคนในกองประจำการครบเสียแล้วคนเหลือนั้นให้สังกัดไว้ในกองเกินอัตรามีกำหนด 7 ปีแล้วปลดไปเป็นกองหนุนชั้นที่ 2

มาตรา 11 ผู้ซึ่งอยู่ในกองเกินอัตราร หรือคนกองเกินอัตรารซึ่งปลดไปเป็นกองหนุนชั้นที่ 2 ถ้าปีใดต้องระดมการฝึกซ้อมวิชิยุทธิ์หรือระดมในราชการทหารอย่างใด จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า พระราชทานเงินไ้แก่ผู้ใดต้องระดมนั้นสำหรับเสียแทนเงินค่าราชการในปีนั้น

มาตรา 12 ทหารกองเกินอัตรารนี้ อนุญาตให้ไปอยู่ตามภูมิลำเนา ไม่ต้องอยู่ประจำรับราชการ เมื่อมีราชการหรือการระดม จึงต้องเข้ามารับราชการเป็นครั้งคราว เวลาปรกติมีหน้าที่เข้าฝึกซ้อมวิชิยุทธิ์ปี 1 ไม่เกิน 2 เดือน และต้องเข้ามารับราชการแทนทหารกองประจำการเมื่อราชการที่นาลงนั้นคับ ถ้าต้องเข้ารับราชการกองประจำการเมื่อใดแล้วให้เป็นอย่างเดียวกันกับทหารกองประจำการทุกประการ

หมวดที่ 4

วากยการยกเว้นราชการทหาร

มาตรา 13 บุคคลบางจำพวกซึ่งแจ้งอยู่ในข้อต่อไปนี้ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ยกเว้นชั่วคราว ไม่ต้องมีหน้าที่รับราชการตามพระราชบัญญัตินี้ในระหว่างที่ยกเว้นนั้น คือ

1. พระภิกษุ สามเณร ภุมมและนักบวชยกเว้นตลอดเวลาบวช
2. นักเรียนวิชาซึ่งรัฐบาลได้กำหนดว่าเป็นวิชาชั้นอุดมศึกษา ยกเว้นตลอดเวลาเรียนภายในอายุ 30 ปี

3. ข้าราชการพลเรือนที่มีตำแหน่งรับพระราชทานเบี้ยหวัดเงินเดือน ยกเว้นตลอดเวลามีตำแหน่งที่รับพระราชทานเบี้ยหวัดเงินเดือน

4. เจาหน้าที่ปกครองท้องที่ตามพระราชบัญญัติลักษณะปกครองท้องที่ รัตนโกสินทรศก 116 ยกเว้นตลอดเวลาที่มีตำแหน่งรับราชการอยู่นั้น

5. บุคคลที่ต้องปฏิบัติบิดาหรือมารดาผู้ทุพพลภาพ ยกเว้นตลอดเวลาที่ปฏิบัติบิดาหรือมารดา แต่ถ้ามียุตรหลายคนช่วยกันให้บิดาหรือมารดาผู้ทุพพลภาพนั้นเลือกไว้ปฏิบัติได้ 1 คน ถ้าทุพพลภาพทั้ง 2 คนให้เลือกไว้ได้คนละคน

6. บิดาหรือมารดา ซึ่งมีบุตรต้องเข้ารับราชการทหารประจำอยู่ในคราวใดซึ่งต้องประจากการอยู่ถึง 3 คนแล้ว เมื่อมีบุตรที่จะต้องเข้ารับราชการอีกในระหว่างนั้น ให้ยกเว้นให้อยู่ปฏิบัติบิดามารดาคน 1 แล้วแต่บิดามารดาจะเลือกให้ยกเว้นบุตรคนใด

7. บิดาที่ต้องเลี้ยงบุตรอันเป็นกำพร้า หรือพี่ชายที่ต้องเลี้ยงน้องอันเป็นกำพร้าบิดามารดา ซึ่งเด็กกำพร้านั้นยังไม่สามารถจะเลี้ยงตัวเองได้ ยกเว้นตลอดเวลาที่จำเป็นจะต้องเลี้ยงบุตรหรือน้อง คือถ้าบุตรและน้องกำพร้านั้นเป็นชายยกเว้นให้จนอายุ 18 ปี ถ้าเป็นหญิงยกเว้นจนมีสามีถ้ายังไม่มีสามียกเว้นให้จนอายุ 21 ปี แต่ถ้ามิดาหรือพี่ชายจะต้องยกเว้นนี้ไม่ไค้มีกิจจำเป็นที่ต้องเลี้ยงบุตรหรือน้องด้วยประการใด โดยที่ได้มีผู้อุปการะอยู่ต่างหากแล้ว ก็ไม่ต้องยกเว้นให้

7. คนประกอบการทำไร่นาค้าขายมาก ได้เสียภาษีอากรตามจำนวนเงิน ซึ่งจะได้กำหนดอัตราโดยได้ประกาศในหนังสือราชกิจจานุเบกษา ให้ทราบว่าในเมืองใดเป็นอัตราเท่าใดนั้น ยกเว้นตลอดเวลาที่ได้เสียภาษีอากรอยู่ไม่ต่ำกว่ากำหนดอัตราที่ได้ประกาศไว้

9. การค้าขายซึ่งลงทุนทำด้วยกันหลายคน ให้นับว่าเป็นบริษัทถ้าบริษัทนั้น ได้เสียภาษีอากรตามจำนวนเงิน ซึ่งจะได้กำหนดอัตราโดยได้ประกาศในหนังสือราชกิจจานุเบกษา ว่าในเมืองมณฑลใดเป็นอัตราเท่าใดนั้นแล้ว ให้ยกเว้นผู้อำนวยการของบริษัทคนหนึ่งและผู้จัดการของบริษัทนั้นในแห่งซึ่งได้เสียภาษีตามอัตรา ตลอดเวลาที่เป็นผู้อำนวยการและผู้จัดการของบริษัทที่ได้เสียภาษีอากรอยู่ไม่ต่ำกว่ากำหนดอัตราที่ได้ประกาศไว้

10. คนป่วยเจ็บยังทุพลภาพ ซึ่งไม่สามารถจะรับราชการทหารได้นั้น ยกเว้นตลอดเวลาที่ยังทุพลภาพ

11. คนที่ต้องรารัถอยู่ที่คุมขัง ยกเว้นตลอดเวลาที่ต้องคุมขัง

12. ผู้ซึ่งได้รับพระราชทานพระบรมราชานุญาติให้ยกเว้นชั่วคราวเป็นพิเศษ ยกเว้นตลอดเวลาตามพระราชประสงค์

มาตรา 14 บุคคลบางจำพวกซึ่งอยู่ในข้อที่กล่าวต่อไปนี้ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ยกเว้นชาตินี้ไม่ต้องมีหน้าที่รับราชการทหารตามพระราชบัญญัตินี้ คือ

1. จีน คือจีนใหม่ที่มาจากเมืองจีน และบุตรของจีนผู้นั้น

2. คนป่า คนคอบ คือจำพวกคนที่อยู่ป่าและอยู่บนเขาบนคอบซึ่งกระทรวงมหาดไทยและกระทรวงการะลาโหมเห็นว่าควรยกเว้นโดยไม่สามารถจำให้เข้ารับราชการทหารได้

3. คนพิการอันไม่สามารถจะรับราชการทหารได้

4. คนที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ยกเว้นโดยเฉพาะ

มาตรา 15. คนบางจำพวกดังที่ได้กล่าวต่อไปนี้ เมื่อจะให้เข้ารับราชการทหารตามพระราชบัญญัตินี้แล้ว ให้ได้รับราชการทหารในตำแหน่งอันสมควรแก่คุณวุฒิดังต่อไปนี้ คือ

1. พระราชวงศ์ ที่ทรงศักดิ์ตั้งแต่ชั้นหม่อมเจ้าขึ้นไป เมื่อจะให้เข้ารับราชการทหาร ให้รับราชการในตำแหน่งนายทหารชั้นสัญญาบัตร หรือนักเรียนทหาร ตามคุณวุฒิและการที่สมควร
2. ข้าราชการพลเรือนที่ได้รับพระราชทานสัญญาบัตร ถ้าจะให้เข้ารับราชการทหาร ให้รับราชการในตำแหน่งนายทหารชั้นสัญญาบัตรตามสมควรแก่คุณวุฒิ
3. นักเรียนซึ่งสอบวิชาชั้นอุดมศึกษาได้โดยบริบูรณ์แล้ว เมื่อถึงเวลาต้องรับราชการทหาร ให้สมทบเข้าเป็นกองฝึกหัดวิชาทหารรับราชการอยู่ 1 ปี แล้วให้เป็นพ้นจากหน้าที่ประจำการ ถ้าจะให้รับราชการทหารต่อไป ตามพระราชบัญญัติแล้ว ให้มีหน้าที่เทียบชั้นนายทหารสัญญาบัตร
4. ผู้เป็นนักเรียนทหารจะได้รับราชการในชั้นบรรดาศักดิ์ และตำแหน่งตามที่ตั้งไว้ในแบบแผนกรมทหาร
5. ผู้หนึ่งผู้ใดซึ่งทรงพระราชดำริเห็นสมควรจะให้รับราชการในชั้นใดแล้ว แดพระบรมราชานุญาต

หมวดที่ 5

การควบคุมรักษาทำทะเบียนคน

มาตรา 16 ให้เป็นหน้าที่กระทรวงซึ่งปกครองท้องที่จัดการทำทะเบียนสำมะโนครัวพลเมือง และตรวจสอบแก้ไขบัญชีสำมะโนครัวนั้นต่อไป ให้ถูกต้องตามจำนวนพลเมืองที่มีอยู่

มาตรา 17 ให้เป็นหน้าที่กระทรวงกลาโหมจัดการเลือกคหบดีชาวยกรรจ์ส่งกรมทหาร และจัดการหักโอนจกบาชیدنรับราชการทหาร

มาตรา 18 ให้เป็นหน้าที่กระทรวงกลาโหมที่จะทำทะเบียนบาชیدنชาวยกรรจ์ซึ่งจะต้องรับราชการทหาร ทั้งบาชیدنชาวยกรรจ์ที่อยู่ในสังกัดทหารทุกประเภทตามกำหนดในพระราชบัญญัตินี้

มาตรา 19 ให้กระทรวงกระลาโหมมีอำนาจตั้งข้าหลวงประจำมณฑลและเมืองใน
หน้าที่กระทรวงกระลาโหมนั้นได้

หมวดที่ 6.

ว่าด้วยการเกณฑ์คนเข้ารับราชการทหาร

มาตรา 20 การที่จะเรียกคนรับราชการทหารนั้น ให้จัดตั้งว่าต่อไปนี้ คือ

ข้อ 1. เมื่อถึงเวลากำหนดจะต้องเรียกคนเข้ารับราชการทหารให้เข้า
หลวงกระลาโหมส่งใบรายชื่อชายฉกรรจ์ ซึ่งจะต้องการตัวนั้นไปยังฝ่ายเทศาภิบาล
ให้ฝ่ายเทศาภิบาลจัดการ เรียกคนเข้ามา

ข้อ 2. เมื่อเรียกคนเข้ามาแล้ว ให้หลวงกระลาโหมพร้อมด้วย
ฝ่ายเทศาภิบาลและนายทหารตรวจเลือกสรรลงกรมทหาร หรือสังกัดไว้ในกองเกินอัตรา
หรือกองอื่น หรือหักโอนหลุดจากราชการไปตามควร แก่พระราชบัญญัตินี้

ข้อ 3. คนที่ต้องเรียกเข้าสังกัดกรมกองใดนั้น จะควรสักหมายข้อมือคน
จำพวกใดประการใด หรือไม่ควรสักหมายคนจำพวกใด ให้เลนาบดีกระทรวงกระลาโหม
วางกฎเป็นข้อบังคับไว้

ข้อ 4. ถ้ากรมทหารจะต้องการคนเกินอัตราเข้ารับราชการ เป็นจำนวนเท่า
ใดเมื่อใด ให้ฝ่ายทหารแจ้งต่อข้าหลวงกระลาโหม ให้เรียกคนส่งตามวิธีว่าไว้ในข้อ 1 นั้น

ข้อ 5. ในการเรียกระดมทหารด้วยประการใดๆ ให้ฝ่ายทหารแจ้งต่อฝ่าย
กระลาโหม ให้ฝ่ายเทศาภิบาลประกาศเรียกทหาร เข้ามารับราชการ

หมวดที่ 7

ว่าด้วยปลดคนจากราชการทหาร

มาตรา 21 ในการที่จะปลดคนจากราชการทหารโดยย้ายประเภท เช่นปลดคน
กองหนุนต่างๆก็ดี หรือยกเว้นไม่ให้เข้ารับราชการทหารก็ดี ให้เป็นหน้าที่ฝ่ายกระลาโหม

และเทศบาลพร้อมกันออกใบอนุญาต

หมวดที่ 8

ว่าด้วยโทษในการชักชวนไม่เข้าเป็นทหาร

ตามพระราชบัญญัตินี้

มาตรา 22 ผู้ใดหลีกเลี่ยงชักชวนโดยประการใดๆที่จะไม่เข้ารับราชการทหารตามพระราชบัญญัตินี้ ผู้นั้นมีความผิดต้องระวางโทษจำคุกไม่เกิน 3 ปี หรือปรับเป็นเงินไม่เกิน 1,200 บาท หรือทั้ง 2 สถาน ถ้าผู้ใดสมรู้เป็นใจให้ผู้อื่นหลีกเลี่ยงชักชวนตามที่กล่าวมาแล้ว ผู้นั้นมีความผิดต้องระวางโทษจำคุกไม่เกิน 18 เดือน หรือปรับเป็นเงินไม่เกิน 600 บาท หรือทั้ง 2 สถาน

มาตรา 23 ผู้ใดทำร้ายร่างกายตนเองโดยให้ผู้อื่นทำหรือทำเองก็ดีที่จะให้พ้นจากราชการตามพระราชบัญญัตินี้ ผู้นั้นมีความผิดต้องระวางโทษจำคุกไม่เกิน 8 ปี ส่วนผู้สมรู้เป็นใจในการที่ผู้ใดกระทำร้ายตนเองตามที่กล่าวมาแล้วนี้ต้องระวางโทษจำคุกไม่เกิน 4 ปี

หมวดที่ 9

ว่าด้วยการปกครอง

มาตรา 24 การปกครองทหารในท้องที่ซึ่งพระราชบัญญัตินี้ให้เป็น 2 แผนก คือ ทหารที่อยู่ในกองประจำการหรือที่รับราชการอยู่ที่กรมและกองทหารโดยประการใด ๆ เช่น เวลาระดมหรือเวลาเข้ามาฝึกซ้อมวิชัยยุทธเป็นคน ให้อยู่ในบังคับบัญชาผู้บังคับบัญชาการทหารในท้องที่นั้นส่วนทหารนอกจากที่กล่าวนี้ ให้อยู่ในความปกครองของชลหลวงเทศบาลเหมือนพลเมืองทั้งปวง

หมวดที่ 10

ว่าด้วยการรักษาพระราชบัญญัติ

มาตรา 25 ให้เสนาบดีกระทรวงกลาโหมและเสนาบดีกระทรวง
 ใต้ปกครองท้องที่ เป็นหน้าที่พระราชบัญญัตินี้ จำแนกตามข้อความอันอยู่ในหน้าที่
 ของกระทรวงนั้น ๆ และมีอำนาจออกกฎเสนาบดีวางระเบียบการให้การดำเนินไป
 ตามพระราชบัญญัติ

เมื่อกฎเสนาบดีได้รับพระบรมราชานุญาตประกาศในหนังสือราชกิจจานุเบกษา
 แล้วให้ถือว่าเป็นส่วนหนึ่งในพระราชบัญญัตินี้

พระราชบัญญัตินี้ตราไว้แต่ ณ วันที่ 29 สิงหาคม รัตนโกสินทรศก 124 เป็น
 วันที่ 13440 ในรัชกาลปัจจุบันนี้

ที่มา ร.ค.ท.เสด็จร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ ผู้รวบรวม

"พระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์ทหาร ร.ศ. 124" ประชุมกฎหมาย

ประจำก เล่มที่ 19 หน้า 302 - 314

ภาคผนวก ข.

พระราชบัญญัติ

ลักษณะเกณฑ์จ้าง รัตนโกสินทร 119

มีพระบรมราชโองการในพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว คำรัสเหนือเกล้าฯให้ประกาศทราบทั่วกันว่า ทุกวันนี้ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯให้ลดหย่อนผ่อนการกะเกณฑ์พาหนะแลแรงงานรับราชการต่างๆน้อยลงกว่าแต่ก่อนเป็นอันมากแล้ว แต่การที่จะต้องกะเกณฑ์ราชการช่วยราชการบางอย่าง เช่นช่วยขนส่งสิ่งของหลวงแลส่งข้าราชการ เป็นต้นก็เช่นควบคุมใจผู้รายไปส่งยังที่ว่าในการในเวลาเจ้าพนักงานในท้องที่ไม่มีพออีกก็ เช่นในการเก็บรังนกหรือทำนํ้ารัก ซึ่งไม่มีบุคคลพวกอื่นนอกจากผู้ที่เคยทำจะทำได้ก็แลราชการอย่างอื่น ซึ่งจำเป็นจะต้องขอแรงเกณฑ์ราชการบางแห่งบางที่ช่วยทำการ จะคงเลิกเสียทีเดียวยังไม่ได้ แต่โดยทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯจะมีให้ราชการได้ความเดือดร้อนเพราะการกะเกณฑ์ราชการโดยที่จำเป็นจะต้องทำ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯให้ตราพระราชบัญญัติไว้สืบไปดังนี้ว่า

มาตรา 1 พระราชบัญญัตินี้ ให้มีนามว่า "พระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์จ้าง

ร.ศ. 119

มาตรา 2 พระราชบัญญัตินี้ จะโปรดเกล้าฯ ให้ใช้ในหัวเมืองมณฑลใดเมื่อใด จะได้โปรดเกล้าฯ ให้ประกาศในหนังสือพิมพ์ราชกิจจานุเบกษาเป็นสำคัญ

มาตรา 3 ให้พึงเข้าใจว่า พระราชบัญญัตินี้ไม่ลบล้างพระราชกำหนดกฎหมายเดิมสำหรับกะเกณฑ์กำลังพาหนะและเครื่องสารถวีในการป้องกันพระราชอาณาจักร หรือรักษาความเรียบร้อยในท้องที่ แต่ไม่ลบล้างพระราชบัญญัติลักษณะปกครองท้องที่ ร.ศ. 116 ซึ่งว่าด้วยกำนันผู้ใหญ่บ้านมีอำนาจที่จะเกณฑ์กำลังลูกบ้านให้ช่วยกันทำการบางอย่าง มีช่วยกันจับกุมโจรผู้ร้ายและช่วยกันดับไฟ เป็นต้น

มาตรา 4 คำว่าเสนาบดีในพระราชบัญญัตินี้ ให้พึงเข้าใจว่าเสนาบดีผู้บัญชาการปกครองท้องที่

มาตรา 5 หัวเมืองมณฑลใดมีราชการอย่างใดๆ ที่จำเป็นจะต้องเกณฑ์สัตว์พาหนะหรือยานพาหนะ หรือเกณฑ์แรงงานราษฎรบางจำพวกก็ดี หรือไม่ว่าจำพวกใดๆ อาศัยรับตามลักษณะราชการที่จะพึงมีก็ตั้งนี้ให้เสนาบดีตั้งข้อบังคับกำหนดแผนการราชการซึ่งจะอนุญาตให้เกณฑ์ราษฎรในมณฑลนั้น ๆ ส่งออกไป แลให้หาหลวงสำเร็จราชการมณฑลกะเกณฑ์แต่ในเฉพาะแผนการที่เสนาบดีได้กำหนดนั้น ห้ามมิให้กะเกณฑ์เพื่อการอย่างอื่นนอกออกไป

มาตรา 6 บรรดาพาหนะหรือราษฎรที่ต้องเกณฑ์มาใช้ราชการอย่างใดๆ ควรจะให้ค่าจ้างแก่ผู้ถูกเกณฑ์ตามสมควร ถ้าผู้ถูกเกณฑ์ต้องเสียส่วยหรือเงินค่าราชการ จะลดเงินส่วยและค่าราชการตามอัตราค่าจ้างพาหนะ หรือค่าแรงที่ต้องมารับราชการให้แทนเงินค่าจ้างก็ได้ แต่การกะเกณฑ์ตามหน้าที่ของพลเมือง ซึ่งได้บังคับไว้ในพระราชกำหนดกฎหมายอื่นดังกล่าวกว่าในมาตรา 3 นั้นก็ดี หรือเกณฑ์ให้ราษฎรช่วยกันทำการ เพื่อประโยชน์ของชุมชนในหมู่บ้านเอง เช่นให้ช่วยกันซ่อมแซมถนนในละแวกบ้านเป็นต้นก็ มิใช่จำเป็นจะต้องให้ค่าจ้างตามพระราชบัญญัตินี้

มาตรา 7 ให้เสนาบดีมีอำนาจที่จะกำหนดอัตราค่าจ้างพาหนะและค่าแรงซึ่งจะคิดให้แก่ราษฎร ซึ่งต้องเกณฑ์มารับราชการในมณฑลใดเท่าใด ถ้าแลเป็นการที่ทำได้แก่บุคคลบางจำพวก เช่นเกี้ยวรถหรือทำนํ้ารัก เป็นต้น เสนาบดีจะตั้งอัตราค่าจ้างสูงขึ้นกว่าทำการโดยสามัญก็ได้

มาตรา 8 ให้หาหลวงใหญ่สำเร็จราชการมณฑลมีอำนาจที่จะตั้งข้อบังคับแลแบบแผนวิธีกะเกณฑ์แรงงานราษฎรรับราชการต่าง ๆ ตามพระราชบัญญัตินี้ในมณฑลซึ่งได้บังคับบัญชาอยู่นั้น

มาตรา 9 ถ้าผู้ใดมีหน้าที่ถูกเกณฑ์พาหนะถัก หรือแรงถัก ให้รับราชการอย่างใด
แต่ไปกระทำการตามเกณฑ์ ผู้ขึ้นมีความผิดต้องระวางโทษปรับครั้ง 1 เป็นเงินไม่เกิน
20 บาท หรือจำคุกไม่เกินเดือนหนึ่ง หรือทั้งจำและปรับด้วยทั้ง 2 สถาน

มาตรา 10 ให้เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยและเสนาบดีกระทรวงนครบาล เป็น
ผู้รักษาพระราชบัญญัตินี้ตลอดท้องที่ที่ได้บังคับบัญชาการปกครองนั้น

ประกาศมา ณ วันที่ 3 มกราคม รศ. 119 เป็นวัน 11741 ใน
รัชกาลปัจจุบันนี้

ที่มา ร.ศ. 119 เล่มที่ 17
ลักษณะเกณฑ์จ้าง ร.ศ. 119" ประชุมกฎหมายประจำศก เล่มที่ 17
หน้า 528 - 533